

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПИРОЖИШИН РОМАН ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 355.40 (477.84) «1944/1953»

ДИСЕРТАЦІЯ
ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ
В ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ (1944–1953 рр.)

032 – Історія та археологія

03 – Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Р. В. Пирожишин

Науковий керівник: **Москалюк Микола Миколайович**, доктор історичних наук, професор

Тернопіль – 2023

АНОТАЦІЯ

Пирожишин Р. В. діяльність радянських органів державної безпеки в Тернопільській області (1944–1953 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі історії за спеціальністю 032 – Історія та археологія. Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, 2023.

У дисертаційній роботі проведено комплексне дослідження діяльності радянських органів державної безпеки в Тернопільській області (1944–1953 рр.).

У першому розділі здійснено аналіз наявної історіографічної та джерельної бази із досліджуваної проблематики. Історіографічний комплекс, щодо досліджуваної проблематики, умовно розділено на групи, першу групу становлять роботи українських істориків; другу групу складає доробок закордонних істориків. Такий поділ зумовлюється різними підходами до дослідження питання, об'єктивністю розгляду, предметом дослідження та методологією.

У першій групі проаналізовано праці українських істориків. Варто виокремити роботи І. Біласа, С. Білоконя, Д. Веденеєва, Т. Вронської, В. Нікольського, В. Окіпнюка, В. Ільницького, Г. Стародубець, І. Терлецької, А. Жив'юка, Ю. Лисюка, В. Ковальчука, О. Пшенікова та Ю. Шаповала. Роботи спрямовані, в більшості, на дослідження репресій проти українського визвольного руху, місцевого населення, священиків та релігійних організацій та кадрову політику радянської влади.

Другу групу складають роботи закордонних дослідників, куди входять роботи З. Бзежинського, М. Джейкобсона, А. Гетти, Е. Ешплбом та Т. Снайдера.

Джерельну базу складають дві групи: 1) опубліковані документи, 2) неопубліковані архівні матеріали фондів архівних установ України.

Важливе значення для вивчення діяльності радянських органів державної безпеки становлять опубліковані документи та матеріали, які формують першу групу історичних джерел.

У них зібрані свідчення про різні аспекти репресій, що здійснювались НКДБ-МДБ. Зібрано документи про протистояння українському визвольному руху, ліквідацію УГКЦ, наводяться спогади очевидців, а також детальні біографічні відомості про окремих представників визвольного руху. Значну кількість документів ми знаходимо в збірках документів «Літопис УПА», «Український здви́г» В. Сергійчука та «Депортації».

До другої групивходять матеріали фондів Управління СБУ в Тернопільській обл., ГДА СБУ в м. Києві, ЦДАГО України та Держархіву Тернопільської області.

Важливе значення для дослідження становлять матеріали Управління СБУ в Тернопільській обл. Зокрема, фонд 8 «Штатний розпис особового складу Управління НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.», фонд 1 «Цілком таємні накази НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.», фонд 4 «Управління НКДБ-МДБ по Тернопільській обл. Слідчий відділ». В них знаходимо цілком таємні накази, в яких є матеріали про діяльність органів державної безпеки. Окрім цього фонди містять штатні розписи, з яких ми дізнаємося структуру органів державної безпеки, кадровий склад, походження та освіти працівників. Також у фондах наявні кримінальні справи, матеріали допитів та вироки незаконно засуджених.

Значний обсяг даних міститься в ЦДАГО України. Так, у фонді 1 «Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991)» знаходимо дані щодо аналізу кадрової комплектації, що свідчить про те, що кадрова політика мала важливе значення для роботи структур державної безпеки СРСР в Тернопільській області.

Цінні матеріали для дослідження проблематики знаходяться у фондах Держархіву Тернопільської обл. Варто виокремити фонд 1, де містяться

документи, що показують плани і розмах репресій проти українського визвольного руху та місцевого населення.

Досліджено структуру головного управління НКДБ, міських відділів НКДБ, районних відділень, АГФВ та внутрішньої тюрми. Проаналізовано кадровий склад та комплектацію структур органів державної безпеки. Було виявлено значний кадровий голод, у структурах було до 40 % вільних вакансій. Виділяється низький рівень підготовки кадрів, більшість працівників у структурах державної безпеки на Тернопільщині закінчували від 3-х – до 8-ми класів школи.

Особливу увагу приділяється відділам 10 та 11, їх завданням було протистояти українському та польському визвольному руху, відповідно. Акцентується увага на повну комплектацію даних структур, та походження працівників, так відділ 10, чиїм завданням було протистояти українському визвольному руху, майже повністю складався із росіян. Відділ 11, що мав протистояти польському підпіллю, був укомплектований українцями.

Висвітлено трансформацію органів державної безпеки після закінчення Другої світової війни, звертається увага на подальше розростання відділу 10, що був перетворений у відділ 2-Н та суттєво розширений.

Показано поступове збільшення кількості посад у структурах радянських органів державної безпеки з 1947 р., а також продемонстровано покращення комплектації їх кадрами. Відзначено, що після реформи 1946 р. покращився освітній рівень працівників, збільшилась кількість працівників, що мали середню і вищу освіту, а 3-8 класів школи закінчували лише працівники нижчої ланки.

Досліджено, що органи державної безпеки повністю були підзвітні комуністичній партії, так вони звітували перед райкомами та обкомами КП(б)У. Партійні структури призначали працівників в НКДБ-МДБ, та проводили перевірки з використання коштів, оперативної роботи, тощо.

Доводиться участь радянських органів державної безпеки у репресіях проти українського визвольного руху. Акцентується увага на тому, що

НКДБ-МДБ не лише здійснювали репресії, а й планували їх. Так, головне управління НКДБ-МДБ отримувало з Києва детальну інструкцію з репресій, та розгорнутий план дій. Зокрема, в ньому призначалися відповідальні люди за ліквідацію того чи іншого проводу ОУН, терміни виконання завдань та перелік доступних воєнних сил для виконання плану.

Наводяться статистичні дані репресій по роках, де є детальні цифри вбитих та арештованих членів українського визвольного руху, кількість вивезених сімей повстанців, рідше наводяться втрати серед працівників органів державної безпеки.

Виділяється ключова роль радянських органів державної безпеки в здійсненні масових депортацій населення, НКДБ-МДБ виступають організаторами та виконавцями виселень. Головні управління НКДБ-МДБ отримували інструкції, плани виселення та кількість сімей, які потрібно було депортувати у конкретні обл.

Безпосередньо працівники органів державної безпеки їх і здійснювали, зазвичай, вночі оточували хату сім'ї, давали три години на збір речей (часто цього часу не було), доправляли на залізничну станцію, де грузили людей у товарні вагони. Працівники органів НКДБ-МДБ охороняли вокзали, переслідували та розшукували втікачів, супроводжували і наглядали за людьми, щоб під час руху потяга ніхто не втікав.

Досліджено роль органів державної безпеки у ліквідації ГКЦ та протестантських релігійних організацій та Свідків Єгови. Показано, що МДБ виступили організаторами псевдособору 1946 р., де було оголошено про «об'єднання» з РПЦ. Акцентується увага на репресіях проти священиків, закритті хамів ГКЦ та їх використанні, як склади продукції чи просвітницькі організації.

Продемонстровано спроби органів державної безпеки взяти під контроль протестантські релігійні організації з метою підпорядкування їх єдиній структурі, однак після провалу задуму віруючих репресували. Показано репресії проти Свідків Єгови, акцентується увага на тому, в першу чергу

виявляли лідерів осередків, їх судили, після чого депортували разом з сім'ями.

Показано долю культових споруд, що було пошкоджено під час війни, було підірвано вежу та дзвіницю костелу єзуїтів, а в основі відкрито швейну фабрику, повністю знищено парафіяльний костел, а на його місці побудовано торгові приміщення.

Зазначається, що в результаті репресій було змінено етнічний склад населення, так значно знизилася кількість поляків та євреїв. Звертається увага на збільшення кількості росіян, особливо у містах. Відзначається, що знизилася і загальна кількість населення, післявоєнного росту кількості населення не відбулось, зокрема, й через репресії.

Відзначається, що на Тернопільщину направлялися люди конкретних професій, так, відзначається велика кількість вчителів, працівників органів державної безпеки, міліції, партійних функціонерів, яких відправляли на роботу.

Ключові слова: НКДБ, МДБ, відділ 2-Н, репресії, український визвольний рух, ОУН, УПА, Західна Україна, депортації, ГКЦ, Римо-Католицька церква, релігійні організації, храми, населення, етнічні групи.

ANNOTATION

Pyrozhyshyn R.V. Operation of the Soviet state security authorities in the Ternopil region (1944–1953). Qualifying scientific paper on the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in History, specialty 032 - History and Archeology. Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, 2023.

The dissertation conducts a comprehensive study of the activities of the Soviet state security authorities in the Ternopil region (1944–1953).

The first chapter analyzes the available historiographical and source base on the subject. The historiographical complex, in relation to the studied issues, is conditionally divided into groups, the first group includes the works of Ukrainian

historians; the second group consists of the work of foreign historians. This division is due to different approaches to the study of the issue, objectivity of consideration, subject of research and methodology.

In the first chapter, an analysis of the existing historiographical and sources based on the researched issues is carried out. The historiographical complex, concerning the studied issues, is conditionally divided into groups, the first group consists of the works of Ukrainian historians; the second group consists of the work of foreign historians. This division is due to different approaches to the study of the issue, objectivity of consideration, subject of research, and methodology.

The first group analyzed the works of Ukrainian historians. It is worth highlighting the works of I. Bilas, S. Bilokon, D. Vedeneev, T. Vronska, V. Nikolskyi, V. Okipniuk, V. Ilnytskyi, H. Starodubets, I. Terletska, A. Zhiviyuk, Y. Lysyuk, V Kovalchuk, O. Pshenikov and Y. Shapoval.

Most of the works are aimed at researching the repressions against the Ukrainian liberation movement, the local population, priests and religious organizations, and the personnel policy of the Soviet government.

The second group consists of the works of foreign researchers, which include the works of Z. Bzezhytskyi, M. Jacobson, A. Getta, E. Applebom, and T. Snyder.

The source base consists of two groups: 1) published documents 2) unpublished archival materials of the funds of archival institutions of Ukraine, funds of archival institutions of Ukraine.

The published documents and materials, which form the first group of historical sources, are of great importance for the study of the activities of the Soviet state security authorities. They collected evidence about various aspects of repressions carried out by the NKDB-MDB. Documents about the resistance to the Ukrainian liberation movement, the liquidation of the UGCC, the recollections of eyewitnesses, as well as detailed biographical information about individual representatives of the liberation movement are collected.

We find a significant number of documents in the collections of documents "Chronicles of the UPA", "Ukrainian Shift" and "Deportations" by V. Serhiychuk.

The second group includes materials from the funds of the Sectoral State Archive of the SBU in Ternopil region, the Sectoral State Archive of the SBU in Kyiv, the Central State Archive of Public Associations of Ukraine, and the State Archive of Ternopil region.

The materials of the Sectoral State Archive of the SBU in the Ternopil region are of great importance for the study. In particular, fund 8 "Staff list of the NKDB-MDB Office in the Ternopil region", fund 1 "Top secret orders of the NKGB-MDB in the Ternopil region", fund 4 "NKGB-MGB Office in the Ternopil region. Investigative Department". In them we find top secret orders that contain materials about the activities of the state security authorities. In addition, the funds contain staffing lists, from which we learn about the structure of state security authorities, their personnel, background and education. The funds also contain criminal cases, interrogation materials, and sentences of illegally convicted persons.

A large amount of data is contained in the Central State Archive of Public Associations of Ukraine. For example, in Fund 1, Central Committee of the Communist Party of Ukraine, Kyiv (1918-1991), we find data on the analysis of staffing, which indicates that personnel policy was important for the work of the USSR state security structures in the Ternopil region.

Valuable materials for the study of the issue are in the funds of the State Archive of the Ternopil region. It is worth highlighting fund 1, which contains documents showing the plans and scale of repression against the Ukrainian liberation movement and the local population.

The structure of the NKDB headquarters, city NKDB departments, district departments, AGFV, and the internal prison is studied. The author analyzes the staffing and equipment of the state security authorities. A significant staff shortage was identified, with up to 40 % of vacancies in the structures. The low level of training of personnel stands out; most employees in the state security structures in Ternopil region graduated from 3rd to 8th grade.

Particular attention is paid to departments 10 and 11, their task was to oppose the Ukrainian and Polish liberation movements. Attention is focused on the full

complement of these structures, and the origin of the employees, for example, department 10, whose task was to oppose the Ukrainian liberation movement, was almost entirely composed of Russians. Department 11, which was supposed to confront the Polish underground, was staffed by Ukrainians.

The transformation of state security authorities after the end of the Second World War is highlighted, attention is drawn to the further growth of Department 10, which was transformed into Department 2-N and significantly expanded.

The author shows a gradual increase in the number of positions in the structures of the Soviet state security authorities since 1947, and also demonstrates an improvement in their staffing. It was noted that after the reform of 1946, the educational level of employees improved, the number of employees with secondary and higher education increased, and only low-level employees graduated from the 3rd-8th grades of school.

It has been studied that the state security authorities were fully accountable to the Communist Party, as they reported to the district and regional committees of the CP(B)U. Party structures appointed employees to the NKDB-MDB and conducted inspections of the use of funds, operational work, etc.

The author proves the participation of Soviet state security authorities in repressions against the Ukrainian liberation movement. The author emphasizes that the NKDB-MDB not only carried out repressions, but also planned them. For example, the NKDB-MDB Main Directorate received detailed instructions on repression from Kyiv and a detailed action plan. In particular, it appointed responsible people for the elimination of this or that OUN leadership, the timing of tasks, and a list of available military forces to implement the plan.

Statistical data of repressions by year are provided, with detailed figures of killed and arrested members of the Ukrainian liberation movement, the number of deported families of rebels, and losses among state security personnel are less often reported.

The key role of the Soviet state security authorities in the implementation of mass deportations is emphasized, with the NKDB-MDB acting as organizers and

executors of the deportations. The main departments of the NKDB-MDB received instructions, eviction plans, and the number of families to be deported to specific regions.

The state security officers carried out these operations directly, usually surrounding the family's house at night, giving them three hours to gather their belongings (often there was no time), and taking them to the railway station, where they loaded people into freight cars. NKDB-MDB officers guarded the stations, chased and searched for fugitives, accompanied and supervised people to ensure that no one escaped while the train was moving.

The role of the state security authorities in the liquidation of the UGCC and Protestant religious organizations and Jehovah's Witnesses is investigated. It is shown that the MDB organized the pseudo-council of 1946, where the "unification" with the Russian Orthodox Church was announced. Attention is focused on the repression against priests, the closing of the UGCC shacks and their use as warehouses or educational organizations.

The author demonstrates the attempts of state security authorities to take control of Protestant religious organizations in order to subordinate them to a single structure, but after the failure of the plan, believers were repressed. The repressions against Jehovah's Witnesses are shown, with an emphasis on how the leaders of the cells were first identified, tried, and then deported with their families.

The fate of religious buildings is shown, which was damaged during the war, the tower and bell tower of the Jesuit church were blown up, and a sewing factory was opened at the base, the parish church was completely destroyed, and commercial premises were built in its place.

It is noted that as a result of the repressions, the ethnic composition of the population changed, with the number of Poles and Jews decreasing significantly. Attention is drawn to the increase in the number of Russians, especially in cities. It is noted that the total population has also decreased, and there has been no post-war population growth, in part due to repression.

It is noted that people of specific professions were sent to the Ternopil region, for example, a large number of teachers, state security officers, police, and party officials were sent to work.

Keywords: NKDB, MDB, Department 2-N, repression, Ukrainian liberation movement, OUN, UIA (also UPA), Western Ukraine, deportations, GCC, Roman Catholic church, religious organizations, churches, population, ethnic groups.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні результати дослідження

1. Пирожишин Р. В. Проступки та покарання працівників районних та міських відділень НКДБ-МДБ в Тернопільській обл. у 1944–1948 рр. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія «Історичні науки»*. 2019. Т. 30. № 4. С. 51–57.
2. Пирожишин Р. В. Штатний розпис та особовий склад Козівського та Козлівського районних відділень НКДБ-МДБ в Тернопільській обл. у 1944-1950 рр. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Міжнародні відносини»*. 2019. № 6. С. 12–17.
3. Пирожишин Р. В. Заслуги та винагородження працівників районних та міських відділень НКДБ-МДБ в Тернопільській обл. у 1945–1948 рр. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія «Історія»*. 2020. № 2(145). С. 70-73.
4. Москалюк М. М., Пирожишин Р. В. Навчання та підвищення кваліфікації працівників НКДБ-МДБ Тернопільської обл. у 1945–1948 рр. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету: збірник наукових праць. Серія: Історичні науки*. Ізмаїл, 2021. Вип. 52. 220. С. 138–145.
5. Москалюк М. М., Пирожишин Р. В. Структура та комплектація адміністративно-господарсько-фінансового відділу і внутрішньої тюрми НКДБ-МДБ в Тернопільській обл. у 1944–1946 рр. *Східноєвропейський історичний вісник: [збірник] / М-во освіти і науки України, ДДПУ ім. І. Франка; [редкол.: В. Т. Борщевич, В. Марек, М. М. Вегеш та ін.; гол. ред.:*

В. І. Ільницький ; відп. ред. М. Д. Галів]. Дрогобич: [Посвіт], 2022. Вип. 25. С. 166–180.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

6. Пирожишин Р. В. Відновлення структур НКВС-НКДБ в Тернопільській обл. та їх діяльність (1944–1946 рр.) *Суспільні науки: виклики і сьогодення*. Одеса, 2019. С. 22–25.
7. Пирожишин Р. В. Штатний розпис та особовий склад відділення по боротьбі з українським контрреволюційним, націоналістичним підпіллям (ОУН) та відділення по викриттю польських та інших контрреволюціонерів і націоналістичного підпілля НКДБ-МДБ Тернопільської обл. у 1944–1966 рр. *Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук*. Київ, 2020. С. 13–18.
8. Пирожишин Р. В. Штатний розпис, особовий склад, національність та рівень освіти керівного складу та секретаріату управління МДБ Тернопільської обл. 1952–1954 рр. *Суспільні науки та сучасність: актуальні питання*. Запоріжжя, 2020. С. 68–71.
9. Пирожишин Р. В. Штатний розпис, особовий склад, національність та рівень освіти керівного складу та секретаріату управління НКДБ-МДБ Тернопільської обл. у 1944–1946 рр. *Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти*. Кропивницький, 2020. С. 80–82.
10. Пирожишин Р. В. Оперативна робота НКДБ в Козівському районі у 1944–1945 рр. *Україна. Європа. Світ. Історія та сучасність*. Київ, 2021. С. 37–40.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	2
СПИСОК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	15
ВСТУП.....	16
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	21
1.1. Історіографія дослідження.....	21
1.2. Джерельна база.....	41
1.3. Методологія дослідження.....	46
РОЗДІЛ 2. РАДЯНСЬКІ ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ В ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ (1944–1953 РР.).....	79
2.1. Функціонування органів державної безпеки (1944–1945 рр.).....	79
2.2. Трансформація органів державної безпеки в повоєнний період (1946–1953 рр.).....	85
2.3. Підвищення кваліфікації та навчання.....	100
2.4. Партійний контроль над органами державної безпеки.....	109
РОЗДІЛ 3. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ В ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ (1944-1953 РР.).....	119
3.1. Репресії проти українського визвольного руху та місцевого населення.....	119
3.2. Переслідування ГКЦ та членів сект.....	144
3.3. Участь органів державної безпеки в депортаціях.....	152
3.4. Порушення працівниками органів державної безпеки радянської законності.....	162
РОЗДІЛ 4. НАСЛІДКИ РЕПРЕСИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ В ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ.....	189
4.1. Зниження чисельності та зміна етнічного складу населення.....	189

4.2. Радянська кадрова політика та її результати.....	194
ВИСНОВКИ.....	211
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	218
ДОДАТКИ.....	242

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АГФВ – адміністративно-господарсько-фінансовий відділ;

АУ СБУ в Тернопільській області – Архів Управління Служби Безпеки України в Тернопільській області;

ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби Безпеки України;

ГКЦ – Греко-Католицька Церква;

Держархів Тернопільської області – Державний архів Тернопільської області;

НКДБ – Народний комісаріат державної безпеки;

МДБ – Міністерство державної безпеки;

обл. – область;

РВ НКДБ – районний відділ Народного комісаріату державної безпеки;

РВ МДБ – районний відділ Міністерства державної безпеки;

Відділ 2-Н – структурний підрозділ головного управління МДБ в Тернопільській області, основним його завданням були репресії проти членів українського визвольного руху;

СМЕРШ (аббревіатура початкових букв гасла «Смерть шпигунам!» (рос. Смерть шпионам)) — підрозділ контррозвідки Народного комісаріату оборони (НКО) СРСР. Існував з квітня 1943 до березня 1946, після чого був розформований, а його функції перейшли до органів держбезпеки СРСР.

ВСТУП

Актуальність теми визначається необхідністю комплексного дослідження діяльності радянських органів державної безпеки в Тернопільській області (1944–1953 рр.), висвітленням впливу на життя області.

Врахування особливостей діяльності радянських органів державної безпеки в Тернопільській області (1944–1953 рр.) є важливим в сучасних реаліях існування нашої країни. З огляду на російсько-українську війну і те, що репресії на тимчасово окупованих територіях України російська армія здійснює за схожими лекалами, актуальність вивчення діяльності радянських органів державної безпеки в Тернопільській області (1944–1953 рр.) тільки загострюється.

Розуміння принципів діяльності та планування операцій радянськими органами державної безпеки дасть можливість зрозуміти і передбачити наступні кроки ворожих спецслужб та ефективно їм протистояти.

Вивчення структури та кадрової політики радянських органів державної безпеки дасть розуміння того, якими силами та структурними підрозділами і в якій кількості особового складу здійснюється та чи інша операція.

Актуальність вивчення кадрових питань є надважливою, бо як у 1944–1953 рр., так і сьогодні на тимчасово окупованих територіях, вона схожа. Так, згідно аналізу даних працівників окупаційних адміністрацій виявлено, що 82% з них є українцями, тобто вони перейшли на бік ворога та стали колаборантами. Однак, керівних посад вони не займають, їх обіймають лише росіяни, що перегукується з радянською кадровою політикою у досліджуваній період. Місцевих жителів призначали на незначні посади, як на тимчасово окупованих територіях сьогодні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалося в рамках планів науково-дослідної

роботи кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка і є складовою частиною теми: «Актуальні проблеми історії України та методика її навчання» (номер державної реєстрації 0121U107866).

Мета – проаналізувати діяльність радянських органів державної безпеки в Тернопільській області упродовж досліджуваного часу.

Для досягнення поставленої мети, необхідно вирішити наступні **завдання:**

- ✓ з'ясувати стан наукової розробки досліджуваної проблематики, рівень і повноту забезпечення джерельної бази, визначити методологічну основу дослідження;
- ✓ охарактеризувати особливості структури, трансформації та кадрову комплектацію НКДБ в Тернопільській області упродовж 1944–1953 рр.;
- ✓ показати роль НКДБ-МДБ в здійсненні репресій проти українського визвольного руху та місцевого населення в Тернопільській області в досліджуваний період;
- ✓ висвітлити масштаби депортацій місцевого населення на Сибір та показати роль органів державної безпеки у плануванні та проведенні переселень;
- ✓ дослідити методи боротьби органів державної безпеки проти ГКЦ та інших релігійних організацій на Тернопільщині;
- ✓ охарактеризувати наслідки репресивної діяльності радянських органів державної безпеки в досліджуваний період.

Об'єкт дослідження – суспільно-політичні процеси, пов'язані з утвердженням радянських органів влади в Західній Україні.

Предмет дослідження – діяльність радянських органів державної безпеки в Тернопільській області упродовж 1944–1953 рр.

Методологічна основа дисертації. Дослідження ґрунтується на використанні основних принципів, зокрема: історизму, об'єктивності,

соціального підходу та альтернативності. Також використано значну кількість методів, які дали змогу комплексно висвітлити проблематику діяльності радянських органів державної безпеки в Тернопільській області (1944–1953 рр.). Їх можна розділити на дві групи: 1) загальнонаукові методи: дедуктивний, індуктивний, історичний, логічний, порівняння, синтезу і аналізу; 2) спеціальні історичні методи: історико-генетичний, історико-хронологічний, проблемно-хронологічний, історико-типологічний, статистичного аналізу та метод періодизації.

Хронологічні рамки роботи визначені його тематичної спрямованістю і охоплюють період з березня 1944 р., коли червона армія вибила вермахт з північної частини Тернопільської області і на цих територіях відновлювалася діяльність радянської адміністрації – до 19 жовтня 1953 р., що став першим штатним розписом, який вступив у силу уже після смерті Сталіна. Такий підхід дозволив проаналізувати та дослідити діяльність радянських органів державної безпеки в Тернопільській області у зазначений період.

Територіальні межі охоплюють кордони Тернопільської області у складі УРСР, що налічували 38 районів (Бережанський, Білобожницький, Борщівський, Буданівський, Бучацький, Великобірківський, Великоглибочецький, Вишнівецький, Гримаїлівський, Гусятинський, Заліщицький, Заложцівський, Збаразький, Зборівський, Золотниківський, Золотопотіцький, Катербурзький (з жовтня 1940 р. – Великодедеркальський), Козівський, Козлівський, Копичинецький, Кременецький, Лановецький, Мельнице-Подільський, Микулинецький, Монастирський, Новосільський, Підволочиський, Підгаєцький, Почаївський, Пробіжнянський, Скала-Подільський, Скалатський, Струсівський, Теремовлянський, Товстенський, Устя-Зеленський (Усть-Зеленівський; з 11 листопада 1940 – Коропецький), Чортківський, Шумський). Тернопіль був окремою адміністративно-територіальною одиницею. На сьогодні – це Тернопільська область у складі незалежної України та налічує три райони (Тернопільський, Кременецький і Чортківський).

Наукова новизна отриманих результатів полягає в наступному:

уперше:

- введено до наукового ужитку значну кількість архівних матеріалів, які раніше не використовувалися дослідниками, що дозволило висвітлити недосліджені аспекти діяльності радянських органів державної безпеки в Тернопільській області (1944–1953 рр.);

поглиблено:

- дослідження структури та трансформації органів державної безпеки в Тернопільській області упродовж зазначеного періоду;
- вивчення репресивної діяльності радянських органів державної безпеки проти українського визвольного руху та місцевого населення;
- висвітлення наслідків репресивної діяльності радянських органів державної безпеки на Тернопільщині;

набуло подальшого розвитку:

- дослідження ролі радянських органів державної безпеки у масових депортаціях місцевого населення;
- участь радянських органів державної безпеки у підготовці та проведенні псевдособору 1946 р. та організації репресій проти священників та членів релігійних організацій.

Особистий внесок здобувача. Усі результати наукового дослідження, що виносяться на захист, отримані автором самостійно. У друкованій праці, опублікованій у співавторстві, конкретний особистий внесок автора дисертації становить 80 % тексту.

Апробація результатів дослідження. Основні положення, висновки та матеріали дисертаційного дослідження представлені у доповідях на наукових та науково-практичних конференціях, зокрема: «Суспільні науки: виклики і сьогодення» (2019 р., Одеса); «Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук» (2020 р., Київ); «Суспільні науки та сучасність: актуальні питання» (2020 р., Запоріжжя); «Історія, археологія,

інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти» (2020 р., Кропивницький); Оперативна робота НКДБ в Козівському районі у 1944–1945 рр. «Україна. Європа. Світ. Історія та сучасність» (2021 р., Київ).

Публікації. Основні положення та результати дослідження відображено у 10 публікаціях, 4 із яких – у наукових фахових виданнях України, 1 – наукометричній базі даних категорії А (web of science), 5 – матеріали всеукраїнських та міжнародних наукових конференцій.

Обсяг і структура дисертації. Робота складається із анотації, переліку умовних позначень, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (229 найменувань), 4 додатків. Загальний обсяг дисертації складає 247 сторінок, з яких 165 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія дослідження

Проблематика діяльності радянських органів державної безпеки в Тернопільській області (1944–1953 рр.) активно вивчається дослідниками, помітне поживлення у вивченні даної тематики спостерігається після розпаду СРСР та відкриттям доступів до архівів. Є значна кількість праць, які висвітлюють один з аспектів діяльності структур державної безпеки СРСР, а саме – протистояння з ОУН та УПА, депортації місцевого населення чи спробу ліквідації ГКЦ. Проте, питання діяльності радянських органів державної безпеки в Тернопільській області (1944–1953 рр.) так і не стало предметом спеціального комплексного історичного дослідження. Історіографічний комплекс, щодо досліджуваної проблематики, можна умовно розділити на групи: 1) роботи українських істориків; 2) доробок закордонних істориків. Такий поділ зумовлюється різними підходами до дослідження питання, об'єктивністю розгляду, предметом дослідження та методологією.

До першої групи входять праці українських істориків. Важливими є праці І. Біласа, зокрема, «Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953», в якій автор основну увагу приділяє репресіям проти місцевого населення та визвольного руху. І. Білас, опираючись на спогади очевидців, показує масштаби репресій, також зазначає структури, що їх здійснювали. Автор окрім репресій, опосередковано, показує трансформацію органів державної безпеки СРСР, зазначає прізвища окремих начальників відділень та відділів [1].

Значний інтерес становлять статті «Спеціальні провокативно-розвідувальні групи НКВД–МГБ», «Каральні військові підрозділи НКВС–МДБ у боротьбі з ОУН–УПА» та «Каральні підрозділи НКВД–МГБ». У них

І. Білас описував форми та методи, сили та засоби, які використовували радянські органи державної безпеки у протиборстві з підпіллям ОУН і УПА. Він зазначає, що такі підрозділи часто імітували діяльність ОУН та УПА, а також створювали криївки. Автор показує принципи формування таких підрозділів, а також соціальну базу, що стала основою для них [2-4].

Цінними для вивчення теми діяльності радянських органів державної безпеки є роботи В. Барана. Так, варто виокремити монографію ««Зачистка»: політичної репресії в західних областях України у 1939–1941 рр.» в якій дослідником дається аналіз політичних, економічних і соціальних процесів, які відбувалися на західних землях України в 1939-1941 рр. Автор, зокрема, торкається теми репресій проти місцевого населення, зазначає, що виселення стали методом «зачистки» нелояльних елементів. Дослідник зазначає категорії, що впершу чергу підлягали виселенню та масштаби депортацій [5].

Важливе значення для вивчення проблематики сталінських репресій має стаття «Органи НКВС як інструмент сталінських репресій у західних областях України (вересень–грудень 1939 р.)», де дослідником зазначається, що створення репресивного апарату в Західних областях УРСР межувало з утвердженням радянської влади. Автор звертає увагу на те, що репресії стали методом утвердження радянської влади, адже фізично усувалися люди, що становили загрозу режиму [6].

Важливим є дослідження В. Барана «Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи». Користуючись великим і, переважно, архівним матеріалом, автор вивчив головні аспекти суспільно-політичних процесів вказаного періоду. Науковець зазначає чинники, які впливали на формування українського дисидентства, виділяє та дає характеристику основним етапам його розвитку, у загальних рисах змальовує боротьбу радянських органів державної безпеки з вільнодумством [7].

У 1999 р. С. Білокінь опублікував монографію «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.)». Джерелознавче дослідження», в якій на основі значного масиву документів здійснено аналіз

репресивної сутності комуністичного тоталітарного режиму у міжвоєнний період [8].

Темі репресій проти української інтелігенції присвячено також робота Т. Марусик «Репресивні заходи сталінського керівництва щодо студентства вузів Західного регіону України (друга половина 40-х – початок 50-х років ХХ ст.)». Основну увагу авторка приділяє долі студентства в часи пізнього сталінізму, описує масштаби репресій та їх методи, що застосовувалися проти них [9].

Значну кількість праць, що стосуються питання діяльності органів державної безпеки, напрацьовано Д. Веденєвим. Важливою є стаття «Таємний фронт Другої світової війни: розвідувально-диверсійна та контррозвідувальна діяльність органів державної безпеки в Україні (1939–1945 рр.)», у якій дослідник описує структуру спецслужб СРС, основні завдання та методи роботи [10].

Варто виокремити статті «Агентурные войны: СМЕРШ против УПА. Секретные материалы», «Інтернаціоналісти проти націоналістів. Протиборство радянських спецслужб з націонал-самостійницьким рухом ОУН і УПА та польським націоналістичним рухом» та «Оперативно-войсковые группы силовых структур СССР в борьбе с УПА (организация, обмундирование, вооружение)», в яких автор зазначає, що основними завданнями агентурно-бойових груп були: перевірка агентурних даних щодо причетності тих чи інших осіб до ОУН і УПА. Після їх виявлення, наступним етапом була реалізація оперативної інформації шляхом захоплення або знищення підпільників; перехоплення каналів зв'язку та впровадження агентури до націоналістичного руху опору; розклад підпілля зсередини, компрометація його лідерів; участь в оперативно-військових операціях [11, 12, 15].

Важливою статтею для розуміння проблематики протистояння ОУН з радянськими органами влади є стаття Д. Веденєва «До формування багатовимірної моделі розуміння збройного конфлікту 1940–1950-х рр. у

Західній Україні (геополітичний аспект)». Автор, опираючись на архівні матеріали показує, що спротив ОУН радянській владі був координований, а не спорадичний та мав чітку структуру та стратегію. Дослідник описує роботу закордонних центрів ОУН та їх намагання заручитися підтримкою інших держав у боротьбі з СРСР [13].

У статті «Збройний конфлікт у Західній Україні між радянською владою та національно-визвольним рухом: до формування багатовимірної моделі розуміння. Друга світова війна і доля народів України» автором розглядаються історичні витоки та складові гострого конфлікту між радянською владою та націоналсамостійницьким озброєним рухом у Західній Україні у 1940–1950-х рр., особливості конфронтаційного відображення згаданих подій у свідомості сучасного українського суспільства. Висловлюються міркування щодо формування неупередженого сприйняття спадщини цього складного конфлікту в інтересах гармонійного розвитку національної пам'яті як інструменту консолідації сучасної української політичної нації [14].

Методи розвідувальної та контррозвідувальної діяльності радянських органів державної безпеки проти ОУН, в тому числі і закордоном у своїх статтях досліджувались у статтях «Діяльність радянських органів держбезпеки проти націоналістичних осередків української еміграції (1945–1970 рр.)», «Радянські оперативно-військові сили на Західній Україні. 1944–поч. 1950-х рр.», «Розвідувально-диверсійна та контррозвідувальна діяльність органів державної безпеки в 1941–1945 рр. (за документами НКВС-НКДБ Української РСР)» [16-18].

Значний інтерес становлять дві частини узагальнюючих праць «Історія розвідки та контррозвідки в Україні. Курс лекцій». В даних роботах було узагальнено знання про розвідку та контррозвідку в Україні починаючи з періоду Русі [19-20].

Для розкриття теми репресій проти місцевого населення важливим є дисертаційне дослідження М. Сивирини «Депортація та переміщення

населення західних земель України 40-х – початку 50-х рр. ХХ ст.». Автором підкреслюється, що серед засобів впровадження радянського тоталітарного режиму на західноукраїнських землях, чільне місце посідали депортації (примусове виселення до віддалених місцевостей шляхом адміністративного, судового рішення, або терору щодо великих груп населення), заслання (примусове вислання внаслідок судового вироку, або адміністративним шляхом до віддалених місцевостей, частково – з обов'язком примусової праці) та вислання (примусове виселення) з місця постійного проживання осіб, визнаних небезпечними для режиму. Також у дисертації розкривається масштаби депортацій, категорії населення яких репресували, а також умови перевезення [21].

Проблематику кадрових питань, політичних репресій, як методу державного управління та роль радянських органів державної безпеки вивчала Т. Вронська.

Значний інтерес становлять роботи «Дорога у заслання депортованих із Західної України: друга половина 1940 – початок 1950-х рр.», «Повторники: приречені бранці ГУЛАГу (1948–1953 рр.)», «Позасудові репресії членів сімей учасників національно-визвольного руху в західних областях України (1944–1952)», «Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917-1953рр.)». Авторка у них зазначає категорії громадян, що підлягали депортації, а це члени ОУН та їх родини, описує процес виселення та місце органів державної безпеки у їх здійсненні [22-25].

Питання підготовки відомчих кадрів розкрито у публікації «Особливості підготовки кадрів органів державної безпеки України в 1928-х – на початку 1948-х рр.». Крізь призму завдань, що постали перед радянськими спецслужбами з початком німецько-радянської війни, проаналізовано процес підготовки кадрів у період зміни структури органів державної безпеки та в умовах воєнного часу [26].

Важливою є монографія В. Нікольського «Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.)».

Науковцем опрацьовано значний масив документів статистичної звітності ДПУ–НКВС–МДБ–КДБ, які зберігаються у ГДА СБ України та архівних підрозділах регіональних органів СБ України. В. Нікольський звертає увагу на соціальний аспект масового терору, наводячи статистичні дані наслідків репресій проти різних верств населення. У монографії визначені основні напрями репресивної діяльності радянських органів державної безпеки в Україні, досліджено соціальні, релігійні, національні та регіональні аспекти репресій [27].

На окрему увагу заслуговує стаття Є. Скулиша, В. Пшеничного і Д. Веденєєва «Становлення навчальних закладів органів державної безпеки в столиці України: віхи історії (1918–1953)», що висвітлює питання підготовки оперативного складу радянських спецслужб в Україні [28].

Широкий спектр питань у своїх роботах досліджував В. Окіпнюк, зокрема, проблематику терору, як державної політики СРСР, кадрове комплектування органів державної безпеки.

Для вивчення проблематики державного терору та органів, що його здійснювали, важливими є статті «Органы государственной безопасности СССР в механизме «большого террора»», «Війська органів державної безпеки в Україні в період тоталітарного режиму: історико-правовий аспект», «Державний терор як елемент системи тоталітарного владарювання в Україні у 1929–1953 рр.», «Органи МДБ УРСР на завершальному етапі сталінського режиму (1946–1953рр.): історико-правове дослідження», «Радянські органи державної безпеки в Україні в період Другої світової війни: історико-правовий аналіз» [30, 31, 33, 35, 36].

Значну увагу у своїх статтях В. Окіпнюк звертав на кадрову політику радянської влади, також вивчав питання підготовки та навчання працівників органів державної безпеки. Варто виокремити статті: «Организация обучения сотрудников органов МГБ СССР в послевоенный период», «Комплектування кадрового складу органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму» [29, 34].

Варто виокремити статтю «Державний і партійний контроль за органами державної безпеки УРСР в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.)», в якій В. Окіпнюк показує залежність органів державної безпеки від партійних структур. Дослідник звертає увагу на поняття «номенклатура» та показує які структури могли призначати яких працівників [32].

У 2019 р. друком виходить фундаментальна монографія В. Окіпнюка «Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953)». Це комплексне дослідження, де автор розглядав низку питань, зокрема, кадрової політики, підзвітності органів державної безпеки, навчання кадрів для роботи в органах державної безпеки [37].

У 2020 р. В. Окіпнюк захистив дисертаційне дослідження на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук, у якому було узагальнено весь доробок попередніх років та більш детально розглянуто проблематику функціонування, правових засад та діяльності радянських органів державної безпеки [38].

Важливою є стаття О. Прискайко «Структурная организация и функции подразделений по борьбе с бандитизмом в общей системе НКВД–НКГБ, МВД–МГБ УССР (1941–1950 гг.)». В дослідженні проведено аналіз причин, що вплинули на трансформацію та збільшення чисельності структур, що протистояли українському визвольному руху. Розглянуто функції таких підрозділів, а також їх зміни з врахуванням оперативної ситуації [39].

Значний інтерес становить робота О. Нездолі «Голови держбезпеки України (1918–2013 рр.)» у якій автор подає біографічні дані очільників спецслужб починаючи з 1918 р. [40].

Важливою є робота О. Нездолі «Дві епохи генерала держбезпеки», автобіографічна монографія у якій дослідник описує ті виклики, як поставали перед працівниками спецслужб у різних часових проміжках та різних

системах. Особливу увагу звертає на різницю у підходах до роботи спецслужб у різних системах [41].

Для розуміння проблематики реформування та діяльності винищувальних батальйонів та груп охорони громадського порядку є важливою стаття В. Ільницького «Створення та діяльність у західних областях УРСР радянських парамілітарних формувань (1944–1954 рр.)». Автор звертає увагу на національний склад таких структур та на їх роль у боротьбі з ОУН та УПА [42].

Варто виокремити статтю В. Ільницького «Кадровий склад управлінь НКДБ-МДБ Дрогобицької, Закарпатської, Станіславської, Чернівецької областей УРСР (за штатними розстановками кадрів 1944, 1947, 1950 рр.)», у якій автор на основі штатних розписів здійснив аналіз кадрового складу управлінь. Дослідник виділяє кілька важливих характеристик на основі яких і здійснюється аналіз: національність, освіту, партійність, вік працівників, звання та стаж роботи в органах державної безпеки [43].

У статті Я. Антонюка «Агентурно-бойові спецгрупи НКВС–МВС–НКДБ–МДБ» розглянуто діяльність агентурно-бойових спецгруп, автор зазначає, що їх діяльність була однією з віх протидії радянської влади українському визвольному руху. У статті дослідник робить висновок, що найбільше потерпало від діяльності спецгруп місцеве населення [44].

Вагомим внеском у дослідження проблеми репресій проти місцевого населення на Західній Україні стала вихід серії книг «Реабілітовані історією. Тернопільщина». В циклі книг ми дізнаємося імена реабілітованих людей, за що їх судили та де вони відбували покарання. В окремих роботах публікується документи, що висвітлюють масштаби репресій та категорії людей, яких репресували [45-50].

Важливими для розуміння загальної картини подій є ряд монографій М. Ковалю «Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)», «Україна: 1939–1945: маловідомі і непрочитані сторінки історії», та «Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)

(спроба сучасного концептуального бачення)». Серед іншого, дослідник виокремлює протистояння українського визвольного з радянською владою, наводить факти репресій та окреслює їх масштаб [51-53].

Значний вклад у розвиток проблематики репресій на західноукраїнських землях здійснив Б. Ярош. У монографіях «Сторінки політичної історії західноукраїнських земель» та «Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30–50-ті роки ХХ століття (історико–політологічний аспект)», акцентовано увагу на сутності тогочасних політичних процесів в західних областях УРСР, особливостях впровадження і функціонування тоталітарного режиму, його адаптацію до специфічних умов регіону [54-55].

Значний інтерес становлять джерелознавчі статті О. Лисенка «Дослідження історії Другої світової війни в сучасній Україні: основні напрями і проблеми наукового пошуку» та «Тематика Другої світової війни на сторінках «Українського історичного журналу»: історіографічна ретроспектива на суспільно-політичному тлі». У статтях аналізується стан опрацювання проблематики Другої світової війни в Україні за останнє десятиліття, в тому числі на сторінках Українського історичного журналу. Простежуються визначальні тенденції та особливості історіографічного процесу, вплив суспільно-політичних явищ на тематику й зміст публікацій. Окреслено перспективи наукових студій у цьому сегменті фундаментальних досліджень [56-57].

Важливою для розкриття теми є монографія О. Семеніва «Тернопільщина у вихорі війни (весна-літо 1944 року)». У ній автором описується поетапне вибиття з території Тернопільської області вермахту, називає армії та їх командирів, силами яких з воно здійснювалось. Опосередковано дослідник згадує перші кроки з відновлення радянської на території відвойованих районів, зокрема, й структур державної безпеки [58].

Практичний підхід до проведення оперативної роботи розкриває П. Підгайний у посібнику «Оперативне мистецтво: навч. посібник» [59].

Варто виокремити ще одне дисертаційне дослідження Ю. Сороки «Населення західноукраїнських земель в етнополітичному та демографічному вимірах (1939–1950 рр.)». У якому автор показує рух населення на західноукраїнських землях, а також вказує причини зміни етнічного складу. Особливу увагу дослідник звертає на депортації населення, які здійснювала радянська влада, показує масштаби та наслідки такої політики [60].

Діяльність радянських органів державної безпеки у сфері захисту державної таємниці досліджена у роботах В. Козенюка. Дослідник розкриває питання становлення підрозділів радянських спецслужб, які шляхом проведення контррозвідувальних заходів, організації режимно-секретного діловодства, військової цензури здійснювали захист секретної інформації. Автор доводить, що політконтроль і цензура, що проголошувались владою як заходи проти шпигунства та спрямовані на протидію витoku секретних відомостей, у реальному житті мали переважно політичне та ідеологічне спрямування. Окрім цього, здійснено ґрунтовний аналіз нормативно-правового забезпечення захисту державних секретів у міжвоєнний період [61-64].

Основні етапи становлення контррозвідки в Україні та огляди документів розглянуто у статтях О. Пшеннікова «Агентурний апарат органів держбезпеки України в роки Великої Вітчизняної війни: історично-документальний огляд», «Українська контррозвідка в документах» та «Українська контррозвідка в документах» [65-68].

Дослідник національно-визвольного руху в Україні ХХ ст. А. Русначенко у монографіях «Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні і національно-визвольні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х рр.» та «Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років» здійснив порівняльний аналіз історії повстансько-підпільної боротьби 40–50-х рр. в УРСР та національно-визвольних рухів Білорусії, Литви, Латвії, Естонії. Науковець виявив

об'єктивні закономірності та характерні риси вказаних процесів. Поряд з цим, вчений присвятив окремий підрозділ розвідувальній, агентурній та слідчій діяльності СБ ОУН [69-70].

Важливим є дисертаційне дослідження В. Старки «Рух опору в Галичині в 1941–1944 роках», в якому автор описує причини виникнення руху опору, основні його форми та наслідки [71-72].

Великий доробок праць з проблематики розвідки та контррозвідники напрацював генерал-лейтенант В. Сідак.

Значний інтерес становлять статті «Так зароджувалися спецслужби» та «На варті військової таємниці», де автором описані етапи становлення спецслужб, що діяли на території України, описано різницю у підходах до проведення діяльності у різні часові проміжки [73-74].

Історіографічний огляд міститься в статті «Концепція дослідження проблеми історії розвідки України» [75].

У статтях «Професіонал спецслужби має добре знати її історію. До питання про підготовку наукового видання «Спеціальні служби в історії України. Нариси» та «Трансформація органів державної безпеки України» автор вивчає структуру та трансформацію органів державної безпеки. Дослідник зазначає, що зміна структури органів державної безпеки України була зумовлена вимогами часу і новими викликами, також підкреслює і описує зміну завдань та функцій [76-77].

Для розкриття теми важливими є статті В. Тополенка «Особенности развития Украины как фактор влияния на оперативную обстановку» та «Различия исторического развития регионов Украины». У них дослідником описуються відмінності різних регіонів України, враховано економічні, етнічні та природні особливості. Автор зазначає, що усі ці відмінності впливали на роботу органів державної безпеки, оскільки перед ними в залежності від цих відмінностей ставилися різні завдання [78-79].

Форми та методи роботи німецьких агентів і диверсійно-розвідувальних груп у радянському запіллі і контрзаходи радянських органів

державної безпеки, спрямовані на їх знешкодження, висвітлені у статті доктора історичних наук, професора А. С. Чайковського «З історії німецької розвідки та радянської контррозвідки (1941–1945 рр.)». Науковець дослідив особливості пошуку і виявлення радянською контррозвідкою німецьких агентів, замаскованих під радянських військовослужбовців. Аналіз архівних джерел дає підстави стверджувати, що серед основних демаскувальних ознак німецьких агентів були підроблені радянські нагороди і документи [80].

У статті «Невідома війна: (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика)» на основі уведених у науковий обіг раніше засекречених документів досліджено діяльність радянської партизанської розвідки у контексті її протиборства зі спеціальними підрозділами руху українських націоналістів [81].

Проблематику політичних репресій, як методу державного управління та ролі радянських правоохоронних органів, досліджував Ю. Шаповал.

Спираючись в основному на матеріали і документи ЦК КП(б)У та преси, Ю. Шаповал на сторінках монографії «У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні» подає загальну картину здійснення політики тоталітаризму УРСР [82].

У роботах «Людина і система. Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні», «Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії» та «Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії» Ю. Шаповалу вдалося відтворити хроніку політичного терору, який провадився за участі ДПУ–НКВС з середини 20-х до початку 50-х рр. ХХ ст. Ознайомившись із багатотомними кримінальними справами 20–30-х рр. минулого століття, науковець дійшов висновку, що «загроза українського буржуазного націоналізму» та інших «національно забарвлених» проявів стала приводом для здійснення партійно-державним керівництвом перманентного політичного терору, зокрема, й за допомогою вчинення голоду в Україні, що дозволило утримувати її у складі СРСР [83-85].

Важливою є праця Ю. Шаповала «Нове цінне дослідження: Н. В. Петров, К. В. Скоркин. Кто руководил НКВД, 1934–1941. Справочник». Дослідник характеризує монографію, як ґрунтовне та цілісне дослідження, схвально висловлюється про структуру подання біографічних відомостей, однак зазначає, що вони не повні в силу того, що особові карти ще недоступні для дослідників [86].

Цінними для вивчення теми є роботи А. Щуровського «Національна та державна безпека: діалектика взаємозв'язку» та «Проблеми дотримання об'єктивності у роботі над документами з історії спецслужб України», в яких автор досліджував теоретичні та методологічні основи контррозвідувальної роботи, а також піднімав питання об'єктивності в дослідженні діяльності органів державної безпеки [87-88].

Н. Мизак у своїх монографіях «Агентурна робота МДБ, МВС проти ОУН, УПА. Додаток до серії «За тебе свята Україно». Книга дев'ята» та «За тебе, свята Україно. Бережанський повіт у визвольній боротьбі ОУН, УПА (Козівський район): Книга шоста» описує методи роботи МДБ та МВС СРСР проти українського визвольного руху. Вона має загальний характер, оскільки висвітлює лише окремі операції проти ОУН чи УПА, які проводились на теренах західної України. Також Н. Мизак зазначає категорії місцевих жителів з яких відбувалась комплектація каральних структур МДБ, наводить спогади потерпілих та очевидців [89-90].

Проблематика репресій проти ГКЦ та її діяльності у підпіллі досліджується В. Сергійчуком, значний інтерес становить монографія «Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу» та стаття «ГКЦ: страдницький шлях до відродження». Дослідник описує процес ліквідації ГКЦ та примусове приєднання до РПЦ. Не оминає також автор долі священників, загострює ситуацію на тому, що приєднання до РПЦ не убезпечувало, бо за ними все одно вівся нагляд і часто вони ставали жертвами репресій [91-92].

У монографії «Національні меншини України у ХХ столітті» особлива увага приділена політико-правовому статусу національних меншин України, а їхній розвиток розглянуто в контексті розвитку культури та історії українського народу. У книзі здійснено історичний екскурс щодо особливостей розвитку міжнаціонального спілкування на українських землях у ХХ ст. Охарактеризовано кількісні показники різних національних груп [93].

У статті В. Марчука «Греко-католицька церква в умовах німецького та радянського тоталітаризму (1941–1946 рр.)» показано наслідки рішень провладного Львівського “собору” 1946 р., який заініціював етноконфесійні трансформації греко-католиків західного регіону в умовах підпілля 40–80-х рр. ХХ ст. Проаналізовано політику УГКЦ у вирішенні соціальних і національно-культурних проблем народу, збереженні його історичної пам’яті, формуванні системи морально-етичних цінностей. З’ясовано роль та місце УГКЦ у гармонізації міжнаціональних стосунків на сучасному етапі українського державотворення [94].

У монографії Й. Надольського «Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953 рр.)» здійснено цілісне дослідження депортаційної політики сталінського тоталітарного режиму, що реалізувалася в західних областях України в 1939–1953 рр. Простежуються етапи впровадження депортаційної політики в західному регіоні України, механізми її здійснення на кожному з них. Висвітлюються участь та роль вищого партійно-державного керівництва СРСР та УРСР, місцевих партійних і радянських органів влади у проведенні депортаційної політики. Досліджується вплив політики масових виселень на процеси радянізації анексованих територій [95].

Для дослідження зміни етнічного складу населення у післявоєнний період вагомими є праці В. Кубійовича «Переписи населення. Енциклопедія українознавства: Словникова частина» та «Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1.1.1939 р.». Автор подають кількісні показники зміни

населення, виділяючи окремі етногрупи, зокрема поляків, євреїв, росіян та українців [96-97].

В роботі «Шляхами Золотого Поділля: регіональний історично-мемуарний збірник у 3 т.» різносторонньо досліджено долю Поділля, зокрема, надаються статистичні данні кількості населення та його етнічного складу [98].

У тематичному збірнику статей «Галичина: Етнічна історія» містяться статті і матеріали про етнічну історію на галицьких землях, етнодемографічний розвиток Галичини з кінця XVII до початку XXI ст., проблеми етнографічного районування Галичини, традиційну професійну культуру краю [99].

Для вивчення особливостей кадрової політики радянського союзу на Західноукраїнських землях, зокрема, і на Тернопільщині, важливими є роботи Г. Стародубець. Варто виокремити статті «Специфіка підбору та підготовки партійних кадрів у західних областях України 1944–1945 рр.» та «Кадрова політика радянської влади як засадничча детермінанта трансформаційних соціальних процесів у західноукраїнському регіоні в повоєнний період», де авторка доводить, що місцевих не залучали на керівні посади і це була цілеспрямована політика. Окрему увагу дослідниця звертає на залучення жінок до роботи в радянській системі [100-101].

Кадрові питання також досліджувала Т. Першина у статті «Формування управлінських кадрів в Західній Україні в 1944–1948 рр.: регіональні особливості», де вона показує, що на керівні посади вихідців з місцевого населення залучали неохоче. Дослідниця зазначає, що в першу чергу, надавалася перевага тим, людям, які працювали на цих землях до 1941 р. [102].

Важливою для вивчення питання демографічних процесів є монографія О. Рубльова «Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20–50-ті роки XX ст.». Дослідник зазначає чисельність та категорії професій, які в першу чергу переселялися на території Західної України [103].

Значний інтерес становить робота О. Божка «Особливі відділи в системі державної безпеки 1918–1946 рр.», де описується, серед іншого, специфіку діяльності СМЕРШу та подальше його вливання у МДБ [104].

Важливою є стаття В. Чиснікова, «Керівники органів державної безпеки Радянської України (1918–1953рр.). Матеріали до біографічного довідника», в якій автор нам наводить імена керівників структур радянських органів державної безпеки, також там ми знаходимо і біографічні відомості про них [105].

У статті «Державний терор в УСРР–УРСР періоду сталінізму у вітчизняній історіографії початку ХХІ ст.» І. Терлецької розглядається процес вивчення українською історіографією початку ХХІ ст. державного терору в УСРР–УРСР, який здійснювався партійно-державними та каральними органами. Особливу увагу приділено сучасній історіографії Голодомору як форми державного терору [106].

Керівний склад органів НКДБ-МДБ досліджували у статтях «Керівники органів НКВД–НКГБ (МВД–МГБ) західних областей УРСР: кількісні та якісні характеристики (1944–1953 рр.)» і «Керівники органів НКВД–НКГБ (МВД–МГБ) західних областей УРСР: кількісні та якісні характеристики (1944–1953 рр.)» досліджували А. Жив'юк та Ю. Лисюк [107-108].

Документацію ОУН та УПА досліджував В. Ковальчук. У статті «Аналоги радянських протоколів допитів у системі документообігу ОУН (б) і УПА (1940-і рр.)» автор порівнював протоколи допитів органів державної безпеки радянського союзу, з тими, які були в представників українського визвольного руху. Науковець відносить цю групу джерел до слідчих документів, вказуючи на їх процесуальний характер та аргументовано доводить важливість урахування інформаційного потенціалу протоколів під час вивчення історії розвідки та військово-політичних формувань в Україні [109].

У роботі «Політична історія України. ХХ ст.: у 6 т. Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002)» висвітлює процес саморозпаду

радянської системи, який тривав від закінчення Другої світової війни у 1945 р. до початку 90-х років. У томі відтворено картину перемоги національного руху і подолання гострих проблем державотворення. Книга насичена різноманітними історичними джерелами – архівними документами, економічною статистикою, соціологічними даними, публікаціями преси, спогадами [110].

Важливими для розкриття теми є роботи А. Кентія «Нарис боротьби ОУН–УПА в Україні (1946–1956 рр.)» та «Українська повстанська армія в 1944–1945 рр.». В яких він, описує процес створення ОУН, структуру та орієнтири. Важливим для даного дослідження є частина про участь ОУН в Другій світовій війні та після неї, протягом усього періоду пізнього сталінізму. Потрібно виокремити висвітлення протистояння ОУН та УПА з органами державної безпеки СРСР [111-112].

Варто виокремити працю «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси», вона є підсумковою публікацією напрацювань робочої групи істориків, створеної при урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. В ній всебічно розглянуто ті ключові питання щодо діяльності ОУН і УПА, здебільшого в період Другої світової війни, які викликають найбільш гострі дискусії в українському суспільстві. Зокрема, показано протистояння ОУН та УПА з радянськими органами державної безпеки [113].

Важливим внеском у розкриття теми є матеріали круглого столу «Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія структура, функції». Висвітлюються актуальні проблеми щодо участі органів державної безпеки у формуванні системи державного терору, проведенні масових репресивних акцій, підготовки кадрового складу, участі у реабілітаційному процесі [114].

Важливими є роботи І. Олещука «Шлях до порозуміння. Документи, спогади, публіцистичні і літературні твори про громадянсько-політичне життя 90-х років ХХ і початку ХХІ століття» та «Шлях до свободи.

Документи, спогади, публіцистичні та літературні твори про громадянсько-політичне життя 1990-2020 років». Автор сам був політв'язнем, відбував заслання у таборах Сибіру, у роботах публікує свої спогади, документи та спогади інших потерпілих від радянських репресій [115-116].

Для повноти розкриття теми важливими є праці С. Нємого, Є. Заплітного, Є. Палуб'яка, М. Фойдюка, М. Петришина, Ю. Мокрія, Б. Савака та Л. Бойцун. Автори у роботах описують долі сіл під час радянського панування на українських землях, розкривають біографії односельчан, що зазнали репресій в 40-50-х рр., публікують їх спогади. Разом з тим, публікується ряд архівних матеріалів, що розкривають масштаб і методи репресій органами державної безпеки, називаються структури та прізвища людей, що їх здійснювали [117-124].

Значний інтерес становлять ряд робіт, що відображають події, що відбувалися на територіях районів, серед них «Підволочиська земля в спогадах емігрантів», «Нескорена Кременеччина у першій половині ХХ століття (сторінки пам'яті): Науково-документальне видання», «Бережанська земля. Т. II. Історико-мемуарний збірник. Головний комітет Бережанщини й Козівщини». У них відображена доля окремих районів Тернопільської області в часи пізнього сталінізму, здебільшого, описані репресії проти місцевого населення часто підкріплюючи спогадами потерпілих та очевидців. Описується діяльність органів державної безпеки СРСР, зокрема, протистояння з ОУН [125-127].

Фундаментальним є дослідження «Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ– ХХ ст.: Історичні нариси». Ця праця акумулювала в собі багаторічний досвід роботи вітчизняних учених в сфері як дослідження репресій в цілому, так і феномену політичного терору зокрема. Політичному терору сталінських часів у роботі відведено шість розділів. Їх автори – С. Кульчицький, Ю. Шаповал, С. Білокінь, Ю. Киричук, В. Даниленко – усебічно висвітлюють карально-репресивні методи, що діяли в радянській Україні в професійному, галузевому, соціальному ракурсах. Особлива увага

приділяється терору в Західній Україні та протидії йому з боку ОУН і УПА. Серед характерних ознак політичного терору автори виділяють: системність і періодичність застосування; підвищену жорстокість та безумовність виконання; спрямованість на визначене коло людей; специфічний стан суб'єкта насильницьких дій [128].

Важливе місце в історіографії теми відіграє монографія І. Патриляка «Військова діяльність ОУН (Б) у 1940–1942 роках», де вміщені окремі згадки щодо спеціальної діяльності ОУН (Б). На думку автора, з метою протистояння активній діяльності радянських органів державної безпеки у 1939–1941 рр. перед Крайовою референтурою СБ ОУН (Б) ставилися такі завдання: виявляти і знешкоджувати агентуру противника, вивчати форми і методи роботи органів державної безпеки, збирати інформацію про радянські військові частини, мати біографічні дані їх особового складу. Для досягнення визначеної мети в системі СБ створювалося два відділи – розвідки і контррозвідки [129].

Вагомим є дослідження С. Волянюка «Історія воєнної округи УПА «Лисоня»». Автор висвітлює діяльність воєнної округи УПА «Лисоня» проти німецького і радянського окупаційних режимів й польського підпілля, розкрито воєнний, організаційний, територіальний поділ. Встановлено керівний склад груп Української Народної Самооборони, відділів УПА і штабу ВО, розкрито процес розформування воєнної округи [130].

До другої групи належать роботи закордонних дослідників. Після розпаду СРСР були опубліковані напрацювання британських, німецьких, французьких дослідників, які в цілому висвітлювали альтернативний погляд на події, що відбувалися у тоталітарній державі. Чималий вклад у формування альтернативного погляду на події в СРСР та розуміння природи радянського тоталітаризму зробили: З. Бзежинський, М. Джейкобсон, А. Гетти, Е. Епплбом [131-134].

Окремо варто розглянути працю професора Єльського університету, фахівця з історії Східної Європи та, зокрема, історії України, Польщі, Росії

Т. Снайдера «Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним». Автор описує післявоєнну ситуацію на західній Україні, показує масштаби репресій проти місцевого населення та розмах депортацій [135].

Отже, наявний історіографічний матеріал, який відображає діяльність радянських органів державної безпеки в Тернопільській області (1944-1953 рр.) можна умовно розділити на дві групи. Наукові висновки та факти, які містяться у працях вказаних дослідників, враховані автором у роботі над дисертацією. Водночас, так і не було здійснено комплексного історичного аналізу діяльності радянських органів державної безпеки в Тернопільській області (1944-1953 рр.).

1.2. Джерельна база

Дослідження базується на значній кількості різноманітних за походженням, характером та змістом джерел, які можна поділити на дві групи: 1) опубліковані документи; 2) неопубліковані архівні матеріали фондів архівних установ України.

Важливе значення для вивчення діяльності радянських органів державної безпеки становлять опубліковані документи та матеріали, які формують першу групу історичних джерел.

Значний інтерес становить збірка документів, опублікована І. Біласом «Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. Документи та матеріали». У ній зібрано документи, що підтверджують участь працівників НКДБ-МДБ у репресіях проти місцевого населення [136].

Великий інтерес для істориків становить опублікована упродовж 1996–2002 рр. тритомна документальна серія, присвячена депортації населення України з 30-х до початку 50-х років. У них публікуються документи, спогади та інші матеріали про репресії та депортаційні акції періоду Другої світової війни і в ході встановлення в Західній Україні тоталітарного режиму [137-139].

Для розкриття проблематики створення та діяльності УПА важливим є цикл робіт «Літопис УПА», що на сьогодні налічує 4 серії та більше 100 томів. Варто виокремити 11 та 12 томи першої серії, оскільки в 11 томі ми знаходимо перелік полеглих у боротьбі за вільну Україну бійців УПА та ОУН, їх короткі біографічні відомості, фото та структура формувань УПА на території Тернопільщини. У 12 томі вміщено документи та матеріали, в яких йдеться про військові зіткнення бійців УПА та ОУН на території Тернопільщини, а також зібрано повстанські пісні [140-144].

Важливе значення також відіграло видання окремих збірників документів з історії спеціальних підрозділів націоналістичного руху. Зокрема, О. Лисенко та І. Патриляк опублікували інструктивні документи СБ

ОУН, що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України [145].

Цінними для вивчення теми є збірники документів «ОУН і УПА в 1944 році: Документи», що опубліковані у двох частинах. Там ми знаходимо відозви, агітаційні листівки та звернення до місцевого населення, що видавалися членами українського визвольного руху [146-147].

Особливо важливим є цикл книг «Український здвиг» В. Сергійчука, де вміщено документи про діяльність українського визвольного руху. Книги містять матеріали про діяльність українського визвольного руху на Закерзонні, Волині, Прикарпатті, Поділлі та Наддніпрянщині [148-153].

Не можна оминати увагою й двотомне видання радянських органів державної безпеки «Ліквідація УГКЦ (1939–1946)» підготоване за редакцією В. Сергійчука. У виданні представлено відомості радянських органів державної безпеки про здійснення ними у 1939–1941 та 1944–1946 рр. політичних репресій проти Української греко-католицької церкви та заходів з її ліквідації під гаслом «возз'єднання з Російською православною церквою» [154-155].

У роботі «Федун Петро «Полтава» Концепція Самостійної України. Том. 2. Документи і матеріали» містяться документи і матеріали організаційного й ідеологічного характеру, які відображають основні напрямки діяльності Петра Федуну – «Полтави», видатного ідеолога збройного підпілля ОУН. Особливу цінність мають його нововіднайдені праці та епістолярна спадщина, в яких розкрито авторське бачення актуальних для українського визвольного руху проблем, явищ і подій [156].

Важливою є робота «Чорна книга України: Збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе», вона на основі документів відображає ставлення радянської влади до релігійних організацій. Наводяться приклади репресій проти священників та членів релігійних організацій [157].

Значну цінність у дослідженні питань фальшування кримінальних справ становить опубліковане у 1995 р. науково-документальне видання В. Пристайка і Ю. Шаповала «Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти». Публікацію присвячено одному з найвідоміших інспірованих політичних процесів доби сталінізму, який відбувся навесні 1930 р. Книга складається з двох основних розділів. Перший є авторським дослідженням ходу, місця і ролі процесу в справі «СВУ» в історичному контексті 20–30-х рр., другий включає добірку документів і архівних матеріалів 87 справи, які були опубліковані вперше. Авторами доведено, що справа «СВУ» стала однією з важливих ланок, за допомогою яких сталінський тоталітарний режим приборкував інакомислячих, приписуючи їм опір політиці форсування індустріалізації, колективізації [158].

Отже, опубліковані документи і матеріали мають важливе значення для вивчення діяльності радянських органів державної безпеки. У них зібрані свідчення про різні аспекти репресій, що здійснювались НКДБ-МДБ. Зібрано документи про протистояння українському визвольному руху, ліквідацію УГКЦ, наводяться спогади очевидців, а також детальні біографічні відомості про окремих представників визвольного руху.

До другої групи входять фонди УСБУ в Тернопільській області, ГДА СБУ в м. Києві, ЦДАГО України та Держархіву Тернопільської області.

Важливе значення для нашого дослідження становлять матеріали Управління СБУ в Тернопільській області, зокрема, фонд 8 «Штатний розпис особового складу Управління НКДБ-МДБ в Тернопільській області», що містять штатні розписи особового складу. Наведено кількісні показники особового складу, описані комплектація підрозділів НКДБ-МДБ в Тернопільській області. Також містяться персональні данні працівників ППП, дата народження, національність, освіта, рік вступу в партію та попереднє місце роботи [189-198].

У фонді 1 «Цілком таємні накази НКДБ-МДБ в Тернопільській області» знаходяться матеріали із цілком таємними наказами, які

регламентували роботу структур державної безпеки СРСР в Тернопільській області. Із матеріалів цього фонду дізнаємося про діяльність працівників окремих підрозділів, зокрема, про оперативну роботу, навчання та підвищення кваліфікації, а також залучення працівників до охорони правопорядку під час масових заходів. Описано також і зміни в штатних розписах, а також містяться накази про призначення працівників на вакантні посади [176-184].

У фонді 4 «Управління НКДБ-МДБ по Тернопільській області. Слідчий відділ» знаходимо матеріали кримінальних справ підозрюваних, допитів, судових засідань та вироків [185].

Отже, фонди УСБУ в Тернопільській області містять важливу інформацію щодо штатних розписів та діяльності працівників структур державної безпеки СРСР. У фонді 8 є найменування посад та структурних підрозділів, а також особисту інформацію про працівників. У фонді 1 знаходяться матеріали із цілком таємними наказами, які регламентували роботу структур державної безпеки СРСР в Тернопільській області.

Значний обсяг матеріалів із досліджуваної проблематики відображають фонди ГДА СБУ в м. Києві. Зокрема, фонд 2 «Управління боротьби з бандитизмом МВД, Управління 2-Н та 4-те Управління МГБ-КГБ УРСР» містить детальні описи оперативної діяльності підрозділів державної безпеки СРСР у Тернопільській області, вміщено значну кількість зведених статистичних даних про кількість розкритих оперативних справ, вилученої зброї та знешкоджених груп українських повстанців [159-170].

У фонді 8 «Відділ кадрів та Управління кадрів КГБ УРСР» ми знаходимо штатні розписи особового складу МДБ в Тернопільській області, також там зазначаються чисельність структур, перелік посад, комплектацію, а також інформацію про працівників [186-188].

Отже, матеріали, які знаходяться у фондах ГДА у СБУ в м. Києві дають можливість дослідити різноманітні аспекти діяльності структур державної

безпеки СРСР, містять значні данні про оперативну діяльність та зведену статистичну інформацію, а також штатні розписи особового складу.

Великий обсяг даних міститься в ЦДАГО України. Так, у фонді 1 «Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918-1991)» знаходимо інформацію про кадровий склад структур державної безпеки СРСР в Тернопільській області та окремих працівників, що так чи інакше відзначилися. Цінними є дані щодо аналізу кадрової комплектації, що свідчить про те, що кадрова політика мала важливе значення для роботи структур державної безпеки СРСР в Тернопільській області [172-175].

Отже, фонди ЦДАГО України містять значний обсяг інформації щодо різноманітних аспектів кадрової політики. Вони дають змогу детально простежити критерії відбору кадрів, а також простежити методи впливу уже наявних кадрів.

Цінні матеріали є у фондах Держархіву Тернопільської області. Варто виокремити фонд 1, особливо його секретну частину, в якому є записки, інформація та звіти, що направлялися в обком КП(б)У органами державної безпеки, матеріали, що підтверджують плановість репресій, детальні плани та інструкції. У фонді є звіти прокурора, що містять данні про правопорушення вчинені працівниками органами державної безпеки [199-224].

Отже, проведене дослідження діяльності радянських органів державної безпеки в Тернопільській області (1944–1953 рр.) базується на значній кількості історичних джерел, опублікованих та неопублікованих раніше. Насамперед, слід виділити архівні матеріали із фондів УСБУ в Тернопільській області, ГДА СБУ в м. Києві, Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Держархіву Тернопільської області, які містять значний обсяг справ, де відображено різноманітні аспекти діяльності органів державної безпеки СРСР. Значну кількість документів ми знаходимо в збірках документів «Літопис УПА», «Український здви́г» В. Сергійчука та «Депортації».

1.3. Методологія дослідження

Історичне дослідження має базуватися на дотриманні наукових принципів. Вони створюють конкретні засади, які обумовлюють ставлення дослідника до історичних фактів, джерел та методів. Саме тому, методологічною основою дослідження проблематики діяльності радянських органів державної безпеки в Тернопільській області (1944-1953 рр.) є всебічне вивчення чітко сформульованої, окресленої теми через дотримання принципів історизму та об'єктивності.

Принцип історизму вимагає дослідження історичних фактів, явищ та подій відповідно до конкретних історичних обставин, в їх зв'язку та взаємообумовленості. Кожне історичне явище повинно вивчатися у динаміці: виникнення, етапи розвитку, стан на той чи інший момент часу. Його використання виключає можливість перетворення історичного дослідження на суб'єктивно підібраний набір фактів.

Принцип історизму, зокрема, дає можливість простежити процес еволюції структури органів державної безпеки СРСР: від відділів та відділень, що були спрямовані на швидку реінтеграцію територій після їх відвоювання у німецької армії та виявлення і пошуку колаборантів в часи другої світової війни, до відділів та відділень, що безпосередньо займалися репресіями проти місцевого населення та представників українського визвольного руху [228].

Наступним принципом нашого наукового дослідження є принцип об'єктивності. Він вимагає від нас опиратися лише на реальні факти під час висвітлення діяльності радянських органів державної безпеки в Тернопільській обл. Не фабрикуючи їх та не підлаштовуючи під задалегідь сформовані висновки чи політичну кон'юнктуру.

Принцип об'єктивності використовувався також в процесі опрацювання історіографічного комплексу і став основою джерелознавчого та історіографічного аналізу використаних історичних джерел. Він застосовувався під час розгляду діяльності структур НКДБ-МДБ в

Тернопільській області, в його різноманітності і суперечливості [225, с. 12–13].

Ще одним принципом дослідження проблематики діяльності радянських органів державної безпеки в Тернопільській області (1944-1953 рр.) є принцип соціального підходу. Його використання передбачає вивчення минулого із врахуванням інтересів різних верств населення, форми їхнього прояву у економічних та політичних процесах у середині країни.

Завдяки соціальному підходу ми, наприклад, отримали можливість дослідити залученість місцевого населення до роботи в органах державної безпеки СРСР, їх соціальний статус. Характерною рисою дотримання принципу соціального підходу є те, що він передбачає одночасне використання принципів історизму та об'єктивності, які обумовлюють науковість історичного дослідження.

Використання принципу альтернативності дає можливість передбачити можливість здійснення певного історичного процесу, явища чи події, на основі аналізу різноманітних факторів розвитку суспільства та його можливостей. Вивчення ймовірності історичної альтернативності дозволяє оцінити діяльність радянських органів державної безпеки в Тернопільській області, побачити схожість з воєнними злочинами, які вчиняє російська армія на тимчасово окупованих територіях та зробити важливі висновки, які допоможуть запобігати та протистояти злочинам у майбутньому [227, с. 13].

Будь-яке наукове пізнання обов'язково повинно опиратися на використання дослідницьких методів. Історичне дослідження являє собою вивчення певних явищ та процесів об'єктивної реальності і направлене на вирішення тих чи інших завдань, тобто наукових проблем [225, с. 151].

Саме тому, основою кожного дослідження є використання загальнонаукових методів пізнання. Вони являють собою методи, які використовуються у всіх, або більшості гуманітарних, природничих і технічних науках і довели свою користь та ефективність [229, с. 57].

Для дослідження та оцінки діяльності радянських органів державної безпеки в Тернопільській області (1944–1953 рр.) нами використано низку загальнонаукових методів пізнання, зокрема: дедуктивний та індуктивний, аналізу, синтезу, історичний та логічний, що дозволило дослідити діяльність органів державної безпеки СРСР у різноманітних аспектах.

Метод індукції використовується у історичному дослідженні для переходу від окремого знання до загального, від отриманих достовірних одиничних фактів до виявлення закономірностей у процесі історичного розвитку. У свою чергу, дедукція – це перехід від загального до конкретного. Цей метод значно полегшує та пришвидшує проведення історичного дослідження та дає можливість висвітлити певне явища на фоні загальних історичних процесів.

Ці методи використовувалися при вивченні діяльності НКДБ-МДБ. Їх застосування дало змогу встановити, що загальні накази, що обумовлювали репресії проти українського визвольного руху, мали значні уточнення на місцях. Так, Головне управління НКДБ-МДБ в Тернопільській області уже отримувало з Києва детальні інструкції та плани зі знищення осередків ОУН в області та з відповідальними за це людьми [225, с. 55].

Методи аналізу та синтезу тісно пов'язані. Вони є сутнісними, оскільки зумовлюються самою наукою. Аналіз – це розкладання цілого на складові частини. Він допомагає виокремити в об'єкті історичного дослідження, насамперед, такі проблеми як розвиток економічних та політичних відносин, зовнішньої і внутрішньої політики країни, культурні процеси, а також політичну, громадську, наукову, педагогічну діяльність певної історичної постаті.

Використання методу синтезу в історичному дослідженні передбачає визначення предмету (явища), накопичення необхідного фактологічного матеріалу та розкриття предмету дослідження за наміченим планом.

Завдяки методам аналізу та синтезу, які використовувалися на всіх етапах дослідження, ми можемо з'ясувати, що характерною особливістю

діяльності радянських органів державної безпеки в Тернопільській області (1944–1953 рр.) були постійні і методичні репресії, в першу чергу, проти представників визвольного руху. Варто відзначити, що структури, які їх здійснювали були укомплектовані максимально, в порівнянні з іншими відділами та відділеннями. Не лише кількісно відрізнялися відділи та відділення, що протистояли ОУН та УПА, але й якісно, поступово зменшувалась кількість працівників, що закінчували кілька класів школи і збільшувалась кількість працівників із середньої і вищою освітою [229, с. 51, 57–58].

Логічний та історичний методи у процесі історичного дослідження є взаємопов'язаними. Необхідність їхнього використання обумовлюється тим, що функціонування і розвиток об'єктів реальності відбуваються у просторі і часі.

Застосування логічного методу дозволяє дослідити рух певного явища у просторі. У свою чергу, історичний метод демонструє рух певного явища в інтервалах часу. Ці методи дають можливість висвітлити два типи дослідницьких завдань. По-перше, це синхронне вивчення різноманітних явищ пов'язаних з функціонуванням та діяльністю структур державної безпеки СРСР. По-друге, це дослідження змін у часі, тобто їхнього розвитку. У контексті даного дослідження це проявляється у можливості простежити трансформацію структур державної безпеки СРСР в Тернопільській обл. протягом досліджуваного періоду. Така трансформація відбувалась в залежності від вимог та викликів, які поставали перед органами державної безпеки [225, с. 155].

Одним із важливих аспектів висвітлення діяльності органів державної безпеки СРСР є використання методу порівняння. Його використання дає можливість розкрити риси, притаманні окремим структурним підрозділам державної безпеки СРСР [227, с. 14].

Виходячи із поставлених нами завдань, у роботі також використано спеціальні історичні методи дослідження, а саме: історико-генетичний,

історико-хронологічний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, історико-типологічний, статистичного аналізу, метод періодизації, що відповідає сучасним тенденціям у розвитку історичної науки.

Історико-генетичний метод відноситься до тих, які найчастіше використовуються в історичних дослідженнях. Він дозволяє розкрити характерні особливості досліджуваної проблематики у процесі її історичного розвитку. Це дає можливість наблизитися до реальної історії досліджуваного об'єкта. За допомогою історико-генетичного методу висвітлюються причинно-наслідкові зв'язки у процесі трансформації структури органів державної безпеки СРСР, в залежності від завдань, які на них покладалися. Так, у період війни основний акцент робився на протистояння, в першу чергу, розвідці вермахту. Тоді як у післявоєнний період основним їх завданням були репресії проти членів українського визвольного руху та місцевого населення. Саме тому історико-генетичний метод виступає найбільш універсальним, гнучким та доступним методом історичного дослідження [225, с. 184].

Використання історико-хронологічного методу дає змогу визначити хронологічні та територіальні межі дослідження, розглянути окремі виділені нами аспекти діяльності радянських органів державної безпеки в Тернопільській обл. у певні історичні періоди. Наприклад, структури органів державної безпеки у часи другої світової війни були заточені на виявлення та боротьбу із німецькою розвідкою, колаборантами та реінтеграцію відвойованих територій. Коли після війни вони працювали проти українського визвольного руху.

Застосування історико-типологічного методу дає можливість у процесі дослідження діяльності радянських органів державної безпеки в Тернопільській обл. (1944-1953 рр.) виявити спільні риси, які були притаманні різноманітності тих чи інших поєднань окремого (одиночного) [225, с. 190–191].

Проблемно-хронологічний метод використовувався при вивченні діяльності радянських органів державної безпеки в Тернопільській області у часовій послідовності, передбачаючи розділення широкої проблематики на декілька менших, кожна з яких розглядається в послідовності історичних явищ і процесів, які до неї належать, а також у русі і змінах, які відбувалися на Тернопільщині протягом досліджуваного періоду.

За допомогою порівняльно-історичного методу були виявлені спільні та відмінні риси різних аспектів діяльності органів НКДБ-МДБ в Тернопільській області. У процесі порівняння також відкриваються можливості для пояснення досліджуваних явищ, розкриття їхньої сутності [225, с. 186–188].

Метод статистичного аналізу допомагає висвітлити зміни у кількісних показниках, що відбувалися внаслідок діяльності радянських органів державної безпеки в Тернопільській області (1944-1953 рр.). Наприклад, кадрова політика радянської влади призвела до збільшення кількості росіян в регіоні, що було не притаманно. Також політика релігійної нетерпимості призвела до того, що багато хамів пустувало, або ж використовувалося не за призначенням.

Метод періодизації дозволив виокремити певні хронологічні та змістовні періоди при вивченні історіографії теми та у дослідженні відділів та відділень у різні роки протягом досліджуваного періоду [227, с. 14].

Отже, дисертаційне дослідження базується на використанні значної кількості загальнонаукових та спеціальних історичних методів. Для реалізації поставленої мети та завдань вони застосовувалися комплексно, що дало можливість дослідити різноманітні аспекти та особливості діяльності радянських органів державної безпеки в Тернопільській області (1944-1953 рр.).

У роботі також використано значний понятійно-категоріальний апарат. Поняття являє собою форму мислення, яка цілісно і узагальнено розкриває суттєві відмінні ознаки досліджуваних об'єктів та явищ реального світу. Наукові поняття виражаються в термінах.

Поряд із поняттями формою вираження наукового знання та важливим засобом їхнього отримання є категорії. Категорії – це широкі, максимально узагальнені поняття, які відображають найбільш суттєві властивості, ознаки та зв'язки певної сукупності об'єктів реального світу [226, с. 208, 211].

Саме тому, у дослідженні застосовані декілька найважливіших для досліджуваної проблематики категорій: відділ, відділення, репресії, депортації.

Насамперед, слід роз'яснити тлумачення поняття «відділ» та «відділення». Під відділом слід розуміти частину установи або підприємства, чи установу, що самостійно відає певними питаннями, але входить до складу іншої, більшої установи. Відділення є меншою складовою відділення, часто має вузьку спеціалізацію та виконує специфічні завдання [226, с. 173].

Депортація – це примусове переселення з постійного місця проживання, або з держави окремих осіб чи народів. Широко застосовувався радянською владою як засіб кримінального покарання [226, с. 793].

Репресії – це каральні заходи, що проводилися органами державної безпеки проти місцевого населення Тернопільської області. Зазвичай включають у себе комплекс заходів, арешти, кримінальне переслідування, депортації великих мас населення [226, с. 789].

Українсько-німецькі націоналісти – радянське кліше, що мало на меті об'єднати негативний досвід місцевого населення про період окупації Німеччиною разом з представниками українського визвольного руху. Дана концепція була розроблена Дмитром Мануїльським та виголошена у промові 6 січня 1945 року перед учителями західних областей.

Бандити – радянський, зневажливий термін, що широко вживався в офіційних документах, під ним розуміють учасників українського визвольного руху.

Націоналістичні банди – радянське кліше, яким позначали осередки учасників українського визвольного руху. Термін широко вживався в офіційній радянській документації та листуванні;

Чекістсько-військові операції, або військові операції – каральні операції, які здійснювалися радянськими органами державної влади проти осередків ОУН з метою їх ліквідації.

Львівський собор, або псевдособор (1946 р.) – скликаний у Львові згідно з планом МДБ СРСР із ліквідації УГКЦ. «Собор», в якому взяли участь 216 представників місцевого духовництва та делегація московської патріархії, одностайно ухвалив рішення за ліквідацію Берестейської унії 1596 року, тобто розриву з Ватиканом та «возз'єднання» з Російською православною церквою.

Номенклатура – це перелік найбільш важливих посад в радянському державному апараті та громадських організаціях, кандидатури на які розглядалися та затверджувалися партійними комітетами – від райкомів ВКП(б) до ЦК ВКП(б).

Отже, дослідження діяльності радянських органів державної безпеки в Тернопільській області (1944–1953 рр.) базується на використанні значної кількості загальнонаукових та спеціальних історичних методів. Їх комплексне застосування дало змогу висвітлити основні аспекти досліджуваної проблематики.

Висновки до першого розділу

Проблематика діяльності радянських органів державної безпеки в Тернопільській області (1944–1953 рр.) відображена у значній кількості праць. Великий поступ у вивченні досліджуваної проблематики здійснено після розпаду СРСР з 1991 року. Варто виокремити українських істориків, які особливу увагу приділяють діяльності структур державної безпеки СРСР, а саме репресіям проти місцевого населення та боротьбі з українським визвольним рухом. Українські історики також публікують ряд документів, що стосуються діяльності органів державної безпеки.

Значний внесок у вивчення проблематики є доробок закордонних істориків. Їх внесок є особливо цінним, оскільки часто вони мають

альтернативний погляд а події та процеси, що відбувалися у досліджуваній період.

Окрім історіографічних матеріалів, важливими є документи з архівних фондів Галузевого державного архіву СБУ в Тернопільській області, Галузевого державного архіву СБУ в м. Києві, Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Державного архіву Тернопільської області. У них знаходяться документи, що засвідчують плановість репресій проти українського визвольного руху, цілком таємні накази, штатні розписи, звіти, записки та листування.

Опубліковані документи і матеріали мають важливе значення для вивчення діяльності радянських органів державної безпеки. У них зібрані свідчення про різні аспекти репресій, що здійснювались НКДБ-МДБ. Зібрано документи про протистояння українському визвольному руху, ліквідацію УГКЦ, наводяться спогади очевидців, а також детальні біографічні відомості про окремих представників визвольного руху.

Таким чином, опираючись на значний науковий доробок вітчизняних та закордонних істориків, широку джерельну базу та обрані загальнонаукові та спеціальні історичні методи, здійснено спробу дослідити та висвітлити проблематику діяльності радянських органів державної безпеки в Тернопільській обл. у 1944-1953 рр.

Список використаних джерел до першого розділу

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. Київ: Либідь, 1994. 433 с.
2. Білас І. Г. Каральні військові підрозділи НКВС–МДБ у боротьбі з ОУН–УПА. *Державність*. 1992. № 4. С. 47–54.
3. Білас І. Г. Каральні підрозділи НКВД–МГБ. *Військо України*. 1992. № 2–3. С. 64–65.
4. Білас І. Г. Спеціальні провокативно-розвідувальні групи НКВД–МГБ. *Військо України*. 1992. № 2–3. С. 66–69.

5. Баран В. К. «Зачистка»: політичної репресії в західних областях України у 1939–1941 рр./ В. К. Баран, В. В. Токарський. Львів, 2009. 456 с.
6. Баран В. К. Органи НКВС як інструмент сталінських репресій у західних областях України (вересень–грудень 1939 р.). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2020. Вип. 4. С. 52–69.
7. Баран В. К. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. Львів: 1996. 447 с.
8. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження. Київ: Полімед, 1999. 448 с.
9. Марусик Т. Репресивні заходи сталінського керівництва щодо студентства вузів Західного регіону України (друга половина 40-х – початок 50-х років ХХ ст.). *Проблеми історії України*. Київ, 2003. Спеціальний. С. 361–366.
10. Веденєєв Д. В. Таємний фронт Другої світової війни: розвідувально-диверсійна та контррозвідувальна діяльність органів державної безпеки в Україні (1939–1945 рр.). *Нариси воєнно-політичної історії України*. Острого: НУОА. 2014. № 2 (43). С. 318–340.
11. Веденєєв Д. Агентурные войны: СМЕРШ против УПА. Секретные материалы. 2009. № 15. С. 14–15.
12. Веденєєв Д. Оперативно-войсковые группы силовых структур СССР в борьбе с УПА (организация, обмундирование, вооружение). *Однострій*. 2000. № 5. С. 18–24.
13. Веденєєв Д. До формування багатовимірної моделі розуміння збройного конфлікту 1940–1950-х рр. у Західній Україні (геополітичний аспект). *Воєнна історія Галичини та Закарпаття. Збірник Наукових праць*. Київ, 2010. С. 740–746.
14. Веденєєв Д. Збройний конфлікт у Західній Україні між радянською владою та національно-визвольним рухом: до формування багатовимірної

- моделі розуміння. Друга світова війна і доля народів України. Київ, 2008. С. 11–13.
15. Веденєєв Д. Інтернаціоналісти проти націоналістів. Протиборство радянських спецслужб з націонал-самостійницьким рухом ОУН і УПА та польським націоналістичним рухом. *Камуфляж*. 2011. № 7. С. 34–37.
 16. Веденєєв Д. В. Діяльність радянських органів держбезпеки проти націоналістичних осередків української еміграції (1945–1970 рр.). *Науковий вісник НА СБ України*. 2005. № 23. С. 199–210.
 17. Веденєєв Д. В. Радянські оперативно-військові сили на Західній Україні. 1944 – поч. 1950-х рр. *Труди Академії: зб. наук. праць Нац акад. оборони України*. 2001. Вип. 31. С. 361–366.
 18. Веденєєв Д. В. Розвідувально-диверсійна та контррозвідувальна діяльність органів державної безпеки в 1941–1945 рр. (за документами НКВС-НКДБ Української РСР). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2014. № 2 (43). С. 231–352.
 19. Історія розвідки та контррозвідки в Україні. Курс лекцій / Д. В. Веденєєв, В. Г. Пилипчук, В. С. Сідак, В. К. Тополенко. Київ: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2010. Ч. 1. 214 с.
 20. Історія розвідки та контррозвідки в Україні. Курс лекцій / Д. В. Веденєєв, В. Г. Пилипчук, В. С. Сідак, В. К. Тополенко. Київ: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2010. Ч. 2. 254 с.
 21. Сивирин М. А. Депортація та переміщення населення західних земель України 40-х – початку 50-х рр. ХХ ст.: дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Тернопіль, 2004. 188 с.
 22. Вронська Т. Дорога у заслання депортованих із Західної України: друга половина 1940 – початок 1950-х рр. *Український історичний журнал*, 2022. Число 5. С. 19-30.
 23. Вронська Т. В. Повторники: приречені бранці ГУЛАГу (1948–1953 рр.). Київ: Темпора, 2019. 420 с.

24. Вронська Т. В. Позасудові репресії членів сімей учасників національно-визвольного руху в західних областях України (1944–1952). Харків: Право, 2008. 264 с.
25. Вронська Т. В. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917-1953рр.). Київ: Інститут історії НАН України, 2009. 486 с.
26. Вронська Т. В. Особливості підготовки кадрів органів державної безпеки України в 1928-х – на початку 1948-х рр. *Радянські органи державної безпеки України (1918-1991рр.): історія, структура, функції: матеріали круглого столу, 19 грудня 2013 р., м. Київ*. Київ: Інститут історії НАН України, 2014. С. 156–197.
27. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр..) історико-статистичне дослідження. Донецьк, 2003. 623 с.
28. Скулиш Є. Д. Становлення навчальних закладів органів державної безпеки в столиці України: віхи історії (1918–1953). / Є. Д. Скулиш, В. Г. Пшеничний, Д. В. Веденєєв. *Наук. вісник НА СБ України*. 2011. № 35. С. 305–315.
29. Окіпнюк В. Т. Организация обучения сотрудников органов МГБ УССР в послевоенный период. *Право и политика*. 2018. № 4. С. 132–137.
30. Окіпнюк В. Т. Органы государственной безопасности УССР в механизме «большого террора». *Право и политика*. 2019. № 3. С. 213-217.
31. Окіпнюк В. Т. Війська органів державної безпеки в Україні в період тоталітарного режиму: історико-правовий аспект. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 2. С. 55–60.
32. Окіпнюк В. Т. Державний і партійний контроль за органами державної безпеки УРСР в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.). *Історико-правовий часопис*. 2019. № 2 (14). С. 21–28.

33. Окіпнюк В. Т Державний терор як елемент системи тоталітарного владарювання в Україні у 1929–1953 рр. *Правова держава*. 2019. Випуск 30. С. 163–173.
34. Окіпнюк В. Т Комплектування кадрового складу органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.). *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 35–41.
35. Окіпнюк В. Т Органи МДБ УРСР на завершальному етапі сталінського режиму (1946–1953рр.): історико-правове дослідження. *Наука і правоохорона*. 2019. № 4. С. 38–51.
36. Окіпнюк В. Т Радянські органи державної безпеки в Україні в період Другої світової війни: історико-правовий аналіз *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 49-56.
37. Окіпнюк В. Т. Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929-1953). Херсон: Видавництво «ОЛДІ-ПЛЮС», 2019. 416 с.
38. Окіпнюк В. Т Радянські органи державної безпеки в Україні В період панування тоталітарного режиму (1929-1953 рр.): історико-правове дослідження: дисертація доктора юридичних наук: 12.00.01. Київ: 2020. 476 с.
39. Пристайко О. Структурная организация и функции подразделений по борьбе с бандитизмом в общей системе НКВД – НКГБ, МВД – МГБ УССР (1941–1950 гг.). *Legia si Viata (Republica Moldova)*. 2017. № 1/2. С. 149–153.
40. Нездоля О. І. Голови держбезпеки України (1918–2013 рр.). Донецьк: Каштан, 2014. 943 с.
41. Нездоля О. І. Дві епохи генерала держбезпеки. Донецьк: Каштан, 2006. 383 с.
42. Ільницький В. Створення та діяльність у західних областях УРСР радянських парамілітарних формувань (1944–1954 рр.). *Актуальні питання гуманітарних наук*. № 13. С. 47–82.

43. Ільницький В. Кадровий склад управлінь НКДБ-МДБ Дрогобицької, Закарпатської, Станіславської, Чернівецької областей УРСР (за штатними розстановками кадрів 1944, 1947, 1950 рр.). *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. 2021. № 25. С. 29-38.
44. Антонюк Я. Агентурно-бойові спецгрупи НКВС–МВС–НКДБ–МДБ. *Наукові записки. Історичні науки*. № 10. С. 213–225.
45. Реабілітовані історією. Тернопільська область. Книга перша / Упор. Бажан О.Г., Гасай Є. О., Гуцал А. З. Тернопіль. ВАТ «ТВПК «Збруч». 2008, 728 с.
46. Реабілітовані історією. Тернопільська область. Книга друга. / Упор. Бажан О.Г., Гасай Є. О., Гуцал А. З. Тернопіль. ТзОВ «Терно-граф». 2012, 864 с.
47. Реабілітовані історією. Тернопільська область. Книга третя. / Упор. Бажан О.Г., Гуцал А. З., Кіт Л. М. Тернопіль. ТзОВ «Терно-граф». 2013, 640 с.
48. Реабілітовані історією. Тернопільська область. Книга четверта. / Упор. Бажан О.Г., Гуцал А. З., Кіт Л. М. Тернопіль. ТзОВ «Терно-граф». 2016, 528 с.
49. Реабілітовані історією. Тернопільська область. Книга п'ята. / Упор. Бажан О.Г., Гуцал А. З., Кіт Л. М. Тернопіль. ТзОВ «Терно-граф». 2018, 664 с.
50. Реабілітовані історією. Тернопільська область. Книга шоста. / Упор. Бажан О.Г., Гуцал А. З., Маєвська Г.М. Тернопіль. ТзОВ «Терно-граф». 2020, 672 с.
51. Коваль М. В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ: Альтернатива, 1999. 336 с.
52. Коваль М. В. Україна: 1939–1945: маловідомі і непрочитані сторінки історії. Київ: Вища школа, 1995. 194 с.

53. Коваль М. В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) (спроба сучасного концептуального бачення). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1998. 58 с.
54. Ярош Б. О. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30–50-ті рр. ХХ ст.). Луцьк, 1999. 181 с.
55. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30 – 50-ті роки ХХ століття (історико–політологічний аспект). Луцьк, 1995. 171 с.
56. Лисенко О. Є. Дослідження історії Другої світової війни в сучасній Україні: основні напрями і проблеми наукового пошуку. *Сторінки воєнної історії України*. 2005. Вип. 9. Ч. 1. С. 90–98.
57. Лисенко О. Є. Тематика Другої світової війни на сторінках «Українського історичного журналу»: історіографічна ретроспектива на суспільно-політичному тлі. *Український історичний журнал*. 2007. № 6. С. 119–142.
58. Семенів О. Є. Тернопільщина у вихорі війни (весна-літо 1944 року). Тернопіль: Астон, 2013. 176 с.
59. Підгайний П. С. Оперативне мистецтво: навч. Посібник. Київ: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2008. 503 с.
60. Сорока Ю. М. Населення західноукраїнських земель в етнополітичному та демографічному вимірах (1939–1950 рр.): автореф. дис. д-ра іст. наук: 09.00.12. Київ: 2009. 35 с.
61. Козенюк В. А. Оперативный опыт советских спецслужб: теория и практика исследования итогов борьбы с немецкой разведкой в межвоенный период (1921–1939 рр.). Київ: НА СБ України, 2002. 378 с.
62. Козенюк В. О. Захист секретів в оперативній практиці радянських спецслужб у міжвоєнний період. *Зб. наук. праць НА СБ України*. 2002. № 6. С. 95–98.
63. Козенюк В. О. Корпоративна правосвідомість чекістів України напередодні Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. *Зб. наук. праць НА СБ України*. 2000. № 2. С. 211–216.

64. Козенюк В. О. Ставлення до власних секретів як критерій професійної майстерності радянських спецслужб. *Зб. наук. праць НА СБ України*. 2003. № 8. С. 147–150.
65. Пшенніков О. Агентурний апарат органів держбезпеки України в роки Великої Вітчизняної війни: історично-документальний огляд. *Вісник СБ України*. 2000. № 4. С. 68–75.
66. Пшенніков О. Злочинці чи жертви історичних обставин? *Вісник СБ України*. 1997. № 1–2. С. 144–158.
67. Пшенніков О. Українська контррозвідка в документах. *Вісник СБ України*. 2000. № 4. С. 68–75.
68. Пшенніков О. Невідомі сторінки життя О. П. Оглоблина в архівних документах. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1999. № 1. С. 260–315.
69. Русначенко А. М. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні і національно-визвольні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х рр. Київ: «Пульсари», 2002. 520 с.
70. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 1998. 720 с.
71. Старка В. В. Рух опору в Галичині в 1941–1944 роках: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2006. 21 с.
72. Старка В. В. Рух опору в Галичині в 1941–1944 роках: дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Тернопіль, 2006. 202 с.
73. Сідак В. Так зароджувалися спецслужби. *Військо України*. 1994. № 1. С. 36–40.
74. Сідак В. С. На варті військової таємниці. *Розбудова держави*. 1994. № 1. С. 24–28.
75. Сідак В. С. Концепція дослідження проблеми історії розвідки України. *Наук. вісник ІПК СБ України*. 1993. № 1. С. 43–50.
76. Сідак В. С. Професіонал спецслужби має добре знати її історію. До питання про підготовку наукового видання «Спеціальні служби в історії України. Нариси». *Вісник СБ України*. 2003. № 1. С. 81–93.

77. Сідак В. С. Трансформація органів державної безпеки України. *Державна безпека України*. 2007. № 8. С. 82–88.
78. Тополенко В. К. Особенности развития Украины как фактор влияния на оперативную обстановку. *Інформаційний вісник*. 1993. № 4. С. 53–70.
79. Тополенко В. К. Различия исторического развития регионов Украины. *Інформаційний вісник*. 1993. № 5. С. 59–72.
80. Чайковський А. С. З історії німецької розвідки та радянської контррозвідки (1941–1945 рр.). *Український історичний журнал*. 2004. № 3. С. 79–90.
81. Чайковський А. С. Невідома війна: (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика). Київ: «Україна», 1994. 255 с.
82. Шаповал Ю. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. Київ: Політвидав України, 1990. 143 с.
83. Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ: Наукова думка, 1993. 350 с.
84. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. Київ: Генеза, 2001. 560 с.
85. Шаповал Ю. І. Людина і система. Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні. Київ: Ін-т національних відносин і політології НАН України, 1994. 270 с.
86. Шаповал Ю. Нове цінне дослідження: Н. В. Петров, К. В. Скоркин. Кто руководил НКВД, 1934–1941. Справочник. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2001. № 2. С. 535–540.
87. Щуровський А. М. Національна та державна безпека: діалектика взаємозв'язку. *Держ. безпека України*. 2004. № 1. С. 19–21.
88. Щуровський А. М. Проблеми дотримання об'єктивності у роботі над документами з історії спецслужб України. *Наук. вісник НА СБ України*. 1996. № 2. С. 91–99.
89. Мизак Н.С. Агентурна робота МДБ, МВС проти ОУН, УПА. Додаток до серії «За тебе свята Україно». Книга дев'ята. Чернівці: 2011. 222 с.

90. Мизак Н. С. За тебе, свята Україно. Бережанський повіт у визвольній боротьбі ОУН, УПА (Козівський район): Книга шоста. Чернівці: Видавничий дім «Букрек», 2007. 456 с.
91. Сергійчук В. ГКЦ: страдницький шлях до відродження. *Галичина*. 1997. Вип. 1. С. 63-68.
92. Сергійчук В. Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу Київ: Дніпро, 2001. 493 с.
93. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. Київ: ШПЕІНД, 2000. 356 с.
94. Марчук В. Греко-католицька церква в умовах німецького та радянського тоталітаризму (1941-1946 рр.). *Галичина*. 2000. Вип. 4. С. 66-67.
95. Надольський Й. Е. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939-1953 рр.). Луцьк, 2008. 260 с.
96. Кубійович В. Переписи населення. Енциклопедія українознавства: Словникова частина: [в 11 т.]. Париж-Нью-Йорк: Молоде життя, 1970. С. 2012-2013
97. Кубійович В. Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1.1.1939 р. Вісбаден, 1983. 205 с.
98. Шляхами Золотого Поділля: регіональний історично-мемуарний збірник у 3 т. Філядельфія, 1983. 849 с.
99. Галичина: Етнічна історія. Тематичний збірник статей. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. 216 с.
100. Стародубець Г. М. Специфіка підбору та підготовки партійних кадрів у західних областях України 1944–1945 рр. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2011, № 44. С. 169-176.
101. Стародубець Г. Кадрова політика радянської влади як засадничий детермінант трансформаційних соціальних процесів у західноукраїнському регіоні в повоєнний період. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2016. № 2. С. 81–86.

102. Першина Т. Формування управлінських кадрів в Західній Україні в 1944–1948 рр.: регіональні особливості. *Сторінки воєнної історії України. Збірник наук. Статей НАН України. Ін-т історії України*. Київ, 2009. Випуск 12. С. 299–312
103. Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20–50-ті роки ХХ ст. Київ, Наукова думка. 1994, 350 с.
104. Божко О. Особливі відділи в системі державної безпеки 1918-1946 рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2001. № 2. С. 281–315.
105. Чисніков В. Керівники органів державної безпеки Радянської України (1918-1953рр.). Матеріали до біографічного довідника. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2000. № 2/4 (13/15). С. 362-373.
106. Терлецька І. Державний терор в УСРР–УРСР періоду сталінізму у вітчизняній історіографії початку ХХІ ст. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2010. № 2. С. 403–417.
107. Жив'юк А. Керівники органів НКВД–НКГБ (МВД–МГБ) західних областей УРСР: кількісні та якісні характеристики (1944–1953 рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2014. № 1. С. 29–52.
108. Лисюк Ю. Керівники органів державної безпеки Радянської України (1953–1991 рр.). Матеріали до біографічного довідника. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2001. № 2. С. 429–436.
109. Ковальчук В. Аналоги радянських протоколів допитів у системі документообігу ОУН (б) і УПА (1940-і рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2007. № 2 (29). С. 159–170.
110. Політична історія України. ХХ ст.: у 6 т. Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002) / Голов. ред. І. Ф. Курас; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. Київ: Генеза, 2003. 694 с.
111. Кентій А. В. Нарис боротьби ОУН–УПА в Україні (1946–1956 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. 111 с.
112. Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1999. 219 с.

113. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / відп. ред. С. В. Кульчицький. Ін-т історії України НАН України. Київ: Наук. думка, 2005. 495 с.
114. Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія структура, функції: Матеріали круглого столу, 19 грудня 2013 р., м. Київ / за ред. О. Г. Бажана, Р. Ю. Подкура. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 469 с.
115. Олещук І. Шлях до свободи. Документи, спогади, публіцистичні та літературні твори про громадянсько-політичне життя 1990–2020 років. Тернопіль: Джура, 2021. 240 с.
116. Олещук І. Шлях до порозуміння. Документи, спогади, публіцистичні і літературні твори про громадянсько-політичне життя 90-х років ХХ і початку ХХІ століття. Тернопіль: Джура, 2011. 384 с.
117. Немий С. В. Таурів: століття, люди. Історичний нарис з минулого села Таурів. Львів: НВФ «Українські технології», 2007. 200 с.
118. Заплітний Є. Глібів. Коротка історія села. Історичний нарис. Видання друге, доповнене і перероблене. Тернопіль: Джура, 2002. 160 с.
119. Палуб'як Б. Володимир Дідик: спомин про пережите. Історико-біографічно-публіцистичного характеру. Тернопіль: Джура, 2013. 152 с.
120. Фойдюк М. Село Заболотівка. Історичний нарис. Тернопіль: Астон, 2012. 128 с.
121. Петришин М. Б. Чернихівці: відомі й забуті сторінки історії (1463 – 2013). Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф».2013. 308 с.
122. Мокрій Ю. Містечко. Тернопіль: Астон, 2011. 496 с.
123. Савак Б. М. Нашестя червоної орди. Тернопіль: ТОВ «Терно-граф», 2018. 532 с.
124. Бойцун Л. Тернопіль у плинні літ. Історико-краєзнавчі замальовки. Тернопіль: Джура, 2003. 392 с.
125. Підволочиська земля в спогадах емігрантів. Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1993. 176 с.

126. Нескорена Кременеччина у першій половині ХХ століття (сторінки пам'яті): Науково-документальне видання / За ред. В. Мазурка та ін. Кременець-Тернопіль, 2009. 408 с.
127. Бережанська земля. Т. II. Історико-мемуарний збірник. Головний комітет Бережанщини й Козівщини. Торонто. Нью-Йорк. Лондон. Сідней. Бережани. Козова, 1998. 900 с.
128. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси. / Д. Архіреїський, Ю. Киричук та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; Ін-т історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2002. 950 с.
129. Патриляк І. К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940–1942 роках. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т історії України НАН України. Київ, 2004. 598 с.
130. Волянчук С. Б. Історія воєнної округи УПА «Лисоня». Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2018. 328 с.
131. Еплблом Е. Червоний голод. Війна Сталіна проти України. Київ: Наш формат, 2018. 440 с.
132. Brzezinski Z. The Permanent Purge: Politics in Soviet Totalitarianism. Cambridge, Mass., 1958. 256 с.
133. Getty Arch J., Naumov O. V. The Road to Terror. Stalin and the SelfDestruction of the Bolsheviks, 1932–1939. Yale University Press, 1999. 680 с.
134. Jakobson M. Origins of the Gulag. The Soviet Prison Camp System 1917–1934. Lexington/Kentucky, 1993. 182 с.
135. Снейдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером та Сталіним. Київ: Грані-Т, 2011. 448 с.
136. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. Документи та матеріали. Київ: Либідь, 1994. 687 с.
137. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: документи, матеріали, спогади: У 3 т. Т. 1: 1939–1945 рр. / упоряд. Ю. Сливка (відп. ред.) та ін.; Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 1996. 751 с.

138. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: документи, матеріали, спогади: У 3 т. Т. 2: 1946–1947 рр. / упоряд. Ю. Сливка (відп. ред.) та ін.; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 1998. 539 с.
139. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: документи, матеріали, спогади : У 3 т. Т. 3: Спогади / упоряд. Ю. Сливка (відп. ред.) та ін.; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів., 2002. 391 с.
140. Літопис УПА. Нова серія. Т. 1. Видання Головного Командування УПА. НАН України. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ–Торонто: Вид-во «Літопис УПА» та ін., 1995. 516 с.
141. Літопис УПА. Тернопільщина. Список упавших героїв української революції / відпов. ред. Є. Штендера, співред. П. Потічний. Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1985. 248 с.
142. Літопис УПА. Третя подільська воєнна округа УПА «Лисоня» / ред. Є. Штендера. Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1989. 352 с.
143. Літопис УПА. Нова серія. Т. 23: Золочівська округа ОУН: Документи і матеріали референтури СБ. 1944–1951 / Упор. Михайло Романюк. Київ–Торонто: 2013. 1320 с.
144. Літопис УПА. Нова серія. Т. 24: Золочівська округа ОУН: Організаційні документи. 1941–1952 / Упор. М. Романюк. Київ–Торонто: 2014. 1400 с.
145. Матеріали та документи Служби безпеки ОУН(Б) у 1940-х рр. / упоряд. О. Є. Лисенко, І. К. Патриляк. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. 253 с.
146. ОУН і УПА в 1944 році: Документи / Упор. О. Веселова, С. Кокін, О. Лисенко, В. Сергійчук. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. Ч. 1. 292 с.

147. ОУН і УПА в 1944 році : Документи / Упор. О. Веселова, С. Кокін, О. Лисенко, В. Сергійчук. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. Ч. 2. 256 с.
148. Сергійчук В. Український здви́г. Т. 1: Закерзоння. 1939-1947. Київ: Укр. Вид. Спілка, 2004. 839 с.
149. Сергійчук В. Український здви́г. Т. 2: Волинь. 1939-1955. Київ: Укр. Вид. Спілка, 2005. 839 с.
150. Сергійчук В. Український здви́г. Т. 2: Волинь. 1939-1955. Київ: Укр. Вид. Спілка, 2005. 839 с.
151. Сергійчук В. Український здви́г. Т. 3: Прикарпаття. 1939-1955. Київ: Укр. Вид. Спілка, 2005. 838 с.
152. Сергійчук В. Український здви́г. Т. 4: Поділля. 1939-1955. Київ: Укр. Вид. Спілка, 2005. 837 с.
153. Сергійчук В. Український здви́г. Т. 5: Наддніпрянщина. 1941-1955. Київ: Укр. Вид. Спілка, 2005. 837 с.
154. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / упоряд. : С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк; заг. ред. В. Сергійчук. Київ: ПП Сергійчук М.І., 2006. Т. І. 801 с.
155. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / упоряд. : С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк; заг. ред. В. Сергійчук. Київ: ПП Сергійчук М.І., 2006. Т. ІІ. 806 с.
156. Федун Петро «Полтава» Концепція Самостійної України. Том. 2. Документи і матеріали / Упор. і ред. М. Романюк; НАН України. Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича; Центр незалежних студій. Львів, 2015. 893 с.
157. Чорна книга України: Збірник документів, архівних матеріалів, листів, доп., статей, досліджень, есе / Ред. Ю. Зубанич. Київ, Видавничий центр «Просвіта». 1998, 784 с.
158. Шаповал Ю. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. Київ: Абрис, 1997. 608 с.

159. Докладные записки и приказы по борьбе с украинским подпольем по Тернопольской обл. в 1944 г. // ГДА СБУ в м. Києві. Ф. 2. (Управління боротьби з бандитизмом МВД, Управління 2-Н та 4-те Управління МГБ–КГБ УРСР). Оп. 1. Спр. 108. 276 арк.
160. Докладные записки по Тернопольской обл. август-декабрь 1945 г. // ГДА СБУ в м. Києві. Ф. 2. (Управління боротьби з бандитизмом МВД, Управління 2-Н та 4-те Управління МГБ–КГБ УРСР). Оп. 1. Спр. 266. 178 арк.
161. Докладные записки УНКВД Тернопольской обл. август 1944 – апрель 1945 гг. // ГДА СБУ в м. Києві. Ф. 2. (Управління боротьби з бандитизмом МВД, Управління 2-Н та 4-те Управління МГБ–КГБ УРСР). Оп. 1. Спр. 4. 147 арк.
162. Информация в докладных записках по борьбе с украинским подпольем по Тернопольской обл. в 1944 г. // ГДА СБУ в м. Києві. Ф. 2. (Управління боротьби з бандитизмом МВД, Управління 2-Н та 4-те Управління МГБ–КГБ УРСР). Оп. 1. Спр. 5. 147 арк.
163. Информация в докладных записках по борьбе с украинским подпольем по Тернопольской обл. в 1944 г. // ГДА СБУ в м. Києві. Ф. 2. (Управління боротьби з бандитизмом МВД, Управління 2-Н та 4-те Управління МГБ–КГБ УРСР). Оп. 1. Спр. 3. 295 арк.
164. Оперативные сводки и переписка УНКВД Тернопольской области 1 апреля - 31 июля 1945 г. // ГДА СБУ в м. Києві. Ф. 2. (Управління боротьби з бандитизмом МВД, Управління 2-Н та 4-те Управління МГБ–КГБ УРСР). Оп. 1. Спр. 264. 227 арк.
165. Оперативные сводки по Тернопольской области 30.04. 1945 г. по 31.12.1945 г. // ГДА СБУ в м. Києві. Ф. 2. (Управління боротьби з бандитизмом МВД, Управління 2-Н та 4-те Управління МГБ–КГБ УРСР). Оп. 1. Спр. 265. 409 арк.
166. Оперативные сводки по Тернопольской области по ВЧ 15 февраля 1946 г. по 30 июня 1946 г. // ГДА СБУ в м. Києві. Ф. 2. (Управління боротьби з

- бандитизмом МВД, Управління 2-Н та 4-те Управління МГБ–КГБ УРСР).
Оп. 1. Спр. 320. 337 арк.
167. Оперативные сводки УМВД Тернопольской области по ВЧ 1 июля 1946 г. 31 декабря 1946 г. // ГДА СБУ в м. Києві. Ф. 2. (Управління боротьби з бандитизмом МВД, Управління 2-Н та 4-те Управління МГБ–КГБ УРСР).
Оп. 1. Спр. 1. 289 арк.
168. Оперативные сводки УНКВД Тернопольской области 22 октября 1944 – 5 мая 1945 г. // ГДА СБУ в м. Києві. Ф. 2. (Управління боротьби з бандитизмом МВД, Управління 2-Н та 4-те Управління МГБ–КГБ УРСР).
Оп. 1. Спр. 323. 252 арк.
169. Переписки с УМВД Тернопольской области по т. н. Копыченскому надрайонному «проводу» ОУН за 1946 г. // ГДА СБУ в м. Києві. Ф. 2. (Управління боротьби з бандитизмом МВД, Управління 2-Н та 4-те Управління МГБ–КГБ УРСР). Оп. 1. Спр. 443. 234 арк.
170. Суточные оперативные сводки УНКВД Тернопольской обл. 1944–1945 // ГДА СБУ в м. Києві. Ф. 2. (Управління боротьби з бандитизмом МВД, Управління 2-Н та 4-те Управління МГБ–КГБ УРСР). Оп. 1. Спр. 2. 81 арк.
171. С докладными записками, спецсообщениями по агентурно-оперативной работе и другими материалами по линии ОУН УМВД Тернопольской области // ГДА СБУ в м. Києві. Ф. 2. (Управління боротьби з бандитизмом МВД, Управління 2-Н та 4-те Управління МГБ–КГБ УРСР).
Оп. 1. Спр. 316. 332 арк.
172. Справки о работе военного трибунала войск НКВД // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Ч. 1. Спр. 3709. 71 арк.
173. Расстановка руководящего состава оперативных и неоперативных управлений и отделов УНКВД-НКВД Украинской ССР // ЦДАГО України Ф. 1. Оп. 23. Ч. 1. Спр. 3697. 245 арк.

174. Справки, докладные записки, переписка о подборе и распределении работников УНКГ по областям УРСР // ЦДАГО України Ф. 1. Оп. 23. Ч. 1. Спр. 3664. 199 арк.
175. Штатная расстановка руководящего состава оперативных и неоперативных управлений и отделов УНКВД-НКВД Украинской ССР // ЦДАГО України Ф. 1. Оп. 23. Ч. 1. Спр. 3700. 32 арк.
176. Совершенно секретные приказы НКГБ по Тернопольской обл. 1945 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 1. (Цілком таємні накази НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. Спр. 1. 48 арк.
177. Совершенно секретные приказы МГБ по Тернопольской обл. 1946 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 1. (Цілком таємні накази НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. Спр. 2. 144 арк.
178. Совершенно секретные приказы МГБ по Тернопольской обл. 1947 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 1. (Цілком таємні накази НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. Спр. 3. 246 арк.
179. Совершенно секретные приказы МГБ по Тернопольской обл. 1948 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 1. (Цілком таємні накази НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. Спр. 4. 116 арк.
180. Совершенно секретные приказы МГБ по Тернопольской обл. 1950 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 1. (Цілком таємні накази НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. Спр. 6. 233 арк.
181. Совершенно секретные приказы МГБ по Тернопольской обл. 1951 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 1. (Цілком таємні накази НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. Спр. 7. 347 арк.
182. Совершенно секретные приказы МГБ по Тернопольской обл. 1952 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 1. (Цілком таємні накази НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. Спр. 8. 377 арк.
183. Совершенно секретные приказы МГБ по Тернопольской обл. 1953 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 1. (Цілком таємні накази НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. Спр. 9. 185 арк.

184. Совершенно секретные приказы МГБ по Тернопольской обл. 1953 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 1. (Цілком таємні накази НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т. 2. Спр. 10. 51 арк.
185. Обвинение Сурмачевского Михаила Васильевича по ст. 54-10 ч. 1 УК УССР // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 4. (Управление МГБ по Тернопольской обл. Следственный отдел) Оп. 1. Т 1. С. 4024. 166 арк.
186. Штатная расстановка номенклатурных работников НКВД УРСР // ЦДАГО України Ф. 1. Оп. 23. Ч. 1. Спр. 3695. 37 арк.
187. Штатное расписание личного состава Управление НКГБ в Тернопольской области по состоянию 1 декабря 1950 г. // ГДА СБУ в м. Києві. Ф. 8. (Відділ кадрів та Управління кадрів КГБ УРСР). Оп. 14. Спр. 159. 49 арк.
188. Штатное расписание личного состава Управление НКГБ в Тернопольской области по состоянию 1 декабря 1950 г. // ГДА СБУ в м. Києві. Ф. 8. (Відділ кадрів та Управління кадрів КГБ УРСР). Оп. 14. Спр. 160. 141 арк.
189. Штатное расписание личного состава Управление НКГБ в Тернопольской обл. 1944 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 8. (Штатний розпис особового складу Управління НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. Спр. 1. 28 арк.
190. Штатное расписание личного состава Управление НКГБ в Тернопольской обл. 1944 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 8. (Штатний розпис особового складу Управління НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 2. Спр. 1. 94 арк.
191. Штатное расписание личного состава Управление НКГБ в Тернопольской обл. 1945 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 8. (Штатний розпис особового складу Управління НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. Спр. 1. 44 арк.
192. Штатное расписание личного состава Управление МГБ в Тернопольской обл. 1946 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 8. (Штатний розпис особового складу Управління НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 2. Спр. 1. 91 арк.

193. Штатное расписание личного состава Управление МГБ в Тернопольской обл. 1948 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 8. (Штатний розпис особового складу Управління НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 2. Спр. 1. 109 арк.
194. Штатное расписание личного состава Управление МГБ в Тернопольской обл. 1949 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 8. (Штатний розпис особового складу Управління НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. Спр. 1. 155 арк.
195. Штатное расписание личного состава Управление МГБ в Тернопольской обл. 1949 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 8. (Штатний розпис особового складу Управління НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. Спр. 1. 155 арк.
196. Штатное расписание личного состава Управление МГБ в Тернопольской обл. 1950 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 8. (Штатний розпис особового складу Управління НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. Спр. 1. 159 арк.
197. Штатное расписание личного состава Управление МГБ в Тернопольской обл. 1952 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 8. (Штатний розпис особового складу Управління НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. Спр. 1. 49 арк.
198. Штатное расписание личного состава Управление МГБ в Тернопольской обл. 1953 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 8. (Штатний розпис особового складу Управління НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. Спр. 1. 49 арк.
199. Справки, докладные записки, сведения обкома партии в ЦК КП/б/У о состоянии освобожденных районов от немецкой оккупации, восстановлении нормальной работы районных центров, укомплектовании их кадрами партийно-советских учреждений, массово-политической работы среди населения, активизации бандпроявлений в области // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 101. 169 арк.

200. Отчеты, информации, сведения горкомов, райкомов партии в обком КП(б)У о работе военных отделов по вопросам укомплектования общественно-оборонных организаций кадрами, военно-спортивной подготовки учащихся, помощи инвалидам войны и семьям погибших, трудоустройстве демобилизованных воинов из рядов красной армии, работы организации осовавиахима, красного креста и истебитильных батальйонов // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 380. 178 арк.
201. Справки обкома партии в ЦК КП/б/У о результатах борьбы с бандитами украинских буржуазных националистов // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 561. 174 арк.
202. Справки обкома партии в ЦК КП/б/У о результатах борьбы с бандитами украинских буржуазных националистов // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 870. 174 арк.
203. Информации, сведения облисполкома, уполномоченного по делам православной церкви при совете министров СССР по Тернопольской области в обком КП/б/У о религиозной обстановке в области // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 1454. 174 арк.
204. Переписки обкома КП(б)У с партийными и административными органами по вопросам нарушения отдельными лицами социалистической законности // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 113. 93 арк.
205. Справки, записки партицных, советских, административных органов в обком КП(б)У о нарушении социалистической законности руководящими, ответственными лицами // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 294. 65 арк.
206. Справки, записки партицных, советских, административных органов в обком КП(б)У о нарушении руководящими ответственными лицами социалистической законности // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 295. 108 арк.

207. Докладные записки, справки, объяснения, материалы проверок работников обкома партии, органов суда и прокуратуры, в обком КП(б)У о нарушении социалистической законности партийно-советскими работниками работниками органов юстиции, МВД и привлечении их к ответственности // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 577. 81 арк.
208. Справки, докладне записки, сведения командования прикарпатського военного округа, военного прокурора войск МВЖ в обком КП(б)У о фактах о нарушении социалистической законности и превлечении виновных к ответственности // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 578. 88 арк.
209. Справки, докладне записки райкомов партии административных органов в обком КП(б)У о нарушении революционной законности руководящими лицами, не достатках в расследовании, нападении бандитов на группы истребительных батальйонов, подготовке технических кадров на заводах осоавиахима // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 859. 89 арк.
210. Справки, докладне записки, сведения административных органов в обком КП(б)У о нарушении революционной законности. Материалы по обвинению редактора газеты «Радянські вісті» Гусятинского района Панченко Т. И. о разглашении государственной тайны // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 861. 121 арк.
211. Докладные записки, справки, сообщения партичных, административных органов, прокуратуры области в обком КП(б)У о нарушении ответственными лицами советской революционной законности // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 1157. 188 арк.
212. Докладные записки, справки, сообщения партичных, административных органов, прокуратуры области в обком КП(б)У о нарушении ответственными лицами советской революционной законности // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 1160. 181 арк.

213. Докладные записки, справки, сообщения партичных, административных органов, прокуратуры области в обком КП(б)У о нарушении ответственными лицами советской революционной законности // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 1161. 183 арк.
214. Докладные записки, справки, сообщения партичных, административных органов, прокуратуры области в обком КП(б)У о нарушении ответственными лицами советской революционной законности // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 1163. 196 арк.
215. Переписки обкома КП(б)У партийными и административными органами по вопросам нарушения отдельными лицами социалистической законности и правопорядка // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 1158. 127 арк.
216. Справки, докладне записки райкомов партии обласного управления МГБ, областной прокуратуры в обком КП(б)У о нарушении социалистической законности, хищениях и злоупотреблениях ответственными лицами // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 1801. 117 арк.
217. Справки, докладне записки райкомов партии, военного прокурора области, обласного управления МВД в обком КП(б)У о фактах нарушения социалистической законности направленных против личности и имущества граждан, совершенных сотрудниками МГБ и МВД // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 1811. 134 арк.
218. Докладные записки, справки, сообщения партичных, административных органов, прокуратуры области в обком КП(б)У о нарушении ответственными лицами советской революционной законности // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 2136. 144 арк.
219. Справки, докладне записки административного отдела, райкомов партии, админорганов в обком КП(б)У о нарушении социалистической законности работниками органов МВД, МГБ, советскими и хозяйственными руководителями // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 2137. 167 арк.

220. Справки, докладные записки работников обкома партии, административных органов в обком КП Украины о нарушении социалистической законности руководящими работниками советских, административных и хозяйственных органов // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 2530. 174 арк.
221. Отчет отдела кадров обкома КП(б)У о работе за 1946 год // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 649. 45 арк.
222. Отчеты, информации горкомов, райкомов партии в обком КП(б)У о работе отделов кадров по подбору, расстановке и воспитанию руководящих кадров за 1946 год // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 650. 127 арк.
223. Справки, докладные записки спецсообщения партийных, административных органов в обком КП(б)У о фактах нарушения социалистической законности ответственными лицами, расстановке и воспитании руководящих кадров // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 1810. 96 арк.
224. Докладные записки, отчеты, информации обкома партии в ЦК КП(б)У о выполнении постановлений вышестоящих партийных органов по вопросам укрепления бдительности и сохранности документов, работы военных отделов партийных органов, нарушения социалистической законности, подготовке и проведения выборов народных судов, состояния политико-воспитательной работы и культурно-просветительной работы среди женщин области // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 1126. 96 арк.
225. Исторична наука: термінологічний і понятійний довідник: навч. посіб. / Упор. В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. Г. Слюсаренко та ін. Київ: Вища школа, 2002. 430 с.
226. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ, Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
227. Голікова О. М. Історія України: курс лекцій. Харків: ХНАУ, 2013. 200 с.

228. Зашкільняк Л. *Методологія історії: від давнини до сучасності*. Львів: 1999. 229 с.
229. Кривчик Г. Г. Основні загальнонаукові методи дослідження в історичній науці. *Грані*. 2017. Т. 20. №12. С. 55–61.

РОЗДІЛ 2

РАДЯНСЬКІ ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ В ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ (1944–1953 РР.)

2.1. Функціонування органів державної безпеки (1944–1945 рр.)

Відновлення структур державної безпеки на Тернопільщині залежало від лінії фронту та успішністю наступальних операцій червоної армії. Як тільки звільнялися райони туди направлялися представники радянської адміністрації, в тому числі, працівники органів державної безпеки.

Перший період вибиття німецької армії з Тернопільщини розпочався 4 березня, а закінчився 20 березня. В результаті бойових дій було відбито північну частину Тернопільської обл. разом з важливим опорним пунктом німецької оборони – містом Кременець [1, с. 31].

На ці території одразу відряджалися представники радянської адміністрації. Так, станом на 10 березня в регіон було спрямовано 29 працівників, з них 7 в. о. секретарів райкомів, 7 в. о. голів виконкомів райрад та на інші керівні посади в районах [2, арк. 1].

Протягом другого етапу витіснення німецької армії 21-31 березня та третього 1 -17 квітня вермахт було вибито з південних районів обл., а також ліквідовано гарнізон у м. Тернопіль. Так, з 4 березня по 17 квітня радянські війська зуміли відкинути німецькі з північної, східної та південної частин Тернопільської обл. [1, с. 52, 69, 102].

Більша частина Тернопільщини була під контролем червоної армії, тут проводилися заходи з відновлення роботи органів радянської влади. Окрім партійних службовців 29 районів було спрямовано по 2 працівника органів НКВС та НКДБ [2, арк. 17].

Протягом 14-22 липня був проведений четвертий етап операції, в результаті якої німецькі війська вдалося витіснити із західної частини Тернопільської обл. та завершити бойові дії на території краю [1, с. 104].

Перший штатний розпис у 1944 р. з'явився 15 травня (Додаток А). Головне управління НКДБ в Тернопільській обл. складалось з наступних

підрозділів: керівний склад та секретаріат. Окрім них, до складу управління входили і спеціалізовані відділи та відділення. Перше відділення працювало у містах. Друге відділення займалось оперативною роботою на селі. Третє відділення працювало з інтелігенцією та молоддю. Завданням четвертого відділення була робота серед духовенства, церковників та членів сект. На територіях, які нещодавно були під німецькою окупацією, працювало п'яте відділення. Розшуком людей, що писали анонімні листи, організацією таємних заходів та доглядом за спецтехнікою займалось шосте відділення. Обліком інформації займалось дев'яте відділення [3, арк. 1-3 зв.].

Варто виокремити десяте відділення, чийм завданням було протистояти українському визвольному руху. Штатний розпис якого налічував сім посад: начальника та заступника начальника відділення, двох старших оперуповноважених та трьох оперуповноважених, один з яких виконував функції помічника. Увагу привертає той факт, що воно було практично максимально укомплектоване, вільною залишалась лише посада старшого оперуповноваженого, всі працівники якого були росіянами [3, арк. 4].

Увагу привертає і одинадцяте відділення, яке мало на меті боротьбу з польським підпіллям. Штатний розпис цього відділення складався з шести можливих посад: начальника та заступника начальника відділення, двох старших оперуповноважених і двох оперуповноважених. Вільною залишилась лише посада заступника начальника відділення. В етнічному співвідношенні тут переважали українці, така особливість свідчить про цілеспрямовану політику протиставлення націй [3, арк. 4-4 зв.].

Четвертий відділ був секретно-політичним, він працював над оперативною розробкою опозиції та інакомислячих. Перше відділення четвертого відділу працювало на окупованих противником територіях. Друге відділення того ж відділу займалось агентурно-оперативними заходами в загрозованих районах. П'яте відділення працювало над шифруванням, дешифруванням, а також охороною державних таємниць [3, арк. 4 зв.-5 зв.].

Слідчий відділ вирізнявся серед інших кількістю та налічував 25 посад, тоді як інші підрозділи налічували 5-8 вакансій. Відділ «А», обліково-статистичний, та відділ кадрів [3, арк. 5 зв.-7].

До структури відносилися два міські відділи – Кременецький та Тернопільський, до кожного з них входило друге відділення [3, арк. 7 зв.-8 зв.].

Окрім головного управління, відновили свою роботу і районні відділи НКДБ, їх кількість сягала 36. Номенклатура посад була типовою для всіх РВ, наприклад, Зборівський районний відділ НКДБ складався з чотирнадцяти можливих місць: начальника райвідділу, заступника начальника, двох старших оперуповноважених, трьох оперуповноважених, помічника оперуповноваженого, секретаря-бухгалтера, машиністки, шофера, двох вахтерів та обслуговуючої. Вісім з них залишились вакантними: заступника начальника, старшого оперуповноваженого, помічника оперуповноваженого, машиністки, шофера, двох вахтерів та обслуговуючої [3, арк. 11 зв.-12].

Кореляція кількості посад була значною: від 14-ти у Бережанському, Борщівському та інших [3, арк. 9-10]; до шести у Білобожницькому, Буданівському та інших РВ НКДБ [3, арк. 14 зв.], вона залежала від розмірів району, а також та кількості населення у ньому.

Для функціонування головного управління НКДБ-МДБ, міських та районних відділів діяв адміністративно-господарсько-фінансовий відділ (далі АГФВ), що забезпечував їх роботу. АГФВ включав керівний склад, адміністративну групу, та ряд відділень: матеріально-технічного забезпечення, фінансове, комендантське та автотехнічне [3, арк. 21 зв.-23 зв.].

Окрім цього, у структурі НКДБ в Тернопільській обл. була і внутрішня тюрма, в якій працювало тридцять працівників, до їх складу входили посади: начальника тюрми, заступника начальника тюрми, трьох чергових помічників начальника тюрми, трьох наглядачів, трьох наглядачів першої категорії, дванадцятьох наглядачів, секретаря-рахівника, фотодактилоскопіста, лікаря, повара, комірника, двох шоферів та обслуговуючої.

Вільними залишалось десять посад: заступника начальника тюрми, двох старших наглядачів, секретаря-діловода, фото-дактилоскопіста, повара, комірника, двох шоферів та обслуговуючої [3, арк. 23 зв.-24 зв.].

У листопаді 1944 р. в силу вступив новий штатний розпис, однак структура головного управління значної реорганізації не зазнала. Варто виокремити четвертий відділ, який в порівнянні з попереднім штатним розписом, зазнав суттєвої реорганізації, у ньому виокремився керівний склад та секретаріат. До його складу також входили три відділення [4, арк. 13-15].

РВ НКБ суттєвих змін не зазнали, лише окремі з них були розширені. Так, в порівнянні з попереднім штатним розписом, до відділу НКДБ Шумського району було додано три нові посади: старшого оперуповноваженого, оперуповноваженого та слідчого. Відділ налічував дев'ять можливих місць: начальника райвідділу, двох старших оперуповноважених, двох оперуповноважених, слідчого, помічника оперуповноваженого, секретаря-машиністки та вахтера. Вільними залишились три посади: старшого оперуповноваженого, оперуповноваженого та слідчого [4, арк. 68].

В новому штатному розписі АГФВ було розширено і додано житлово-ремонтну групу, що налічувала одну посаду – інспектора-інженера, яка не була зайнятою. Також було додано телефонну станцію, до її структури входили п'ять посад: техніка та п'яти телефоністок, жодна з посад зайнятою не була [4, арк. 74-75]. Внутрішня тюрма змін не зазнала [4, арк. 75-79].

В порівнянні з штатним розписом від 15 травня, спостерігається поступове наповнення структур головного управління НКДБ кадрами, однак, більшість структур залишається укомплектованими лише наполовину. Варто виокремити десяте відділення, яке боролось з українським визвольним рухом, та одинадцять, чийм завданням було протистояти польським підпільникам, вони в обох штатних розписах були укомплектованими майже повністю.

Деякі районні відділи були розширеними, але в більшості їх структура не змінювалась. Однак, в порівнянні з штатним розписом від травня 1944 р., покращилась кадрова комплектація, зменшилась кількість вільних посад. Комплектували районні відділи в основному росіянами, які і займали посади начальників, та українцями, що раніше уже працювали в органах державної безпеки. Більшість працівників РВ закінчували від п'яти до дев'яти класів школи. Згідно штатного розпису від листопада 1944 р. вищу освіту мали лише двоє працівників.

Упродовж 1944 р. у АГФВ та у внутрішній тюрмі НКДБ спостерігався кадровий голод, оскільки окремі відділення були укомплектовані наполовину, або взагалі не було жодного працівника. Так, у штатному розписі від травня 1944 р. вільними залишались тридцять сім вакансій, а згідно розпису від листопада 1944 р. вільними були тридцять п'ять місць, тобто можемо говорити про поступове зменшення кадрового голоду.

У штатному розписі від листопада 1944 р. з'являються нові підрозділи: житлово-ремонтна група та телефонна станція. Ліквідується адміністративна група, яка була у штатному розписі від 15 травня 1944 р. У відділеннях переважали росіяни, особливо у внутрішній тюрмі. Простежується закономірність, що у внутрішній тюрмі в обох штатних розписах українці у явній меншості, і окрім росіян та українців, зустрічаються татари, казахи, мордвини. Більшість працівників мали нижчу освіту, мало хто з них здобув середню освіту, здебільшого це були лікарі у внутрішній тюрмі. Значна частина працівників взагалі закінчували лише кілька класів школи.

В лютому 1945 р. чинності набув новий штатний розпис, згідно якого кардинальних змін в структуру головного управління не вносилось. Однак чітко прослідковується тенденція – десяте та одинадцяте відділення уже в третьому штатному розписі майже повністю укомплектоване. Це свідчить про те, що радянська влада мала на меті знищити український визвольний рух та польське підпілля [5, арк. 5 зв.-6].

Щодо РВ НКДБ, то в них спостерігається тенденція до покращення комплектації. Наприклад, відділ НКДБ Козівського району налічував десять посад: начальника райвідділу, двох старших оперуповноважених, двох оперуповноважених, слідчого, помічника оперуповноваженого, секретаря-машиністки, шофера та вахтера. Кадрове наповнення відділу покращилось, вільними залишились три посади: старшого оперуповноваженого, слідчого та вахтера, тоді як згідно попереднього штатного розпису вакантними були шість місць [5, арк. 21зв.].

АГФВ та внутрішня тюрма змін не зазнали, але комплектація АГФВ покращилась, так у автотехнічному відділенні налічувалось п'ятнадцять посад: начальника відділення, механіка, двох нарядників, комірника, двірника та дев'ятьох шоферів. Кадрове наповнення відділення значно покращилось, вільними залишились лише три посади: комірника, двірника та одного шофера. Тоді як згідно з попереднього штатного розпису вакантними залишились дев'ять посад [5, арк. 30 зв.-31].

Підбір кадрів у час війни 1944-1945 рр. вирізнявся тим, що співробітників направляли з НКДБ СРСР (9033 особи). 1625 з яких нещодавно за скороченою програмою закінчили школи НКДБ СРСР, та не мали практичного досвіду. Станом на 1 квітня 1945 р. випускники шкіл НКДБ СРСР становили 37,7% від всього складу НКДБ УРСР. У період війни суттєво знизився освітній рівень працівників органів державної безпеки, лише 3% мали вищу освіту [6, с. 35-36].

Таким чином, структура органів державної безпеки в Тернопільській обл. мала вертикальний характер, все підпорядковувалось головному управлінню, далі йшли відділи, до складу яких входили відділення. Головному управлінню також підпорядковувались міські відділи, районні відділи, АГФВ та внутрішня тюрма. Протягом 1944-1945 рр. структура кардинальних змін не зазнавала, лише в окремих підрозділах збільшувалась кількість посад, зокрема в районних відділах. Протягом зазначеного періоду спостерігалось поступове покращення комплектації кадрами, однак близько

40 % посад залишались не зайнятими. Разом з тим були підрозділи, де взагалі всі посади були вільні, зокрема у житлово-ремонтній групі та у телефонній станції.

2.2. Трансформація органів державної безпеки в повоєнний період (1946–1953 рр.)

У травні 1945 р. після капітуляції гітлерівської Німеччини, друга світова війна в Європі закінчилася. Через розбіжності в політичному устрої європейських країн, звільнених від німецьких загарбників військами СРСР, між країнами США, Великобританії, Франції та Радянським Союзом почали згортатися дружні відносини, що виникли в роки війни. Починалася холодна війна. Зміна розвідувальних орієнтирів призвело до розвитку нових вимог для зовнішньої і військової розвідки [7, с. 119].

До закінчення Другої світової війни, внаслідок ряду причин, органи державної безпеки, і перш за все контррозвідувальні підрозділи, виявилися розосередженими по чотирьох різних відомствах. Зовнішньополітична розвідка, транспортні і територіальні органи контррозвідки входили до складу самостійного Наркомату державної безпеки СРСР. Військова контррозвідка була представлена Головним управлінням контррозвідки «Смерш» НКО СРСР, Управлінням контррозвідки «Смерш» НКВМФ СРСР і органами «Смерш» НКВС СРСР, що обслуговували в оперативному плані прикордонні, внутрішні та залізничні війська Наркомату внутрішніх справ. Входження до складу військових відомств дозволяло в роки війни військовій контррозвідці, спираючись на допомогу командування, більш ефективно вирішувати свої завдання на фронті і в прифронтовій смузі. Однак збереження роздробленості контррозвідувальної служби в мирний час стало серйозною перешкодою в організації ефективної боротьби з розвідувально-підривною діяльністю спецслужб іноземних держав [8, с. 209-210].

Початок реформам НКДБ було покладено законом Верховної ради СРСР від 15 березня 1946 р., відповідно до якого відбулось перетворення Ради народних комісарів СРСР в Раду міністрів СРСР, а наркомати СРСР перейменовано у міністерства СРСР. 19 березня 1946 р. Верховна рада СРСР прийняла закон, згідно з яким було створено уряд СРСР – Раду міністрів СРСР, головою було призначено Й. Сталіна, а міністром державної безпеки СРСР – В. Меркулова [7, с. 120].

На основі зазначених законів 22 березня 1946 р. було видано указ №00107 «Про перейменування органів НКДБ». Згідно з яким народний комісаріат державної безпеки СРСР було перейменовано в міністерство державної безпеки СРСР (МДБ СРСР), народні комісаріати державної безпеки союзних та автономних республік – міністерствами державної безпеки союзних та автономних республік; народних комісарів державної безпеки – міністрами державної безпеки [8, с. 210].

Значне розширення і зміна структури МДБ СРСР відбулося 4 травня 1946 р., коли замість В. Меркулова міністром держбезпеки СРСР був призначений В. Абакумов, а очолюваний ним "Смерш" МВС СРСР влився в МДБ СРСР. Рішення про це було прийнято Політбюро ЦК ВКП(б) П 51/IV від 4 травня 1946 р. Відповідно до цього рішення в МДБ СРСР включалася військова контррозвідка, як самостійне 3-є Головне управління МДБ СРСР. 1 і 2 управління МДБ СРСР також були перетворені на Головні управління. Виникли нові управління та самостійні відділи. В результаті змін структура МДБ СРСР набула такого вигляду: 1-е Головне управління (розвідка); 2-е Головне управління (контррозвідка); 3-є Головне управління (військова контррозвідка); 4-е управління (розшукове), здійснювало керівництво розшуком "агентури іноземних розвідок", закинутої в СРСР, та інших ворожих елементів. 4-е управління, що в часи війни займалось організацією терору і диверсій у тилу противника, було ліквідоване наказом МДБ СРСР № 00447 від 9 жовтня 1946. 5-е управління оперативне, 6-е управління шифрувально-дешифрувальне. Транспортне управління, Управління охорони

№ 1 (охорона Сталіна), Управління охорони № 2 (охорона інших керівників партії та уряду), Управління коменданта Кремля [7, с. 121].

Відділ "А" (обліково-архівний); Відділ "Б" (оперативної техніки); Відділ "В" (перлюстрація кореспонденції); Відділ "Д" (експертизи та підробки документів) (виділений з відділу "Б"); Відділ "К" (чекістське спостереження на об'єктах атомної промисловості); Відділ "О" (оперативна робота з духовенства всіх конфесій) (виділено з 2 управлінь); Відділ "Р" (радіо-контррозвідка); Відділ "С" (переклад та обробка матеріалів з атомної проблеми). У 1946 р. функції цього відділу були передані в 1 Головне управління МДБ; Відділ "Т" (боротьба з "особами, що висловлюють загрози терористичного характеру щодо партійних та радянських керівників"); Слідча частина з особливо важливих справ (на правах управління); Відділ "ДР" (служба проведення диверсій та актів індивідуального терору); Відділ "ДН" (служба дезінформації) (фактично цей відділ не було створено); Адміністративно-господарське та фінансове управління (АГФВ); Управління кадрів; Інспекція при міністерстві; Секретаріат МДБ СРСР; Юридичне бюро МДБ СРСР [8, с. 212-215].

У другій половині 1946 р. відбулося ще кілька істотних реорганізацій деяких структурних підрозділів центрального апарату МДБ СРСР. За результатами перевірки роботи НКДБ-МДБ СРСР, відображених в актах приймання-передачі справ від попереднього міністра Меркулова новому – Абакумову, Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення П 53/39 від 20 серпня 1946 р. про необхідність зміни структури МДБ СРСР. В результаті було утворено: відділ оперативної техніки (виготовлення оперативної техніки та забезпечення нею місцевих органів) (застосування оперативної техніки залишалося прерогативою відділу Б). Тюремний відділ (керівництво в'язницями МДБ), організований наказом МДБ СРСР № 00396 від 27 вересня 1946 р. Особлива нарада при міністрові (для ухвалення позасудових рішень у слідчих справах, які ведуть до МДБ). Господарське управління, організоване на базі АГФУ, фінансовий відділ. Наприкінці 1946 р. відбулася реорганізація

апаратів охорони керівників країни. Наказом МДБ СРСР № 00558 від 25 грудня 1946 р. управління охорони № 1, № 2 і Управління коменданта Кремля були об'єднані в Головне управління охорони МДБ СРСР, здебільшого ця структура збереглась до березня 1953 р. Відбувалося укрупнення чи розукрупнення оперативних управлінь, змінювався їхній профіль роботи, відбувалася організація нових структурних одиниць, пов'язана з передачею частини функцій МВС до МДБ. Це пояснювалося зростаючим впливом Абакумова, його прагненням підпорядкувати частину апарату МВС, з одного боку, і бажанням Сталіна створити потужну централізовану службу держбезпеки [7, с. 120].

З початку 1947 р. були проведені нові структурні та кадрові перетворення в системі органів МДБ, на цей раз пов'язані із необхідністю посилення боротьби з націоналістичним сепаратистським підпіллям в західних регіонах СРСР. Відповідно з постанов Ради Міністрів СРСР від 20 січня 1947 р. з МВС Литовської, Латвійської, Естонської РСР, управлінь МВС західних областей України і Білорусі до відповідних міністерств та управління МГБ республік та областей передавався особовий склад відділів по боротьбі з бандитизмом. Цим рішенням був оформлений перехід з МВС в МДБ внутрішніх військ. На базі відійшли до МДБ відділи по боротьбі з бандитизмом, в березні-квітні того ж року були сформовані управління - відділи 2-Н МДБ - УМДБ України, Білорусі та Прибалтійських республік по боротьбі з націоналістичним підпіллям [9, с. 126].

Керівництво МДБ УРСР на певний час залишилось без змін, функції міністра державної безпеки продовжував виконувати колишній нарком С. Р. Савченко. Заступниками міністра були колишні заступники наркома Л. І. Єсипенко, П. Г. Дроздецький (з 13.07.1946 р. – М. С. Поперека) та М. С. Ступницький (по кадрах). З 1947 р. була введена ще одна посада заступника міністра, яку обійняв В. О. Дроздов, що за сумісництвом очолив управління 2-Н [9, с. 146].

Після реорганізації перший штатний розпис з'явився у листопаді 1946 р., згідно з яким Головне управління МДБ в Тернопільській обл. включало у себе керівний склад та секретаріат, на правах відділення до складу МДБ Тернопільської обл. входила інспекція. Другий контррозвідувальний відділ складався з керівного складу, секретаріату, а також спеціалізованих відділень. Перше відділення займалось боротьбою з англійською та американською агентурою, друге відділення протистояло розвідкам країн Європи, Сходу та польському національному підпіллю. Тим самим було ліквідовано окреме відділення, чиїм завданням було виявлення та знищення польського підпілля. Третє відділення працювало проти німецької агентури. Завданням четвертого відділення було виявлення агентури іноземних розвідок серед репатріантів і розробкою зв'язків серед тих, хто не повернувся [10, арк. 2-8].

Для знищення українського визвольного руху було створено окремий відділ, тоді як в попередніх штатних розписах було лише відділення. Керівний склад відділу налічував дві посади: начальника відділення та заступника начальника відділення. Всі посади у керівному складі були зайняті. Секретаріат налічував три посади: секретаря відділу, оперуповноваженого з обліку та старшої машиністки. Всі посади у секретаріаті були зайняті [10, арк. 8-9].

Перше відділення, що працювало проти керівних ланок українського визвольного руху, налічувало чотири посади: начальника відділення, заступника начальника відділення, старшого оперуповноваженого та оперуповноваженого. Всі посади у відділенні були зайняті [10, арк. 9].

Завданням другого відділення була боротьба з формуваннями українського визвольного руху, налічувало відділення чотири посади: начальника відділення, заступника начальника відділення, старшого оперуповноваженого та оперуповноваженого. Всі посади у відділенні були зайняті [10, арк. 10]. Варто відзначити, що ці відділи і відділення були повністю укомплектовані, на відміну від інших, а більшість у них складала

росіяни. Це свідчить про цілеспрямовану, репресивну політику радянської влади проти українського визвольного руху на Тернопільщині.

Четвертий пошуковий відділ включав у себе керівний склад та секретаріат, а також два відділення. Перше відділення займалось виявленням агентури іноземних розвідок, а друге – пошуком державних зрадників, активних німецьких поплічників і державних злочинців. П'ятий оперативний відділ включав керівний склад та секретаріат, а також чотири відділення. Перше відділення працювало над консультаціями агентури та встановленням зовнішнього спостереження. Друге відділення працювало над попередньою агентурною розробкою підозрілих осіб та перевіркою сигналів, отриманих від агентури і громадян про ворожі прояви. Третє відділення займалось агентурно-оперативною роботою з припинення спроб проникнення агентури іноземних розвідок в секретні частини і шифрувальні органи. Четверте відділення працювало над виявленням та розробкою авторів антирадянських листівок та анонімних документів [10, арк. 12-15].

Відділення «О» працювало над виявленням антирадянських елементів серед церковників та сектантів. Слідчий відділ складався з наступних підрозділів: керівного складу, секретаріату та трьох відділень. Обліково-архівний відділ «А» включав керівний склад, секретаріат та три відділи. Перше відділення працювало над обліком слідчих справ, арештованих і виконанням рішень. Оперативним обліком антирадянських елементів та агентурної мережі займалося друге відділення. Третє відділення було оперативно-довідкове, у віданні якого був слідчий архів. Відділення «В» працювало над перевіркою кореспонденції, до складу відділення «В» входив пункт «ПК», що працював над перевіркою кореспонденції. Виокремлено було шифрувальну групу. До структури Головного управління також входив відділ кадрів [10, арк. 15-28].

Що стосується міських відділів, то їх кількість було збільшено до трьох, утворено Чортківський міський відділ, якого не було у редакціях штатних розписів попередніх років. Тернопільський міський відділ МДБ (на

правах відділу обласного МДБ) включав керівний склад та секретаріат, до структури Кременецького міського відділу входили: керівний склад, секретаріат і два відділення (контррозвідувально-пошукове та оперативне). Чортківський міський відділ включав керівний склад, секретаріат і два відділення (контррозвідувально-пошукове та оперативне) [10, арк. 43-49].

Після трансформації НКДБ в МДБ кількість районних відділень не змінилась, їх налічувалося 36, в них було 355 посад, 71 з яких залишились не зайнятими. Кількість посад у РВ коливалась від 14 до 6. Так, у Бережанському РВ МДБ налічувалось чотирнадцять можливих місць: начальника райвідділу, заступника начальника, двох старших оперуповноважених, трьох оперуповноважених, помічника оперуповноваженого, секретаря, машиністки, шофера, двох вахтерів та обслуговуючої. Покращилась комплектація відділу, зайнятими було десять посад, тоді як згідно попереднього розпису їх було вісім. Вільними залишились місця: старшого оперуповноваженого, машиністки, шофера, вахтера та обслуговуючої [10, арк. 50-51].

Тоді як у РВ НКДБ Буданівського району налічувалось шість посад: начальника районного відділу, старшого оперуповноваженого, двох оперуповноважених, секретаря-машиністки та вахтера. В порівнянні з попереднім штатним розписом, було ліквідовано три посади: старшого оперуповноваженого, слідчого та помічника оперуповноваженого. Всі посади були зайняті [10, арк. 65]

До структури АГФВ входив керівний склад відділу, адміністративне та господарське відділення, відділення військово-господарського постачання і фінансовий відділ [10, арк. 30-36].

У внутрішній тюрмі працювало тридцять працівників, до їх складу входили посади: начальника тюрми, заступника начальника тюрми, трьох чергових помічників начальника тюрми, трьох старших наглядачів, трьох наглядачів першої категорії, дванадцятьох наглядачів, секретаря-рахівника, фото-дактилоскопста, лікаря, заступника господарством, повара, двох

шоферів та обслуговуючої. Вільними залишились дев'ять посад: старшого наглядача, п'яти наглядачів, шофера та обслуговуючої [10, арк. 36-39].

Було додано ряд нових структур, яких не було у попередніх штатних розписах, зокрема, Кременецьку міжрайонну тюрму. До її складу входили сімнадцять посад: начальника тюрми, трьох старших наглядачів, трьох наглядачів першої категорії, восьми наглядачів, фельдшера, повара та обслуговуючої. Шість посад залишились вільними: старшого наглядача, двох наглядачів першої категорії, двох наглядачів та обслуговуючої [10, арк. 39-41].

До складу Чортківської міжрайонної тюрми входило сімнадцять посад: начальника тюрми, трьох старших наглядачів, трьох наглядачів першої категорії, восьми наглядачів, фельдшера, повара та обслуговуючої. Чотири посади залишились вільними: наглядача першої категорії, двох наглядачів та обслуговуючої [10, арк. 41-42].

15 лютого 1947 р. чинності набув новий штатний розпис, кардинальних змін та розширення зазнав відділ, завданням якого було знищення українського визвольного руху. Так, відділ 2-Н, керівний склад якого налічував три посади: начальника відділу та двох заступників начальника відділу. У порівнянні з попереднім штатним розписом, було додано одну нову посаду заступника начальника відділу. Всі посади у керівному складі були зайняті. Секретаріат налічував чотири посади: секретаря відділу, оперуповноваженого з обліку, старшої машиністки та машиністки. У порівнянні з попереднім штатним розписом, було додано одну нову посаду – машиністки. Всі посади у секретаріаті були зайняті [11, арк. 6-7].

Перше відділення налічувало вісім посад: начальника відділення, двох заступників начальника відділення, трьох старших оперуповноважених і двох оперуповноважених. Було додано чотири посади: одного заступника начальника відділення, двох старших оперуповноважених та одного оперуповноваженого. Всі посади у відділенні були зайняті [11, арк. 7-8].

До другого відділення входило десять посад: начальника відділення, двох заступників начальника відділення, чотирьох старших оперуповноважених та трьох оперуповноважених. Було додано шість нових вакансій: одного заступника начальника відділення, трьох старших оперуповноважених і двох оперуповноважених. Всі посади у відділенні були зайняті [11, арк. 8-9].

Третє відділення складалось з чотирьох посад: начальника відділення, заступника начальника відділення, старшого оперуповноваженого та оперуповноваженого. Всі посади у відділенні були зайняті [11, арк. 9].

Четверте відділення складалось з чотирьох посад: начальника відділення, заступника начальника відділення, старшого оперуповноваженого й оперуповноваженого. Всі посади у відділенні були зайняті [11, арк. 9-10].

П'яте відділення складалось з чотирьох посад: начальника відділення, заступника начальника відділення, старшого оперуповноваженого та оперуповноваженого. Вільною залишилась посада начальника відділення [11, арк. 10].

До складу відділу 2-Н входила група радіозв'язку, що налічувала п'ятнадцять місць: начальника групи, старшого радіооператора й тринадцяти радіооператорів. Всі посади були зайняті [11, арк. 10-12].

Таким чином, кількісний склад керівного складу, секретаріату, першого та другого відділення, які були у попередньому штатному розписі, було значно розширено, всього на дванадцять посад. У порівнянні з попереднім штатним розписом, кількість відділень, які входили до відділу, збільшилась на три відділення, також було додано групу радіозв'язку. Всього збільшення номенклатури посад відбулося на 39 вакансій. Такі зміни свідчать про те, що виявлення та ліквідація членів ОУН та УПА було першочерговим завданням органів державної безпеки у повоєнний період.

Зміни відбулися і в структурі Кременецького та Чортківського міських відділів, до їх складу було включено відділення 2-Н в кількості восьми

вакансій. Значну увагу привертає посада начальника штабу винищувального батальйону, це свідчить про те, що органами державної безпеки контролювались воєнізовані формування, які використовувались під час каральних акцій проти місцевого населення та проти українського визвольного руху [11, арк. 48-56].

Таким чином, згідно штатного розпису від 15 лютого 1947 р., спостерігається значний ріст посад та покращення кадрової комплектації. Так, у 1946 р. в головному управлінні налічувалося 217 посад, з яких 36 були вільні, вже у 1947 р. їх кількість зросла до 284, а вільних залишилось лише 6.

Реорганізації зазнають і районні відділення, у них збільшується кількість посад, додається від 4 до 7 вакансій в одному відділенні. Через це збільшується загальна кількість вакантних посад до 515, з яких вільними залишились лише 2, разом з тим запроваджується нова посада, якої не було у попередніх штатних розписах – начальника штабу винищувального батальйону. Так, у Буданівське РВ МДБ було додано чотири посади: заступника начальника, старшого оперуповноваженого, оперуповноваженого, а також нову посаду начальника штабу винищувального батальйону. Відділення складалося з десяти посад: начальника районного відділу, заступника начальника, двох старших оперуповноважених, трьох оперуповноважених, начальника штабу винищувального батальйону, секретаря-машиністки та вахтера. Вільних вакансій не залишилось [11, арк. 78-79].

В Шумське РВ МДБ було додано сім посад: заступника начальника, старшого оперуповноваженого, двох оперуповноважених, помічника оперуповноваженого, начальника штабу винищувального батальйону та шофера. В ньому налічувалось шістнадцять можливих місць: начальника райвідділу, заступника начальника, трьох старших оперуповноважених, чотирьох оперуповноважених, слідчого, двох помічників оперуповноважених, начальника штабу винищувального батальйону,

секретаря-машиністки, шофера та вахтера. Всі вакансії були зайняті [11, арк. 115-117].

Структура АГФВ змін не зазнала, але окремі структури було значно розширено. Так, у порівнянні з попереднім штатним розписом, до адміністративного відділу було додано дев'ятнадцять нових посад: двох чергових бюро дозволів, старшого вахтера, дев'яти вахтерів, двох столярів, двірника та чотирьох обслуговуючих. Номенклатура посад набула наступного вигляду, до відділення входило двадцять дві посади: начальника відділення (комендант), старшого інспектора, помічника коменданта, двох чергових бюро дозволів, старшого вахтера, дев'яти вахтерів, двох столярів, двірника та чотирьох обслуговуючих. Вільними залишились дві посади вахтера [11, арк. 31-33].

У структурах внутрішньої та міжрайонних тюрем зміни не вносилися [11, арк. 40-47].

У січні 1948 року чинності набув новий штатний розпис, кардинальних змін структури не відбувалось, однак варто виділити ліквідацію пункту «ПК», який входив у відділення «В» [12, арк. 23].

У 1948 р. в районних відділеннях спостерігається ріст посад з 515 до 534, однак разом з тим, погіршується комплектація, з 2 вільних вакансій до 22. В окремих відділеннях кількість посад знову зростає, Мельнице-Подільське РВ МДБ складалося з п'ятнадцяти посад: начальника райвідділу, заступника начальника, трьох старших оперуповноважених, чотирьох оперуповноважених, слідчого, помічника оперуповноваженого, начальника штабу винищувального батальйону, секретаря-машиністки, шофера та вахтера. Кадрове наповнення погіршилось, вільними були вакансії: секретаря-машиністки, шофера та вахтера [12, арк. 80-82].

АГФВ, згідно штатного розпису від 1948 р., змін не зазнав, однак варто виокремити покращення комплектації у підрозділах. Так, господарське відділення налічувало двадцять шість посад: начальника відділення (заступник начальника відділу), заступника начальника відділення, старшого

інспектора, механіка, нарядника, комірника, десятиох шоферів, техніка телефонної станції, старшої телефоністки, трьох телефоністок, начальника санітарної частини, старшого інспектора-лікаря та старшого бухгалтера санітарної частини. Комплектація відділення покращилась, вільними залишилися три посади: старшої телефоністки, телефоністки й старшого бухгалтера санітарної частини [12, арк. 103-104].

У січні 1949 року чинності набув новий штатний розпис, згідно якого значних структурних перетворень не відбулось, однак спостерігалось зниження кількості посад з 284 до 250, комплектація не погіршилася, вільними було лише 5 вакансій. Пункт «ПК», який входив у відділення «В» було відновлено, він складався з сорока семи посад: оперуповноваженого, двох помічників оперуповноваженого, двох перекладачів другої категорії, двадцяти семи контролерів першої категорії, чотирнадцятиох контролерів другої категорії та обслуговуючої. Вільними були три посади контролера другої категорії [13, арк. 36-41].

Згідно штатного розпису від січня 1949 р. у РВ МДБ відбувалась зміна кількості посад, так, у деяких з них кількість посад знижувалась від 1 до 7 вакансій. В окремих РВ кількість посад не змінювалась, а в деяких навіть зростала. Так, в Борщівському РВ МДБ було додано одну посаду і він налічував двадцять посад: начальника райвідділу, двох заступників начальника, трьох старших оперуповноважених, чотирьох оперуповноважених, слідчого, двох помічників оперуповноважених, начальника штабу винищувального батальйону, секретаря-діловода, машиністки, шофера, двох вахтерів та обслуговуючої. Всі вакансії були зайняті. [13, арк. 77-79]. Загальна кількість вакансій склала 504, а вільних посад не було.

АГФВ, згідно штатного розпису від 1949 р., змін не зазнав, однак в окремі підрозділи вводились нові посади. Зокрема, до складу фінансового відділу входило дев'ять посад: начальника відділення, заступника начальника відділення, двох старших інспекторів-бухгалтерів, двох

інспекторів-бухгалтерів, казначея, секретаря-машиністки та старшого інспектора. Було додано нову посаду – старшого інспектора. Як і в попередньому штатному розписі, вільних посад не залишилось [13, арк. 56-57].

У грудні 1950 року чинності набув новий штатний розпис, згідно якого було ліквідовано міські відділи МДБ [14, арк. 48].

У тому ж році виводяться зі штату МДБ внутрішня та міжрайонна тюрми, водночас АГФВ змін не зазнає [14, арк. 92].

У РВ МДБ у штатних розписах з'являється нова посада – бухгалтера, натомість посада начальника штабу винищувального батальйону ліквідується. Наприклад, Відділ МДБ Козівського району налічував п'ятнадцять посад: начальника райвідділу, заступника начальника, трьох старших оперуповноважених, чотирьох оперуповноважених, слідчого, помічника оперуповноваженого, бухгалтера, секретаря-машиністки, шофера та вахтера. Кадрове наповнення відділу зазнало змін, додали робоче місце бухгалтера, а ліквідували начальника штабу винищувального батальйону. Всі вакансії були зайняті [14, арк. 112-114].

Згідно розпису від 1 березня 1952 року було ліквідовано відділи «С» та відділ кадрів [15, арк. 11].

20 жовтня 1953 року чинності набув новий штатний розпис, згідно якого відділення «С» та відділ кадрів відновили свою роботу. Відділення «С» налічувало п'ять посад: начальника відділення, старшого техника та трьох техніків. Всі посади були зайняті [16, арк. 29].

До відділу кадрів входило шістнадцять посад: начальника відділу, заступника начальника, начальника особливої інспекції, начальника відділення, заступника начальника відділення, шести старших інспекторів, двох інспекторів, секретаря, машиністки та старшого інспектора з мобілізаційної роботи УМДБ Тернопільської обл. Всі посади були зайняті [16, арк. 30-31].

У структурі РВ МДБ відбулися зміни, було додано два нових відділення – Кременецьке та Чортківське. У Кременецькому районному відділі НКДБ налічувалось двадцять три посади: начальника райвідділу, двох заступників начальника, шістьох старших оперуповноважених, шістьох оперуповноважених, помічника оперуповноваженого, старшого бухгалтера, секретаря, машиністки, шофера, вахтера, обслуговуючої та старшого райпожінспектора. Всі вакансії були зайняті [16, арк. 96-99].

У Чортківському районному відділі НКДБ налічувалось двадцять посад: начальника райвідділу, двох заступників начальника, шістьох старших оперуповноважених, чотирьох оперуповноважених, помічника оперуповноваженого, старшого бухгалтера, секретаря-машиністки, шофера, вахтера, обслуговуючої та старшого райпожінспектора. Всі вакансії були зайняті [16, арк. 129-131].

АГФВ, згідно штатного розпису від 1953 р., трансформувався і до його складу входили: господарський відділ, що включав у себе комендантське відділення, відділення матеріально-технічного забезпечення та фінансове відділення [16, арк. 35-51].

Таким чином, після реформи 1946 року структура головного управління та контррозвідувальних відділів набула сталого вигляду. Головне управління включало в себе секретаріат та інспекцію. 2 контррозвідувальний відділ складався з секретаріату та трьох відділень, а з 1947 року – чотирьох. Відділ боротьби з українським підпіллям включав секретаріат і три відділення. Згідно штатного розпису 1947 року, його було реформовано у відділ 2-Н, до нього входили: секретаріат, п'ять відділень, група радіозв'язку. 4 пошуковий відділ включав секретаріат та два відділення. Оперативне відділення включало секретаріат, чотири відділення та окреме відділення «О». Слідчий відділ включав секретаріат і три відділення, а з 1947 року його розширили до 4 відділень. Відділ «А» включав секретаріат і три відділення. Відділ «В» включав пункт «ПК» та шифрувальну групу, що у 1947 році була перетворена на 6 відділення, відділ кадрів.

Штатними розписами було передбачено три міських відділи: Тернопільський, Кременецький та Чортківський. Тернопільський входив у штатний розпис на правах обласного. Кременецький та Чортківський міські відділи включали в себе секретаріат, пошуковий та оперативний відділи. Згідно штатних розписів від 1947 року, в Кременецький та Чортківський міські відділи увійшли відділення 2-Н, що протистояли українському підпіллю. 1950 року міські відділи були ліквідовані, а на їх місці створювались районні.

Упродовж зазначеного періоду спостерігалось покращення комплектування кадрами, вільних місць практично не було. Кардинальних змін структури не відбувалось, однак можна виокремити штатний розпис від 1948 року, згідно якого не було передбачено пункту «ПК». Варто виокремити і розпис від 1952 року, в якому відділу «С» та відділу кадрів не було передбачено, однак вони з'являються у наступних редакціях.

Таким чином, після реформи 1946 року було сформовано 36 районних відділів. Спостерігаємо поступове збільшення кількості можливих вакантних місць у районних відділах та покращення комплектування кадрами, так у 1946 році їх було 355, вільних – 71, у 1947 році – 515, а не зайнятих – 2, у 1948 році – 534, вакантних посад – 22. Зниження кількості вакансій відбулось з 1949 року до 504. Однак, спостерігається дисбаланс кількості посад в деяких відділах, в окремих 20 вакансій, а в інших – 9. Опираючись на результати перевірок районних відділень можемо стверджувати, що така диспропорція пов'язана з незадовільними результатами в оперативній роботі. Спостерігаємо також введення нової посади у всі відділення з 1947 року – начальника штабу винищувальних батальйонів та її ліквідацію у 1949 році. Згідно штатного розпису від 1953 року було додано два нові відділи – Чортківський та Кременецький.

Після реформи 1946 року адміністративно-господарський відділ включав керівний склад та адміністративне відділення. Відділ військово-господарського забезпечення, господарський відділ і фінансовий відділ.

Також була внутрішня тюрма та утворено Кременецьку і Чортківську міжрайонні тюрми. Упродовж чотирьох років спостерігався ріст кількості посад у вищезазначених структурах. У 1946 р. – 105 посад, 1947 р. – 127 посад, 1948 р. – 129 посад, 1949 р. – 135 посад. З 1950 р. спостерігається зниження кількості посад, зокрема, завдяки виведенню зі штату внутрішньої та міжрайонних тюрем, після чого було 73 посади у відділах та відділеннях. У 1953 р. структури зазнали реформування і включали наступні підрозділи: господарський відділ, комендантське відділення, відділення матеріально-технічного забезпечення та фінансовий відділ. Загальна чисельність посад становила 48.

2.3. Підвищення кваліфікації та навчання

Перший семінар особового складу НКДБ Тернопільської обл. відбувся 30 січня 1945 р., група налічувала 28 працівників. Всі вони вдало пройшли навчання і за його результатами, деякі працівники отримали підвищення. Помічника оперуповноваженого Бучацького РВ НКДБ М. Є. Суханова було підвищено до оперуповноваженого. Помічника оперуповноваженого Почаївського РВ НКДБ В. М. Руских було підвищено до оперуповноваженого. Помічника оперуповноваженого Козлівського РВ НКДБ С. Т. Шевченка було підвищено до оперуповноваженого. Помічника оперуповноваженого Микулинського РВ НКДБ В. І. Феоктистова було підвищено до оперуповноваженого. Старості семінару І. Ф. Ломову було виголошено подяку за добросовісне виконання своїх обов'язків [17, арк. 3-4].

8 березня 1945 р. закінчився другий семінар для особового складу НКДБ Тернопільської обл., навчання успішно пройшли 18 працівників. Деякі з них за результатами навчання отримали підвищення, зокрема: оперуповноваженого Скала-Подільського РВ НКДБ О. І. Руденка було підвищено до старшого оперуповноваженого, помічника оперуповноваженого Тернопільського МВ НКДБ В. Ф. Смірнова було

підвищено до оперуповноваженого, помічника оперуповноваженого Мельнице-Подільського РВ НКДБ Б. С. Чвакіна було підвищено до старшого оперуповноваженого. Старості групи К. Г. Сніпку було виголошено подяку за добросовісне виконання своїх обов'язків [17, арк. 20-20 зв.].

Наказ про організацію третього семінару для працівників периферійних органів НКДБ в Тернопільській обл. було підписано заздалегідь, 30 березня 1945 р. Згідно наказу, семінар мав розпочатися 12 квітня, заняття мали проводитися упродовж п'ятнадцяти днів з 10:00 до 18:00, а потім з 20:00 до 22:00. Участь у третьому семінарі мали брати 35 працівників органів НКДБ Тернопільської обл. Цим же наказом було призначено і лекторів, їх налічувалося чотирнадцять, а також керівників семінарів, яких було дев'ять. Лектори й керівники семінарських занять мали заздалегідь підготувати тексти лекцій та плани семінарських занять згідно плану, який додавався до наказу. Керівників семінарських занять також зобов'язували бути присутніми на лекціях, щоб не допустити розходжень між лекціями та семінарами. Старостою семінару було призначено К. П. Панова, в його обов'язки входили: моніторинг відвідуваності, стеження за порядком і дисципліною. Забезпечити житлом та харчуванням учасників семінару повинен був начальник адміністративно-господарсько-фінансового відділу Цуренко [17, арк. 30-30 зв.].

26 квітня закінчився третій семінар для працівників периферійних органів НКДБ в Тернопільській обл., із 35 раніше заявлених членів участь у семінарі взяли лише 28 слухачів. За результатами навчання деякі із працівників отримали підвищення, зокрема: оперуповноваженого Велико-Бірківського РВ НКДБ А. І. Бочкарьова було підвищено до старшого оперуповноваженого, оперуповноваженого Гримайлівського РВ НКДБ С. Ф. Житнікова було підвищено до старшого оперуповноваженого, помічника оперуповноваженого Мельнице-Подільського РВ НКДБ І. М. Капітонова було підвищено до оперуповноваженого, помічника оперуповноваженого Струсівського РВ НКДБ В. В. Тинка було підвищено до

оперуповноваженого. Старшині групи П. М. Ситникову було виголошено подяку за добросовісне виконання своїх обов'язків [17, арк. 35-36].

Наказ про організацію четвертого семінару для молодих працівників периферійних органів НКДБ в Тернопільській обл. було підписано 22 серпня 1945 р. Згідно наказу, семінар мав розпочатися з 3 вересня і тривати шістнадцять днів, що на один день більше, ніж попередній семінар. Кількість годин відрізнялася, 152 години було відведено на четвертий семінар, тоді як на третій було відведено 142 години. Знизилася кількість учасників семінару до 26 слухачів, тоді як під час попереднього навчання їх було 35. Денний розклад теж зазнав змін, не було чітко розписано години занять, як це було під час організації третього семінару, лише зазначалося, що заняття має тривати не менше 10 годин на день. Чітко прослідковується і краща організація семінару, адже в порівнянні із попереднім семінаром, лектори закріплювалися за конкретною темою семінару, конспекти якої уже були заздалегідь підготовлені, тоді як лектори третього семінару мали самостійно складати конспект і здавати його на перевірку в спеціальну комісію. Окрім навчального часу, було продумано і дозвілля учасників навчання, яке розписувалося окремим планом, чого не спостерігалося при проведенні третього семінару. Забезпечити харчування учасникам семінару повинен був начальник адміністративно-господарсько-фінансового відділу Цуренко, а комендант НКДБ Рева мав надати слухачам гуртожиток. Також було призначено старосту семінару, ним став оперуповноважений Тербовлянського НКДБ Ширяєв. Наказом вводились зміни і в екзаменаційну комісію. Так, замість полковника Ільїна в її склад було включено підполковника Хорсуна. На екзаменаційну комісію покладались нові повноваження, екзаменатори мали додавати до особових справ слухачів результати іспитів, а справи найуспішніших у навчанні працівників мали передати у відділ кадрів, у резерв для просування по службі. Окремий пункт наказу зобов'язував в. о. заступника начальника НКДБ Стеценка доповідати

про хід навчання безпосередньо начальнику НКДБ в Тернопільській обл. Малініну [17, арк. 58-58 зв.].

20 вересня 1945 р. закінчився четвертий семінар для молодих працівників периферійних органів НКДБ в Тернопільській обл. Із 26 заявлених ченів участь у навчанні взяли 18 працівників. Особові справи тих, хто на відмінно здав теорію та практику, передавались у відділ кадрів у резерв для переведення на вищу посаду. Найкращими у навчанні були помічник оперуповноваженого Тернопільського МВ НКДБ В. Г. Іваненко та оперуповноважений Золотопотоцького РВ НКДБ П. П. Нікітченко. Старшині групи О. Д. Ширяєву було виголошено подяку за добросовісне виконання своїх обов'язків [17, арк. 62-62 зв.].

2 жовтня 1945 р. було підписано наказ про організацію п'ятого семінару для навчання оперативного складу апарату НКДБ. Навчання оперативної частини мало розпочатись 9 жовтня і проходити без відриву від основної роботи. Слухачів поділили на дві групи. Перша група нараховувала 46 працівників, навчання мало здійснюватися по 50-ти годинній програмі. Друга група об'єднувала 42 людини, навчання мало проходити по 100-годинній програмі. Перша група навчалася один раз на тиждень, кожного четверга, з 10:00 до 12:00, друга група мала навчатись по вівторках, теж з 10:00 по 12:00. Наказом було розписано і лекторський склад, для першої групи лекції мали читати: Пугач, Ільїн, Дранішиков, Хорсун, Орлов, Сивак, Стеценко та Дубовий. Для другої: Хорсун, Орлов, Сивак, Стеценко. Наказом передбачалось створення методичної комісії, до складу якої входили усі лектори, її головою було призначено Ільїна. На засіданнях комісії мали розглядатись конспекти лекцій та плани семінарів, після чого передавались на затвердження начальнику НКДБ в Тернопільській обл. Малініну або його заступникам. Також було призначено старост, першу групу очолив Г. К. Ліпєєв, другу – О. П. Кочнєв. Старости повинні були слідкувати за відвідуваністю та дисципліною. Екзаменатори мали додавати до особових справ слухачів результати іспитів, а справи найуспішніших у навчанні

працівників передавали у відділ кадрів, у резерв для просування по службі [17, арк. 64-64 зв.].

Отже, упродовж 1945 р. було проведено п'ять семінарів для навчання працівників НКДБ в Тернопільській обл. Навчання пройшли 180 учасників і лише 12 з них на відмінно склали теоретичні і практичні іспити та отримали підвищення.

Наказом НКДБ СРСР № 00107 від 22 березня 1946 р., відповідно до постанови Верховної Ради СРСР від 15 березня 1946 р., НКДБ СРСР був перейменований у Міністерство державної безпеки СРСР, змінили назви і місцеві управління та відділи НКГБ – в управління та відділи МДБ. Кардинальне розширення і зміна структури МДБ СРСР сталося 4 травня 1946 р., коли замість В. М. Меркулова міністром держбезпеки СРСР був призначений В. С. Абакумов, а очолюваний ним ГУКР «Смерш» МВС СРСР влився в МДБ СРСР [8, с. 274].

У 1946 р. змінилося кадрове наповнення НКДБ в Тернопільській обл., у зв'язку із цим зазнав змін і лекторський склад. Згідно наказу, що був підписаний 15 травня 1946 р., лекторський перелік став наступним: Пугач, Хорсун, Дранішиков, Орлов, Котенко, Сивак, Стецько, Дубовий, Прокопенко. Також змінився склад методичної комісії, до неї входили: підполковник Пугач (голова комісії), підполковники Хорсун та Дранішиков і майор Прокопенко. На засіданнях комісії мали розглядатись конспекти лекцій та плани семінарів, після чого передавались на затвердження начальнику НКДБ в Тернопільській обл. Малініну. Цим наказом чітко регулювались терміни подачі лекцій для перевірки, лектори мали їх подати не пізніше, ніж за п'ять днів до самої лекції в методичну комісію. Без конспектів з детальним планом лекції чи семінару до занять не допускали [18, арк. 68].

Таким чином, у 1946 р. навчань не проводилось, це пов'язано із тим, що проходила післявоєнна реорганізація відомства в МДБ.

9 листопада 1947 р. було організовано навчання для керівного складу РВ МДБ. Воно мало проводитись почергово, для чого за територіальним принципом було утворено кущі. До Тернопільського куща входили: Скалатський, Гримайлівський, Велико-Бірківський, Підволочиський, Трембовлянський, Микулинецький, Струсівський, Велико-Глибочецький, Зборівський, Залозецький, Козлівський, Збаразький, Новосільський та Лановецький РВ МДБ. В Чортківський кущ входили: Чортківський, Білобожницький, Пробіжнянський, Гусятинський, Товстенський, Заліщицький, Буданівський, Копичинецький, Борщівський, Скала-Подільський, Мельнице-Подільський, Буцацький, Золотопотоцький і Коропецький РВ МДБ. До Кременецького куща входили: Кременецький, Шумський, Почаївський, Вишнівецький і Велико-Дедеркальський РВ МДБ. До Бережанського куща входили: Бережанський, Підгаєцький, Козівський, Золотниківський та Монастириський РВ МДБ. Заняття мали проводитись один раз на місяць, по 6 годин на день і лише згідно плану, що додавався до наказу. Начальники Бережанського, Чортківського та Кременецького РВ МДБ зобов'язувались забезпечити приміщення для проведення занять та повинні були слідкувати за відвідуваністю. Начальники РВ МДБ мали особисто з'явитися на заняття та прослідкувати за прибуттям особового складу підзвітного РВ МДБ. Навчальний план налічував шістнадцять тем, на опрацювання яких було передбачено 52 години. Планом також розписувались дні, на які припадатиме навчання та лектори, які читатимуть лекції, чи проводитимуть семінар, а також кількість годин, яка відводиться на вивчення кожної окремої теми [19, арк. 167-174].

12 квітня 1948 р. було підписано наказ про покращення навчання управління районних та міських відділів МДБ. Наказ базувався на результатах перевірки, якою було виявлено, що навчання в деяких випадках проводиться безсистемно, а лектори не застосовують матеріали практичної роботи МДБ. З боку особового складу спостерігались прогули занять, а окремі керівники не здійснювали контролю за якістю навчання їх підлеглих.

В цілях підвищення якості навчання було прийнято ряд рішень. Навчання мало проводитись лише за навчальним планом, що затверджувався МДБ СРСР. Полковник Стеблівський мав розробити плани навчання, а заняття повинні були проводитись шляхом читання лекцій з агентурно-оперативної роботи, з подальшим поглибленим вивчення теми на семінарських заняттях. Відповідальність за контроль відвідуваності та якість підготовки працівників покладалась на начальників відділів і відділень управлінь МДБ. Відповідальність за призначення старост покладалась на майора Прокопенка, старости мали вести контроль відвідування підзвітних груп, слідкувати за дисципліною, розслідувати усі випадки відсутності на заняттях і недобросовісного ставлення до навчання. Після закінчення циклу лекцій, методична комісія повинна була організувати іспити по кожній дисципліні, а їх результати мали додаватись до особових справ. Лектори, що читали спеціальні дисципліни, повинні були заздалегідь розробити лекції та передати їх на затвердження в методичну комісію. Без розроблених лекцій до занять лекторів не допускали. Лектори управління МДБ не рідше, ніж чотири рази в квартал, були зобов'язані проводити виїзди в райони для здійснення навчання особового складу міських та районних відділень МДБ, згідно затвердженого графіку. Наказ зобов'язував начальників міських та районних відділень МДБ проводити заняття з особовим складом підзвітних відділень не рідше двох разів на місяць – один раз лекційні, наступний – семінарські заняття. Наказом встановлювались дні для читання лекцій: щосереди кожного тижня з 9:00 до 11:00 та проведення семінарських занять щоп'ятниці, два рази на місяць з 9:00 до 11:00 [20, арк. 21-22].

Наказом від 14 квітня 1948 р. було затверджено новий склад атестаційної комісії. Її головою призначили полковника Стебловського, іншими членами комісії стали майор Прокопенко, підполковник Хорсун, підполковник Анаутенко, майор Стецько. Комісія повинна була закінчити атестацію номенклатурних працівників органів МДБ до 30 квітня 1948 р., а

решту особового складу мали пройти перевірку до 20 травня 1948 р. [20, арк. 24-25].

Починаючи з 1949 р. навчання особового складу не відбувалось, однак контроль за знанням теоретичного та практичного матеріалу проводилось атестаційними комісіями. Комісія створювалась для атестації офіцерського складу головного управління УМДБ та РВ Тернопільської обл. До її складу входили: заступник начальника управління МДБ підполковник Стріловський Михайло (голова комісії), заступник начальника управління МДБ з кадрів підполковник Ганечко Олексій, заступник начальника управління МДБ підполковник Арнаутенко Петро, начальник 2 відділу МДБ майор Апрелов Володимир, начальник 5 відділу майор Лещенко Василь. Атестація стартувала 15 січня 1951р. [21, арк. 19].

7 квітня 1952 р. розпочав роботу семінар для працівників, що прийшли на службу в поточному році і набрані були з місцевого населення. Навчання проходило з 12 квітня по 12 травня в м. Трембовлі, відповідальним за якість навчання і підготовку семінарів було призначено підполковника Ганечко. До викладацького складу входило керівництво УМДБ. Особлива увага зверталась на якість проведення семінарів, не допускався зрив семінарів з причини відсутності викладача [22, арк. 109-110].

9 листопада 1953 р. було оголошено про навчання керівного та оперативного складу РВ МДБ. Навчання проводилось за кущовим принципом, для чого було створено: Тернопільський, Чортківський, Кременецький та Бережанські кущі. Заняття проводились один раз на тиждень по 6 годин, дні і теми занять розписані в заздалегідь затвердженому плані. На начальників Тернопільського, Чортківського, Кременецького та Бережанського РВ було покладено завдання із забезпечення приміщення для навчання та обліку всіх, хто навчається [23, арк. 167-169].

Отже, навчання працівників органів МДБ упродовж 1945–1953 рр. не було безперервним та системним, а проводилось в залежності від кадрового голоду структур. Навчання проходило за заздалегідь затвердженою

програмою. Найжвавіше навчання відбувалося упродовж 1945 р., було проведено п'ять семінарів для працівників НКДБ. Навчання пройшло 180 учасників, і лише 12 з них на відмінно здали теоретичні і практичні іспити та отримали підвищення. Упродовж 1946–1947 рр. активного навчання не проводилось, що пов'язано із реорганізацією відомства в МДБ. Окрім цього, починаючи з 1946 р. на роботу почали приймати місцеве населення, в більшості на посади шоферів, вахтерів чи обслуговуючих. Таким чином, було подолано кадрову недостачу 1945 р. З 1951 р. починають працювати атестаційні комісії, які виконували роботу над атестацією офіцерського головного управління та районних відділів. У 1952 році проводилось навчання для новопризначених працівників, що набирались з місцевого населення і не працювали довше одного року. В 1953 р. було проведено навчання для керівного складу районних відділень. Освіті працівників приділялась велика увага, про що свідчить діяльність окремої комісії, яка мала оцінити якість та продуктивність навчання. Негайна реакція на звіт комісії – це свідчення того, що здобуття знань працівників було одним із пріоритетів роботи. Негативний вплив на їх навчання мала часта зміна складу екзаменаційних комісій, лекторів та вимог до написання лекцій і проведення семінарських занять. Варто відзначити також і той факт, що чіткого та продуманого плану навчань на рік чи більше теж не було, про навчання оголошували не швидше, аніж за місяць до нього так само, як і освітню програму.

2.4. Партийний контроль над органами державної безпеки

Після утворення НКДБ УРСР 21 березня 1941 р. ВР УРСР внесла відповідні зміни і доповнення до статей 45 і 48 Конституції УРСР. НКДБ УРСР визначався як союзно-республіканський наркомат, а наркома державної безпеки було введено до складу ОНК УРСР. Така ж ситуація спостерігалась і у повоєнний час, після реформування НКДБ в МДБ [24, с. 10-11].

Слід зазначити про внутрішньовідомчий контроль над фінансово-господарською діяльністю. Наказом від 25 березня 1948 р. МДБ УРСР №026 «Про покращення фінансово-господарської діяльності в органах МДБ УРСР і посиленням контролю за правильним і економним витрачанням грошових коштів і матеріальних цінностей» ФВ УМДБ наказувалося: здійснювати ревізії міських та районних органів державної безпеки, виявляти факти порушень, незаконного витрачання коштів і розкрадань, проводити розслідування та притягати винних до відповідальності. Щоквартально матеріали ревізій мали доповідатись начальнику ФВ МДБ УРСР [7, с. 323].

Відомчий контроль за секретними видатками органів державної безпеки регулювався інструкцією НКВС СРСР № 177 від 28 серпня 1939 р. і передбачав щоквартальну перевірку секретної звітності відповідно до статті 9 кошторису відомства спеціальними комісіями у складі керівництва основних оперативних підрозділів і ФВ НКДБ-МДБ. Наприкінці 1947 – на початку 1948 рр. в МДБ УРСР на підставі інструкцій господарського управління та ФВ МДБ СРСР № 28ф-37ц від 11 вересня 1947 р. і ФВ МДБ СРСР № 28ф/17356 від 29 жовтня 1947 р., була проведена річна інвентаризація майнових і матеріальних цінностей, які перебували на обліку за лінією секретно-оперативних витрат. А в серпні 1948 р. були здійснені ревізії секретно-оперативних витрат в УМДБ Тернопільської та інших областей [7, с. 323-324].

Основними формами контролю з боку партійних структур за діяльністю органів державної безпеки були ознайомлення з документами та

матеріалами, які відображали результати цієї роботи, а також заслуховування звітів про її підсумки. Питання діяльності органів державної безпеки регулярно заслуховувалися на засіданнях ПБ УК КП(б)У, обкомів і райкомів КП(б)У. Приймалися відповідні постанови партійних структур, у яких надавалась оцінка цієї діяльності, застосування заходів впливу або притягнення до відповідальності. Окрім цього, органи державної безпеки надсилали до партійних інстанцій різноманітні звітні матеріали про свою діяльність – спецповідомлення, доповідні записки, довідки та листи. Насамперед звітували про проведення масових репресивних акцій, передбачених рішенням ЦК ВКП(б) або ЦК ВКП(б)У, про настрої населення, роботу кадрових підрозділів щодо комплектування особовим складом, боротьбу з українським визвольним рухом, що провозили органи МДБ УРСР в другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. [9, с. 355].

Великий обсяг звітної документації стосувався стану кадрової роботи в органах державної безпеки. Відповідні звіти, довідки, доповідні записки, статистичні дані регулярно направлялися до управління кадрів ЦК КП(б)У, структур, що здійснювали контроль за станом комплектації та діяльності органів НКДБ-МДБ. Звітування відбувалось як наркоматом, згодом міністерство, так УНКД-УМДБ [7, с. 324].

Контроль за станом кадрів на рівні обласних УНКДБ здійснювали місцеві партійні комітети. Їх завданням було виявляти некомплект номенклатурних посад, необхідність заміни робітників керівної ланки, що не відповідали займаним посадам, або відзначалися низькою ефективністю, та регулярно доповідали про це в ЦК КП(б)У [7, с. 326].

Ще однією формою контролю була перевірка, обстеження роботи окремих підрозділів органів державної безпеки. Наприклад, проведеним в квітні місяці службовим розслідуванням було виявлено, що в Буданівському РВ НКДБ агентурна робота на виключно низькому рівні. Апарат районного відділення на чолі з начальником районного відділення Чубарєвим не займається питаннями активної боротьби з українським визвольним рухом,

не має ніякої цінної агентури, з інформаторами працюють погано, а ворогів радянської влади не репресують. За перші три місяці 1945р. було заарештовано лише дві людини, за цей час не ліквідовано жодної агентурної розробки чи справи-формуляра. В районі діє всього лише один агент, наявні інформатори працюють погано в силу бездіяльності працівників районного відділення. Начальник та особовий склад Буданівського РВ НКДБ отримали попередження [17, арк. 38-38 зв.].

Ще одною формою партійного контролю за діяльністю органів державної безпеки, що вважалась прерогативою ЦК ВКП(б), було попереднє схвалення проектів наказів наркома (згодом міністра) державної безпеки з важливих питань агентурно-оперативної, або слідчої діяльності [7, с. 327].

Контроль за кадровим складом органів державної безпеки відбувався в кількох напрямках. Насамперед партійні органи контролювали процес відбору та прийняття на службу співробітників. За постановою ОБ ЦК ВКП(б) від 11 червня 1930 р. для відбору кандидатів на роботу в органи ОДПУ при окружних партійних комітетах організовувались спеціальні комісії в складі завідувача кадрами окружного партійного комітету, начальника відділу ДПУ і керівника відповідного підприємства [9, с. 358].

Від середини 1930-х і до початку 1950-х рр.. партійні структури повністю контролювали відбір кандидатів до відомчих закладів освіти органів державної безпеки. Зазвичай партійними структурами визначалась кількість кандидатів на навчання для кожної обл., так звану розверстку, на місцях створювалися комісії під головуванням секретарів обкомів, які вже здійснювали безпосередній відбір осіб з-поміж членів ВКП(б) , кандидатів у члени партії і комсомольців [7, с. 328].

Партійний контроль за органами державної безпеки забезпечувався ще й за рахунок прямих призначень партійних функціонерів на керівні посади в структури НКДБ-МДБ, що привело до зростання кількості членів партії в органах державної безпеки. Згідно із штатним розписом НКДБ в Тернопільській обл., зі 159 працівників в Головному управлінні лише 5 були

безпартійними, та, здебільшого, займали посади вахтера, шофера чи обслуговуючої. Всі інші працівники були членами партії, ВЛКСМ або кандидатами в члени комуністичної партії [5, арк. 1-10].

Аналогічна ситуація простежувалася і в РВ НКДБ в Тернопільській обл., так з 372 посад лише 12 займали безпартійні, решту працівників були членами партії, ВЛКСМ або кандидатами в члени комуністичної партії [5, арк. 10-28].

Варто розглянути поняття «номенклатура посад», призначення та звільнення з яких могли відбуватися лише після рішення відповідного партійного органу. Наприклад, на початок 1945 р. в органах НКДБ УРСР було 987 номенклатурних посад, згодом їх кількість виросла до 1251. 779 посад – номенклатура ЦК ВКП(б) і НКДБ СРСР і 472 посади – номенклатура ЦК КП(б)У. До номенклатури ЦК КП(б)У входили лише начальники РВ НКДБ, всі посади вищі за них були прерогативою ЦК ВКП(б) і НКДБ СРСР. Окрім цього, на працівників НКДБ, що входили до номенклатури посад, обкоми партії мали надавати партійні характеристики [7, с. 329-330].

У післявоєнний час номенклатура посад МДБ УРСР була визначена циркуляром МДБ УРСР № 001 від 25 квітня 1947 р., згідно якого станом на 1 червня 1947 р. по всім органам МДБ УРСР до номенклатури ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, МДБ СРСР, і МДБ УРСР за списком входило 4889 посад, з яких 2510 були керівного складу МДБ УРСР і 2379 – рядового складу центрального апарату МДБ УРСР [9, с. 361].

Отже, органи державної безпеки були під цілковитим контролем партійних структур республіканського та всесоюзного рівня. Партійні осередки заслуховували звіти органів державної безпеки та давали оцінку їх діяльності. Окрім цього, партійні осередки здійснювали контроль за кадровим складом, часто призначали на важливі посади членів комуністичної партії, кандидатів у члени партії чи з числа членів ВЛКСМ. Партійні структури проводили перевірки структур НКДБ-МДБ, оперативної роботи та фінансів.

Висновки до другого розділу

Таким чином, структура органів державної безпеки в Тернопільській обл. мала вертикальний характер, все підпорядковувалось головному управлінню, далі йшли відділи, до складу яких входили відділення. Головному управлінню також підпорядковувались міські відділи, районні відділи, АГФВ та внутрішня тюрма. Протягом 1944-1945 рр. структура кардинальних змін не зазнавала, лише в окремих підрозділах збільшувалась кількість посад, зокрема в районних відділах. За цей час спостерігалось поступове покращення комплектації кадрами, однак близько 40% посад залишались не зайнятими. Водночас були підрозділи, де взагалі всі посади були вільні, зокрема у житлово-ремонтній групі та у телефонній станції. Реорганізація розпочалась 15 березня 1946 р., коли згідно прийнятого закону, Рада народних комісарів СРСР перетворювалась в Раду міністрів СРСР, а наркомати СРСР перейменовувались у міністерства СРСР. Наступним важливим кроком було призначення В. Абакумова міністром держбезпеки СРСР 4 травня 1946 р.

Після реформи 1946 року структури МДБ в Тернопільській обл. набули сталого вигляду та проіснували до 1953 р. включно, без істотних змін. Головне управління включало в себе секретаріат та інспекцію. До 2 контррозвідувального відділу входив секретаріат і три відділення, а з 1947 року – чотири. Відділ боротьби з українським підпіллям складався з секретаріату та трьох відділень. Згідно штатного розпису 1947 року, його було реформовано у відділ 2-Н, і він включав секретаріат, п'ять відділень, групу радіозв'язку. 4 пошуковий відділ формувався із секретаріату та двох відділень. Оперативне відділення включало секретаріат, чотири відділення, а також окреме відділення «О». До слідчого відділу входив секретаріат і три відділення, а з 1947 року його розширили до 4 відділень. Відділ «А» охоплював секретаріат і три відділення. Відділ «В» включав пункт «ПК» та шифрувальну групу, що у 1947 роки була перетворена на 6 відділення. Окпемо існував відділ кадрів. Кардинальних змін у структурі не відбувалось,

однак можна виокремити штатний розпис від 1948 року, згідно якого не було передбачено пункту «ПК». Варто відмітити і розпис від 1952 року, в якому відділу «С» та відділу кадрів не було передбачено, однак вони з'являються у наступних редакціях.

Штатними розписами було передбачено три міських відділи: Тернопільський, Кременецький і Чортківський. Тернопільський входив у штатний розпис на правах обласного. Кременецький та Чортківський міські відділи включали в себе секретаріат, пошуковий та оперативний відділи. Згідно штатних розписів від 1947 року в Кременецький та Чортківський міські відділи увійшли відділення 2-Н, що протистояли українському підпіллю. 1950 року міські відділи були ліквідовані, а на їх місце створювались районні.

Після реформи 1946 року було сформовано 36 районних відділи.

Адміністративно-господарський відділ включав керівний склад та адміністративне відділення. Відділ військово-господарського забезпечення – господарський відділ та фінансовий відділ. Також була внутрішня тюрма, утворено Кременецьку та Чортківську міжрайонні тюрми.

У всіх структурах спостерігається загальна тенденція збільшення кількості посад та покращення комплектації. Так, в головному управлінні та в розвідувальних відділах такий ріст відбувається упродовж 1946 р. – 217 посад, з яких вільними залишились 36, 1947 р. – 284 посади з яких 6 вакантних. Уже 1948 р. кількість вакансій знижується до 240, але тенденція з покращенням комплектації зберігається, вільних місць було лише 5.

Спостерігаємо поступове збільшення кількості можливих вакантних посад у районних відділах та покращення комплектування кадрами, так у 1946 р. їх було 355, вільних – 71, у 1947 році – 515, вакантних – 2, у 1948 році – 534, з яких вільними залишилось 22. Зниження кількості вакансій відбулось з 1949 року до 504. Однак, спостерігається дисбаланс кількості посад в окремих відділах, в деяких 20 вакансій, а в інших – 9. Опираючись на результати перевірок районних відділень, можемо стверджувати, що така

диспропорція пов'язана з незадовільними результатами в оперативній роботі. Бачимо також введення нової посади у всі відділення з 1947 року – начальника штабу винищувальних батальйонів та її ліквідацію у 1949 році. Згідно штатного розпису від 1953 року, було додано два нові відділи – Чортківський та Кременецький.

В АГФВ теж прослідковувалась тенденція збільшення кількості посад та покращення комплектації. Упродовж чотирьох років спостерігався ріст кількості посад у вищезазначених структурах. У 1946 р. – 105 посад, 1947 р. – 127 посад, 1948 р. – 129 посад, 1949 р. – 135 посад. З 1950 р. спостерігається зниження кількості посад, зокрема завдяки виведенню зі штату внутрішньої та міжрайонних тюрем, після чого було утворено 73 посади у відділах та відділеннях. У 1953 р. структури зазнали реформування і включали наступні підрозділи: господарський відділ, комендантське відділення, відділення матеріально-технічного забезпечення та фінансовий відділ. Загальна чисельність посад становила 48.

Для подолання кадрового голоду та підвищення кваліфікації уже наявних працівників, проводилось навчання особового складу, яке не мало системного характеру. Найбільш інтенсивно навчання проходило упродовж 1945 р., було проведено п'ять семінарів для працівників НКДБ. Підготовку пройшло 180 учасників і лише 12 з них на відмінно здали теоретичні і практичні іспити, після чого отримали підвищення. Упродовж 1946–1947 рр. активного навчання не проводилось, що пов'язано із реорганізацією відомства в МДБ. Окрім цього, починаючи з 1946 р. на роботу почали приймати місцеве населення, в більшості на посади шоферів, вахтерів чи обслуговуючих. Таким чином, було подолано кадрову недостачу попередніх років. В подальші роки інтенсивність навчання послаблюється, і починаючи з 1951 р. проводиться по одному заходу на рік, що зумовлено відсутністю кадрового голоду.

Органи державної безпеки були під цілковитим контролем КП(б)У та ВКП(б). Ними контролювалося призначення на посади, партійні осередки

заслуховували звіти по роботі НКДБ-МДБ, а також здійснювали перевірки успішності роботи органів державної безпеки.

Список використаних джерел до другого розділу

1. Семенів О. Є. Тернопільщина у вихорі війни (весна-літо 1944 року). Тернопіль: Астон, 2013. 176 с.
2. Справки, докладные записки, сведения обкома партии в ЦК КП/б/У о состоянии освобожденных районов от немецкой оккупации, восстановлении нормальной работы районных центров, укомплектовании их кадрами партийно-советских учреждений, массово-политической работы среди населения, активизации бандпроявлений в области // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 101. 169 арк.
3. Штатное расписание личного состава Управление НКГБ в Тернопольской обл. 1944 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 8. (Штатний розпис особового складу Управління НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. Спр. 1. 28 арк.
4. Штатное расписание личного состава Управление НКГБ в Тернопольской обл. 1944 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 8. (Штатний розпис особового складу Управління НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 2. Спр. 1. 94 арк.
5. Штатное расписание личного состава Управление НКГБ в Тернопольской обл. 1945 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 8. (Штатний розпис особового складу Управління НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. Спр. 1. 44 арк.
6. Окіпнюк В. Т. Комплектування кадрового складу органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.) // Часопис Київського університету права. 2019. № 4. С. 35–41.
7. Окіпнюк В. Т. Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953). Херсон: Видавництво «ОЛДІ-ПЛЮС», 2019. 416.

8. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Київ: Либідь, 1994. 433 с.
9. Окіпнюк В. Т. Радянські органи державної безпеки в Україні В період панування тоталітарного режиму (1929-1953 рр.): історико-правове дослідження: дисертація доктора юридичних наук: 12.00.01. Київ: 2020. 476 с.
10. Штатное расписание личного состава Управление МГБ в Тернопольской обл. 1946 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 8. (Штатний розпис особового складу Управління НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 2. Спр. 1. 91 арк.
11. Штатное расписание личного состава Управление МГБ в Тернопольской обл. 1947 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 8. (Штатний розпис особового складу Управління НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 2. Спр. 1. 117 арк.
12. Штатное расписание личного состава Управление МГБ в Тернопольской обл. 1948 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 8. (Штатний розпис особового складу Управління НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 2. Спр. 1. 109 арк.
13. Штатное расписание личного состава Управление МГБ в Тернопольской обл. 1949 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 8. (Штатний розпис особового складу Управління НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. Спр. 1. 155 арк.
14. Штатное расписание личного состава Управление МГБ в Тернопольской обл. 1950 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 8. (Штатний розпис особового складу Управління НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. Спр. 1. 159 арк.
15. Штатное расписание личного состава Управление МГБ в Тернопольской обл. 1952 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 8. (Штатний розпис особового складу Управління НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. Спр. 1. 49 арк.

16. Штатное расписание личного состава Управление МГБ в Тернопольской обл. 1953 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 8. (Штатний розпис особового складу Управління НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. Спр. 1. 49 арк.
17. Совершенно секретные приказы НКГБ по Тернопольской обл. 1945 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 1. (Цілком таємні накази НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. С. 1. 48 арк.
18. Совершенно секретные приказы МГБ по Тернопольской обл. 1946 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 1. (Цілком таємні накази НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. С. 2. 144 арк.
19. Совершенно секретные приказы МГБ по Тернопольской обл. 1947 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 1. (Цілком таємні накази НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. С. 3. 246 арк.
20. Совершенно секретные приказы МГБ по Тернопольской обл. 1948 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 1. (Цілком таємні накази НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. С. 4. 116 арк.
21. Совершенно секретные приказы МГБ по Тернопольской обл. 1951 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 1. (Цілком таємні накази НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. С. 7. 347 арк.
22. Совершенно секретные приказы МГБ по Тернопольской обл. 1952 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 1. (Цілком таємні накази НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. С. 8. 377 арк.
23. Совершенно секретные приказы МГБ по Тернопольской обл. 1953 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 1. (Цілком таємні накази НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. С. 9. 185 арк.
24. Постанова надзвичайного XIV українського з'їзду рад про затвердження конституції (основного закону) УРСР. Київ, 1937. 27 с.

РОЗДІЛ 3

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ В ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ (1944-1953 РР.)

3.1. Репресії проти українського визвольного руху та місцевого населення

З перших днів відновлення радянської влади почалися переслідування місцевих жителів – так званих «українсько-німецьких націоналістів». До літа 1945 р. всіх, кого арештовували органи державної безпеки зі зброєю в руках, як правило, розстрілювали за вироками військових трибуналів на підставі воєнного часу [1, с. 53].

Для зручності управління областю її було поділено на 38 малих районів, у кожному з яких створювалися апарати райкомів партії каральні підрозділи НКВС та МДБ, райкоми комсомолу, суди, прокуратура, військкомати, структури вмзмску села, такі як «Птицепром», «Загодкорм», «Плодоовощ», «Заготскот», «Заготлен» та інші установи, які висмоктували з селян плоди їх праці [2, с. 222].

На партійному рівні у Києві та Москві створено відділи, що спеціалізувалися по західних областях України. Вони вимагали від обкомів партії постійних звітів про хід та успіхи боротьби з українським визвольним рухом, а також конкретних планів для боротьби із залишками ОУН та УПА. Плани мали складатись із детально вказаних прізвищ і псевд командирів повстанських осередків і лоївок, районами дій та відповідальними за їх знищення [2, с. 222].

Обласне керівництво вимагало від райкомів партії відповідної інформації. Секретар Тернопільського ОК КП(б)У Дружинін зобов'язав секретарів райкомів партії звітувати йому щоденно, але така інформація не завжди була. Дружинін звинувачував райкомівських секретарів, мовляв, вони не відпрацьовують свої великі зарплати і продовольчі пайки, мало цікавляться ходом боротьби з ОУН та УПА, не володіють обстановкою на

місцях. Було прийнято рішення про термінове проведення так званих «чекістсько-військових операцій» з метою остаточної ліквідації повстанського підпілля та боївок, таж партійне керівництво вимагало посилення репресій проти місцевого населення за підтримку ними визвольного руху [2, с. 222].

Весною 1944 р. в Тернопільській обл. було розквартировано три бригади військ НКВС і бронепоезд №45. Крім того, для проведення окремих операцій залучались три батальйони 21-ї стрілецької бригади, два батальйони 25-ї стрілецької бригади, 174-й і 193-й окремі стрілецькі батальйони 19 стрілецької бригади внутрішніх військ НКВС. У січні 1947 р. усі названі підрозділи було передано у підпорядкування органів МДБ (всього 25 тисяч військовослужбовців). Їх залучали до боротьби із загонами Української повстанської армії та для проведення масових примусових виселень місцевого населення. Тут вони перебували до 1953 р. [3, с. 408-409].

НКДБ навесні 1944 р. починають формувати для боротьби проти визвольного руху «винищувальні батальйони». Вони формувалися з прихильно налаштованого щодо радянської влади місцевого українського та польського населення. В їх обов'язки входили захист радянської влади та господарств, а також боротьба проти українського підпілля. Станом на 1946 р. чисельність особового складу «винищувальних батальйонів» становила 63 тис. осіб. Їх, поряд з працівниками РВ НКДБ-МДБ та головного управління, активно залучали до проведення репресій проти представників визвольного руху та місцевого населення [4, с. 205].

Так, в. о. начальника Золотниківського районного відділення капітан держбезпеки А. Щербань разом із оперуповноваженим того ж відділення лейтенантом держбезпеки К. Перехрестом очолювали групу бійців винищувального батальйону районного відділення під час проведення операції по арешту повстанців з агентурної розробки «расаховці» 16 та 28 грудня 1944 р. В результаті операції 12 повстанців було вбито, 11 арештовано і тим самим повністю закрито вказану агентурну справу [5, арк. 3].

Одним із завдань органів НКДБ було робити все для того, щоб у народній пам'яті не залишилось і сліду про героїчне минуле українського народу. Так, у другій половині 1944 р. коло «Ткачового» хутора розв'язався бій відділу УПА із переважаючими силами совітів. Усі вісім повстанців загинули. Пізніше ввечері місцеві жінки захоронили тіла упівців, зрізавши з вишиванки кожного по шматку, щоб родичі змогли опізнати своїх рідних. У 1949 р. органами безпеки було організовано глум над могилами – бульдозерами захоронення зрівняно із землею [3, с. 379].

Михайло Баканчук (член Товариства політв'язнів та репресованих Тернопільщини) згадував, що СБ ОУН Шумщини на початку 1945 р. було викрито емдебіста «Баняка», який встиг вбити кілька десятків невинних людей. «Баняку» вдалося втекти в Дедеркали, де той оголосив себе старшим лейтенантом Стрельцовим. Разом з ним було розкрито сітку агентів МДБ. Лише чотирьом із них вдалося втекти до Кременця. Там вони легалізувались та отримали різні посади в державних органах [6, с. 128].

Органи НКДБ застосовували різні методи залякування місцевого населення. Так, навесні 1945 р. на площі в Бережанах було змонтовано шибеницю, де вішали затриманих повстанців [7, с. 49].

Станом на березень 1945 р. було складено перелік боївок із зазначенням кількості повстанців, які мали бути репресованими до кінця квітня 1945 р. До списку увійшли 64 боївки, що налічували 2086 повстанців. Після ознайомлення з наказом, місцеві органи державної безпеки приступили до його виконання [8, арк. 5].

Для виконання плану репресій 13 березня 1945 р. заступник начальника Зборівського районного відділення лейтенант держбезпеки В. Потапчев з групою місцевих комуністів, в кількості чотирьох людей, виїхали в село Хворостець, щоб затримати повстанця. В результаті операції було затримано двох озброєних членів визвольного руху, від яких під час допиту працівники органів державної безпеки отримали свідчення про місцезнаходження складів зі зброєю та майном повстанців [5, арк. 29].

У березні 1944 р. відділ СМЕРШ 60-ї армії Червоної армії провів обшук у господарстві священика с.Колодно (сьогодні Збаразька громада) та виявив склад зброї. Було вилучено: 7 мінометів, 2 кулемети, 45 запасних стволів до кулеметів, 20 гранат, 11 снарядів та інші боєприпаси [9, с. 151].

Проведеним у квітні службовим розслідуванням було виявлено, що в Буданівському РВ НКДБ агентурна робота на виключно низькому рівні. Апарат районного відділення на чолі з начальником районного відділення Чубаревим не займається питаннями активної боротьби з ОУНівським підпіллям, не має ніякої цінної агентури, з інформаторами працюють погано, в роботі проявляють благодушність, а ворогів радянської влади не репресують. За перші три місяці 1945 р. було заарештовано лише дві людини, за цей час не ліквідовано жодної агентурної розробки чи справи-формуляра. В районі діє всього лише один агент, наявні інформатори працюють погано в силу бездіяльності працівників районного відділення [5, арк. 38-38 зв.].

Отримані агентурні дані Струсівським районним відділенням свідчили про те, що в селі Нова Брикуля дислокується підрайонний провід ОУН. Для знищення учасників цього проводу в ніч з 28 на 29 травня 1945 р. було організовано збройну засідку. В її результаті поранили та взяли у полон активного члена ОУН Шпета Г. Л. При допиті він надав цінні свідчення, які допомогли арештувати ще одного активного члена ОУН, а підрайонного шефа СБ було вбито та взято трофеї [5, арк. 44].

25 травня 1945 р. в. о. начальника Великодедеркальського районного відділення, капітан держбезпеки Сорокін, відправився з відділення в район потягом. Під час перевірки документів він виявив та затримав колишнього коменданта Великодедеркальського районного відділення міліції в період окупації цих територій нацистською Німеччиною та підрайонного провідника ОУН – Кравчука та Волторніота [5, арк. 45].

Згідно зі звітом про виконання рішення ЦК КП(б)У від 10 січня «Про посилення боротьби проти українсько-німецьких націоналістів», у Козівському районі було виявлено 2 групи повстанців ОУН кількістю 49

людей, а також одну прохідну групу, яка налічувала до 300 повстанців. З 10 січня по 22 травня в Козівському районі було атаковано дві групи повстанців, вбито 195 осіб та арештовано 152. Окрім членів українського визвольного руху, репресували 32 сім'ї місцевих жителів, яких було вивезено [8, арк. 62].

Відповідно до плану на липень-серпень 1945 р., передбачалось посилення репресій проти учасників українського визвольного руху, було складено список районів, у яких мали провести військові операції. Окрім цього, планом надавалися настанови працівникам органів державної безпеки, як вести роботу з агентами та як проводити слідчі дії. Передбачалися перевірки РВ НКДБ на предмет ведення оперативної та агентурної діяльності. Зазначалася кількість сімей-членів ОУН та УПА, яких планували примусово переселити, упродовж липня-серпня їх мало бути не менше 20 [8, арк. 10-14].

Після проведення перевірки було виявлено, що заступник начальника Бережанського РВ НКДБ ст. лейтенант Парнюгін за період роботи на вказаній посаді з 10 липня 1945 р. мав низькі показники в роботі. Завдяки йому не було завербовано цінних агентів, кількість арештованих ним вкрай мала. Замість покращення роботи та допомоги всьому оперативному складу РВ НКДБ Парнюгін випивав, у результаті чого прогулював роботу, прикриваючись поганим самопочуттям. За низькі показники в агентурно-оперативній роботі та вживання алкоголю в робочий час А. Парнюгіна було арештовано на п'ять діб без виконання службових обов'язків [5, арк. 20].

У 1945 р. біля села Красиєве (тоді Коропецький район Тернопільської обл.) невідомими було обстріляну групу МДБ. Органи безпеки вчинили розправу над цивільним населенням, спаливши понад 100 селянських будинків. Серед них було спалено 14 будинків військовослужбовців радянської армії. 6 осіб розстріляли, серед них Михайла Грона (1871 року народження) син якого був військовослужбовцем [10, с. 213].

У 1945 р. Кременецький райком партії вимагав від РВ НКДБ створити спеціальні мобільні групи для боротьби із загонами УПА. До їх складу

включали досвідчених чекістів та партійних працівників. У розпорядження надавалися новітні засоби зв'язку та агентурні матеріали [9, с. 165]. Дані групи підсилювалися бійцями винищувального батальйону, яких було перевірено на надійність через агентурну мережу.

Окрім арештів, облав та провокацій, органами державної безпеки застосовувалися показові амністії членам організованого підпілля. Так, у 1945 р. добровільно склали зброю Володимир Крук, Володимир Маркович, Євген Дзьоба та Василь Музиль із села Чернихівці. Їх усіх помилювали та надали роботу. Такі кроки були розраховані на підрив монолітності повстанського руху [11, с. 187].

Дослідниками фіксуються багато фактів корупції в органах безпеки. Так, Юрій Мокрій (вчитель історії з Підволочиська) зафіксував подію, коли «чекісти» випустили сина місцевого мешканця з тюрми за 5 гусей, 1 кг масла, 1 л горілки та передали на збірний пункт до Червоної армії. Пізніше клопотали, щоб того перевели в тиллові частини [3, с. 391].

Для виконання плану репресій у 1946 р., працівники органів державної безпеки продовжили проводили військові операції, так, 20 січня 1946 р., використавши існуючі оперативні напрацювання, оперуповноважений Вишнівецького РВ МДБ лейтенант Боков провів військову операцію в с. Болязуби, в результаті якої було вбито трьох повстанців, серед яких: «Дуб» - комендант кущової боївки СБ, а також вдалося захопити трофеї [12, арк. 15].

В ніч на 16 лютого 1946 р. Копиченським РВ НКДБ за допомогою військ під керівництвом заступника начальника РВ НКДБ лейтенанта Брагіна в селі Тудорів була проведена операція по ліквідації повстанців ОУН. В ході операції в одному із будинків було виявлено озброєного повстанця, що відкрив вогонь по оперативній групі та намагався втекти, однак лейтенант Брагін відкрив вогонь, в результаті чого повстанця вдалося вбити. Через агентуру та свідків змогли встановити, що вбитим був «Лобода» - станичний ОУН села Тудорів [12, арк. 19].

Органами безпеки активно проводилась робота з вербування місцевого населення. Найвразливішими у цьому плані були люди, що займали певні посади в державних органах або підприємствах. Так, у 1946 р. в селі Залісся (Чортківський район) місцевий лісник протоптав зимою стежку до криївки. У такий спосіб було видано п'ять повстанців, які загинули в ході каральної операції [13, с. 21].

В серпні 1946 р. Тереховлянським РВ МДБ було завербовано агента «С», яка увійшла в довіру до районного проводу ОУН, повідомляючи цінні дані. А 14 листопада вона повідомила в РВ МДБ, що в неї в домі переховуються два озброєні повстанці ОУН. Того ж вечора було організовано і проведено військову операцію, в ході якої в момент оточення будинку ОУНівці помітили опергрупу, вилізли на горище, підпалили його та під покровом диму намагались втекти, але їх вбили. Серед них: «Косар» - референт СБ районного проводу ОУН, та «Івась» - організаційний референт районного проводу [12, арк. 140-141].

Радянська репресивна система завдала удару по окремих населених пунктах, які сприяли українському національно-визвольному рухові. У першій половині 40-х років у лісі коло села Антонівці (Шумська громада) знаходився штаб Військової округи УПА «Південь». На невелике волинське село у 1945 – 46 роках було кинута відбірні підрозділи МДБ, які витіснили з теренів повстанські загони та взяли за виселення місцевого населення. У 1949 році більшість мешканців було виселено до Запорізької обл. На 1951 рік село Антонівці припинило своє існування [15, с. 47]. Лише після проголошення незалежності України у 1991 році кілька родин змогли повернутись у рідні краї.

Загалом, органами державної безпеки з 1 січня 1946 р. по 1 січня 1947 р. було репресовано 5 478 членів українського визвольного руху (вбиті та арештовані). За вказаний проміжок часу органами МДБ було проведено 227 військових операцій, спрямованих проти ОУН [16, Спр. 561].

Ігор Олещук згадував, що в часи голоду 1946 – 1947 років, до них в село прибувало багато вихідців із Східної України. Йому з дитинства запам'яталось як вони на полях викопували замерзлу синю картоплю та на вогні пекли щось схоже на млинці [6, с. 142].

У серпні 1946 р. ОУН розповсюдило листівку такого змісту: «Українці західних областей! До нас багатотисячними валками приїжджають за хлібом наші брати із східних областей. Голод у східних областях України виник внаслідок бандитського грабежу зерна з України більшовицькими експлуататорами в попередньому році... Оце вдруге за 28 років більшовицького господарювання в Україні український народ стоїть перед маревом голодної смерті. У час першого голоду в Україні в роках 1932 – 33 ми були відтяті від східних областей польсько-більшовицьким кордоном на Збручі. Ми й тоді старалися допомогти нашим братам харчовими збірками, висилали через міжнародний Червоний Хрест. Але ж більшовицькі варвари навіть не допустили тих посилок до СРСР... Українські чоловіки і жінки! Хай ніхто з нас не посміє відмовити в допомозі хлібом нашим братам з-понад Дніпра... Запрошуймо наших братів до своїх хат. Гостім їх чим хата багата. Покажім їм справжнє братське серце. Покажім їм нашу національну свідомість і солідарність...» [6, с. 143]. Таких звернень членів визвольного руху до місцевого населення було багато, в більшості, вони закликали до боротьби з радянською владою (Додаток Б).

27 березня 1947 р. провели військову операцію в селі Жеребки Скалатського району. Під час перестрілки ліквідували трьох членів ОУН [17, арк. 87].

Старший оперуповноважений Скалацького РВ МДБ лейтенант Курєнов, отримавши оперативні дані, організував та очолив операцію, в результаті якої 26 березня 1947 р. у збройному зіткненні вбили одного з ватажків повстанців «Богдана», очільницю жіночого районного проводу ОУН, захопили трофеї та документи [17, арк. 89].

Старший оперуповноважений Золотниківського РВ МДБ лейтенант Нікітченко організував та реалізував засідку. Під час зіткнення з повстанцями було вбито референта районного проводу ОУН з пропаганди «Нечипора», він же «Борис», також у нього вилучили сумку з документами, що були дуже важливими для подальших оперативних розробок [17, арк. 91].

Ще одну військову операцію провів оперуповноважений Заліщицького РВ МДБ лейтенант Іващенко, який 20 березня 1947 р. з оперативно-військовою групою вступив у бій, в результаті якого було вбито заступника районного референта ОУН з пропаганди «Байда», а також станичного ОУН «Дуб». Вдалося захопити і документи ОУН, що представляли оперативний інтерес [17, арк. 93].

З новою силою репресії проти членів ОУН та УПА розгорнулись після чергового наказу міністра державної безпеки СРСР Абакумова №00207 від 14 квітня 1947 р.. На його основі міністр державної безпеки УРСР Савченко розробив рекомендації для МДБ в Тернопільській обл. Згідно яких для виявлення та ліквідації керівних ланок ОУН (крайових, окружних та міжрайонних проводів) були закріплені працівники МДБ. Так само було призначено відповідальних за ліквідацію районних проводів ОУН, де додавався перелік районів, у яких вони діяли. Всі працівники, що були закріплені за проводами, кожні 10 днів мали звітувати про пророблену роботу в Київ. Для контролю та посилення РВ до них відряджали оперативних працівників із головного управління, що не були закріплені за проводами. Окрім цього, для загальної координації в Тернопільській обл. було створено 4 оперативні штаби: Чортківський, Кременецький, Бережанський та Буцацький [17, арк. 143-149].

Непоодинокими були випадки, коли членам ОУН вдавалося роззброювати винищувальні батальйони. Так, 26 квітня 1947 р. повстанці змогли роззброїти винищувальний батальйон села Снів'юхи, тим самим захопивши 12 стволів зброї. Окрім цього, 22 травня того ж року було роззброєно ще одну групу винищувального батальйону, цього разу села

Гніздичне. Повстанцям вдалося взяти трофеї кількістю 16 стволів та вдало відійти, уникнувши переслідування [17, арк. 122].

Ще одну групу винищувального батальйону було роззброєно в селі Скоморохи, це вдалося групі ОУН в складі 10-ти людей. Повстанці змогли захопити ручний кулемет, 15 гвинтівок, 4 гранати, 250 патронів та успішно відійти. Дана операція стала можливою через те, що охороняв склад один борець винищувального батальйону, який заснув, решту 4 бійців, що були на чергуванні відлучились на спиртзавод, який розташовувався неподалік [17, арк. 125].

Під час проведення окремих операцій гинули і представники органів державної безпеки. Так, 29 червня 1974 р. при проведенні операції у плавнях на р. Стрипа, поблизу села Ішків Золотниківського району, загинув командир взводу 86 СКП ВВ МГБ лейтенант Резніков Іван. Дружині та сину лейтенанта Резнікова було видано одноразову допомогу у розмірі 3000 рублів [17, арк. 131].

Взводом полкової школи 86 СКП ВВ МГБ 30 червня 1947 р. було проведено військову операцію на Купчинецьких хуторах Козлівського району з ліквідації Тернопільського крайового проводу ОУН. В результаті операції провід ОУН було знищено повністю [17, арк. 129].

1 липня 1947 р. при проведенні військової операції в районі села Ішків Золотниківського району по ліквідації повстанців ОУН, курсант полкової школи 450 СП ВВ МГБ Кадюк Костянтин ліквідував одного з очільників ОУН Тернопільської обл. [17, арк. 137].

30 липня 1947 р. було проведено операцію з ліквідації боївки «Морозенко» під командуванням старшого оперуповноваженого Скала-Подільського РВ МДБ лейтенанта Андрєєва в селі Озеряни, в ході операції зав'язалась стрілянина, двох активних повстанців було вбито, серед яких і очільника Морозенка, взято трофеї [17, арк. 155].

На основі отриманих агентурних даних стало відомо, що в Суражському лісі ховаються повстанці. Помічником оперуповноваженого

Шумського РВ МДБ Жуковим Анатолієм 11 липня було проведено військову операцію, в ході якої змогли виявити криївку, захопити в полон двох повстанців та вилучити гвинтівку [17, арк. 163].

В липні 1947 р. при прочісуванні села Васьківці Гусятинського району затримали станичну ОУН Гульван Марію з позивним «Квітка» та зв'язкову УПА Галич Анну. Продовживши пошук в домі Гаврищука Степана, було виявлено та вилучено аптечку з препаратами, а також фотоапарат із фотокартками повстанців [17, арк. 167].

Ольга Червінська-Стець, зв'язкова підпілля з смт. Козова згадує: «30 серпня 1947 р. військовий трибунал засудив мене на 10 р. позбавлення волі та 5 р. позбавлення прав за статтею 51-1а-11. Спочатку нас везли до Львова, а потім поетапно за Урал. Везли 2 місяці, одягненими були легко, тому дуже замерзали в товарних вагонах. Коли нас привезли в табір, то там було до 50° морозу. Виганяли в ліс обрубувати дерева, потім вже дали тюремний одяг і ми в снігу, мокрі, голодні і холодні рубали ліс. В 1949 р. всіх в'язнів вивезли в Комі АРСР в м. Інта Воркутинської обл. Режим був строгий. На роботу виходили з собаками. Йшли ми п'ятірками, тримаючись під руки. На одязі в кожного був свій номер. Також копали глибокі рови під шахти» [2, с. 294].

Працівники МДБ були задіяні в кампанії з проведення виборів 21 грудня 1947 р.. Так, у селі Чернихівці розквартирували групу із семи чоловік на чолі із уперуповноваженим МДБ Денисовим. Пізніше до них долучились солдати гарнізону МВС. Силами цих груп було загнано місцевих мешканців на виборчу ділянку та під прицілами автоматів забезпечено явку місцевого населення [12, с. 197].

Упродовж із 1 січня 1947 р. по 1 січня 1948 р. працівники органів державної безпеки знищили 122 осередки українського повстанського руху. Під час військових операцій ними було вбито 941 повстанця та арештовано 2351. У звіті також відмітили і втрати серед працівників органів державної безпеки, так в зазначений період було вбито 470 осіб, поранених не

вказувалось. Однак, варто звернути увагу на той факт, що 198 з них складало місцеве населення [18, арк. 171, 181].

Старожили Нового Села (сьогодні центр громади) згадують, що найстрашнішими роками в історії їхнього поселення були 1944 – 1947 рр.. Місцева в'язниця переповнювалася мешканцями з навколишніх сіл. Катували людей у будівлі колишнього суду. Помордовані тіла спочатку виставляли коло латинського костюлу для упізнання, а потім скидали у протитанкові рови та присипали [19, с. 80].

Таблиця 3.1

Юрій Мокрій наводить звіт про роботу каральних органів у Підволочиському, Новосельському та Скалатському районах станом на 1 січня 1947 р.:

Район	Лікв. груп повст.	Вбито повст.	Арешт. повст.	Арешт підп. ОУН	Явка з повин.	В т.ч. зі зброєю	Виселено сімей повст. та причетних
Підволочиський	10	52	35	79	12	3	12
Новосельський	7	74	67	105	59	19	34
Скалатський	3	7	5	63	6	4	14

[3, с. 395].

У січні 1948 р. група РВ МДБ на чолі із Денисовим здійснила облаву на хутір Сабашиха, що знаходився поруч із селом Чернихівці. Оперативниками було вбито місцевого господаря Степана Когута, який, як згодом з'ясувалось, не мав жодного відношення до збройного спротиву бандерівського підпілля [20, с. 198].

2 березня 1948 р. в селі Чернихівці група емдебістів на чолі зі старшим лейтенантом РВ МДБ Трохимчуком зруйнувала повстанську могилу на місцевому цвинтарі, де були похоронені вояки УПА. В такий спосіб вони намагались стерти з пам'яті місцевого населення сторінки спротиву більшовицьким окупантам. Цією ж групою було забезпечено явку 28 юнаків до місцевого військомату. 8 хлопців згодом відправили на роботу в Донбас, а решту призначили на будівництво дороги Збараж – Тернопіль [20, с. 199].

Михайло Петришин у книзі «Чернихівці: відомі й забуті сторінки історії (1463 – 2013 рр.)» наводить прізвища працівників МДБ Збарзького відділу, які відзначились особливою жорстокістю у боротьбі із місцевим підпіллям та мешканцями району: начальник Збарзького РВ МДБ капітан Юніков, секретар відділу капітан Усанов; оперуповноважені – майор Третьяков, майор Канаєв, капітан Кононов, старший лейтенант Козуб, старший лейтенант Трохимчук, лейтенант Захаров, молодший лейтенант Бородін, молодший лейтенант Курошенко, молодший лейтенант Шивандронов; оперуповноважений у справах інтелігенції майор Вознюк, полковник МДБ Хорсунов, працівник УМДБ Карашенко, старший лейтенант Пахомов, керівник Черниховецького куща лейтенант Ватулін, начальник ББ молодший лейтенант Адріанов, начальник міліції капітан Суматохін [20, с. 205].

27 січня 1948 р. оперативно-військова група Козівського РВ МДБ провела операцію, в результаті якої ліквідували двох активних повстанців та зв'язкову ОУН, в тому числі кущового провідника «Верховина», а також захопили трофеї [20, арк. 6].

19 серпня 1948 р. між селами Кийданці та Гори-Стрийовецькі Збарзького району військовою групою резервної роти 86 СКП ВВ МГБ було організовано засаду. Наслідком військового зіткнення стала смерть чотирьох повстанців, серед яких було опізнано керівника пропаганди Тернопільського окружного проводу ОУН «Дмитро», керівника Підволочиського районного проводу ОУН «Чорний», також змогли вилучити: чотири автомати, пістолети, гранати і двісті патронів [20, арк. 51-51 зв.].

У листопаді 1948 р. оперативно-військова група Тербовлянського РВ МДБ, очолювана старшим оперуповноваженим лейтенантом Мартинюком, провела ряд оперативних заходів із розслідування обставин пограбування магазину в с. Плебанівка, а в с. Сади при збройному зіткненні було ліквідовано організатора пограбування «Чорного», тоді ж заарештували шістьох співучасників з організації ОУН [20, арк. 97-98].

Агентурно-бойова група Гусятинського РВ МДБ в складі агентів: «Крим», «Степан» і «Тихий» під керівництвом оперуповноваженого лейтенанта Піменова в листопаді 1948 р. провела декілька операцій, в результаті яких було арештовано трьох місцевих жителів, що допомагали членам ОУН та одного активного учасника ОУН [20, арк. 112].

Унаслідок проведених агентурно-оперативних заходів Лановецьким РВ МДБ у липні-серпні 1948 р., було знищено активну кушову групу повстанців ОУН на чолі з її керівником «Вихором». Також було захоплено трофеї: ручний кулемет, два автомати, три гвинтівки, три револьвери, три гранати та патрони. [20, арк. 56].

У «Літописі Української повстанської армії» (Том 11 «Тернопільщина») наводяться списки загиблих вояків УПА та членів ОУН за період від 13 березня 1944 року по 31 грудня 1948 року. Відомо, що за цей час у Великобірківському районі загинуло 96 осіб, Микулинецькому – 89 осіб, Козлівському – 51 особа, Зборівському – 164 особи, Заложцівському – 181 особа, Великоглибочоцькому – 137 осіб [21, с. 132]. Це далеко не весь перелік загиблих, який вдалося впорядкувати. Відповідь на це запитання може дати окреме наукове дослідження.

В перші три місяці 1949 р. на Тернопільщині діяли 104 військові групи МДБ, за цей час вони знищили 64 осередки повстанців ОУН, зруйнували 39 схронів. Втрати повстанців становили 726 осіб вбитими і полоненими [1, с. 52].

У процесі проведення каральних акцій мали місце випадки неузгодженості дій у підрозділах спеціальних органів. Так, навесні 1949 р. за командуванням старшого лейтенанта Безгодова було влаштовано засідку на бійців УПА на хуторі Горби, коло села Плотича (Козівська громада). Безгодов дав команду підлеглим стріляти на ураження без попередження у випадку пересування людей. Тим часом сам почав нищпорити навкруги, шукаючи компромат на мешканців хутора. Коли повертався до підлеглих,

нарвався на власну засідку та отримав кулю від свого ж пильного солдата. Поранення виявилось смертельним [22, с. 109].

Органи державної безпеки завербували Мирона Зимного із села Лежанівка (Гримайлівська округа). У 1949 р. він видав районного провідника ОУН «Чорноту» та повстанця на псевдо «Сон». Потім здав зв'язкового УПА Корнія Безкоровайного з села Буцики, той отримав 25 років ув'язнення. Повернувся додому лише у 1956 р.. Зимний був настільки цінним для органів МДБ, що йому призначили персональну охорону. Розуміючи, що відплата настане, Зимний у 1952 р. виїхав із села в Челябінську обл., де згодом раптово помер [23, с. 72].

Оперативники МДБ застосовували різноманітні методи для виявлення потенційних прихильників української національної ідеї. Так, із протоколу допиту Василя Кізими (був завербований МДБ) з села Супранівка (Підволочиська громада) можна ознайомитись із тими підходами, що використовували емдебісти. З документа випливає, що оперативники завжди після короткого знайомства переходили на політичні теми, намагаючись зрозуміти рівень обізнаності співрозмовника. Вони розуміли, що людина, яка багато читає, так легко не піддається на більшовицьку пропаганду. Такі люди насторожували оперативників. Достатньо їм було того факту, звідки особа бере інформацію. [24, с. 40-100].

Через Кізиму було завербовано і його тітку (ім'я не збереглося), яка ходила в якості ворожки (популярне в ті часи заняття) та вивідувала у приватних розмовах у ході здійснення обряду ворожіння різноманітну інформацію [24, с. 58].

Сам Кізіма, щоб вивідати де в селі Коршилівка знаходиться криївка вдавня до акту самоушкодження через випадковий простріл (була ніч) м'яких частин ноги. З ним поруч знаходився місцевий повстанець «Чорний», який його доправив до місцевого сховку. На лікування було витрачено місяць. За цей час він вивідав багато інформації про місцеву сітку ОУН. Після одужання усі його рятівники були заарештовані або страчені [24, с. 89].

У січні 1950 р. військова група, очолювана оперуповноваженим Тереховлянського РВ МДБ старшим лейтенантом Єшкаєвим, проводила пошукові роботи у селі Сороцьке Тереховлянського району. 3-4 січня ними було виявлено та ліквідовано групу з двох повстанців [25, арк. 23].

Оперуповноважений Бережанського РВ МДБ Лісної очолив групу, що в січні провела ряд операцій у селі Рибники. За підсумками кількох операцій було затримано повстанця «Л», санітарку ОУН «К», активіста ОУН «П» [25, арк. 26].

4 січня 1950 р. відбулась військова операція силами 450 СП ВВ МГБ, яка складалася з сержанта Дроздова та рядового Приклонського. Ними було виявлено двох кур'єрів надрайонного проводу ОУН – «Чупринку» і «Дубка». Під час сутички обох повстанців убили [25, арк. 31].

Оперативний склад Золотопотоцького РВ МДБ запланував та провів військову операцію 11 лютого 1950 р. в селі Берем'яни. Працівниками було виявлено та ліквідовано членів районного проводу ОУН. У них також вилучили: 2 автомати, 2 пістолети, 100 патронів [25, арк. 97].

Чергова військова операція була проведена 13 березня 1950 р. на Драгоманівських хуторах Козлівського району, очолював її старший лейтенант Крохмаль 9 ср 86 СП ВВ МДБ. У результаті бойового зіткнення було ліквідовано шестеро повстанців ОУН, вилучено: 4 автомати, 2 гвинтівки, пістолет, 2 револьвери, 4 гранати і дві друкарські машинки [25, арк. 121].

16 березня 1950 р. Гусятинський РВ МДБ та працівники міліції провели військову операцію, в результаті якої ліквідували керівника СБ районного проводу ОУН «Хмеля». У повстанців було вилучено: автомат, 2 пістолети, 2 гранати і 30 патронів [25, арк. 95].

Групою працівників Пробіжнянського РВ МДБ було організовано та проведено військову операцію 22 березня 1950 р. у лісі, поблизу села Великі Чернокінці. Вони виявили бункер, в якому ліквідували кущового керівника

ОУН «Карпа» та ще двох повстанців. Було вилучено: автомат, гвинтівку, пістолет, 15 гранат і 400 патронів [25, арк. 100].

Військові операції, що проводились працівниками органів державної безпеки, не завжди були вдалими. Так, не увінчалася успіхом операція під керівництвом помічника оперуповноваженого Бучацького РВ МДБ лейтенанта Булаха Леоніда. Група під його командуванням, вступивши в бій з повстанцями ОУН, не лише не затримала їх, а й дозволила їм втекти. Під час перестрілки було поранено місцевого жителя та вбито трьох коней, що належали місцевому колгоспу [25, арк. 136].

Ще одну невдалу операцію було проведено 20 квітня 1950 р.. Начальник Микулинецького РА МДБ капітан Сусленко отримав дані від агента, що вночі його мають відвідати четверо повстанців ОУН та взяти м'ясо. Було розроблено план військової операції, організували три засідки на шляху до будинку, а сам капітан Сусленко розмістився подалі від груп. Коли з'явилися повстанці, він не дав команди стріляти, в результаті чого вони з м'ясом відступили в ліс. Капітан Сусленко отримав попередження [25, арк. 166-167].

16 квітня 1950 р. оперативно-військова група Борщівського РВ МДБ, очолювана старшим лейтенантом Мацьком, виявила бункер поблизу села Круголець. У результаті зіткнення було ліквідовано трьох повстанців ОУН та вилучено: 3 гвинтівки, пістолет, 11 гранат, 350 патронів і документи [25, арк. 186].

22 квітня 1950 р. поблизу села Шибалин було організовано пошукову операцію, очолив її молодший сержант Левенець. Під час зіткнення ліквідували двох членів кущової організації ОУН [25, арк. 196].

7 червня 1950 р. органами МДБ у Тернополі було виявлено групу «Марка» (Роман Дячун), яка у 1949 – першій половині 1950 р. розповсюджувала в місті листівки антирадянського змісту. Романа вистежили у криївці, що знаходилась в хаті М. Гарака. Відстрілюючись від

емдебістів, той встиг попалити документи та пустив собі в скроню останню кулю [6, с. 121].

Ще одну військову операцію провели 28 липня 1950 р. в лісі, поблизу села Рай Березанського району. В результаті бойового зіткнення було ліквідовано чотири повстанці, вилучено дванадцять стволів зброї та документи [25, арк. 228].

Того ж дня військову операцію було проведено і в селі Могильниця Буданівського району. Спільнота, очолювана старшим оперуповноваженим відділу 2-Н лейтенантом Біловим, виявила на присадибній ділянці громадянки «Д» групу повстанців. Під час бойового зіткнення було ліквідовано двох членів крайового проводу ОУН, які нещодавно вчинили ряд диверсій [25, арк. 245].

Оперативним складом Чортківського РВ МДБ в Белавинському лісі села Шульганівка Чортківського району 7-15 серпня було проведено військову операцію. Під час зіткнення ліквідували чотирьох повстанців зі складу районного проводу ОУН, вилучили: 3 гвинтівки, 4 пістолети, 450 патронів, друкарську машинку та документи [25, арк. 272].

Березанська оперативна група управління МДБ Тернопільської обл., в результаті військової операції 9-11 вересня на стику Козівського та Березанського районів, ліквідувала двох повстанців. Ще одного повстанця вдалося захопити живим, ним виявився один з очільників «Андрій». Було вилучено: автомат, 2 пістолети, 100 патронів та особливо цінні документи [25, арк. 277].

Так, на кінець 1950 р., за даними радянських органів державної безпеки, в обл. діяли 58 груп повстанців чисельністю 323 особи, проти яких працювала державна каральна машина [1, с. 52].

Однак, варто зауважити, що незважаючи на репресії, осередки ОУН проводили і свої операції (в радянських документах «бандпрояви») проти органів державної безпеки СРСР та представників влади. Так, протягом 1950 р. їх було зафіксовано 59, у відповідь МДБ здійснювали репресії проти членів

ОУН, їх родин та місцевого населення, що фіксується у звітах тих років [16, арк. 136].

6 лютого 1951 р. оперативно-військова група Чортківського РВ МДБ провела операцію в Монастирському лісі Чортківського району. В її ході було виявлено бункер, де переховувались повстанці ОУН. Під час бойового зіткнення ліквідували п'ятьох повстанців, включно з очільником. Вилучили: два автомати та пістолети, 200 патронів, друкарську машинку та документи. Учасникам групи оголосили подяку та видали грошову винагороду в розмірі 150 рублів кожному [26, арк. 127-128].

11 лютого 1951 р. інструктори службових собак ВВ МДБ молодший сержант Априлов та рядовий Ігайдін проводили тренування поблизу села Залужжя Шумського району. Ними було виявлено двох членів ОУН, яких під час бойового зіткнення вдалося ліквідувати. Одним із них виявився очільник кущової організації ОУН «Корней». Обоє учасників операції отримали подяку та грошову винагороду в розмірі 300 рублів кожному [26, арк. 101-102].

Черговою військовою операцією провела 7 березня 1951 р. група ВВ МДБ Гримайлівського РВ. В селі Вікно, того ж району, сили групи ліквідували трьох повстанців ОУН, серед яких був очільник кущової організації «Тополя». Тоді змогли вилучити: автомат, карабін, 3 пістолети, 6 гранат і 200 патронів. За вдало проведену операцію кожному з учасників групи оголосили подяку та видали грошову винагороду по 200 рублів кожному [26, арк. 132-133].

3 квітня 1951 р. оперативно-військова група ВВ МДБ Гримайлівського РВ на чолі з капітаном Каратаєвим провела ряд операцій в селі Мала Лука. В ході бойового зіткнення було ліквідовано угруповання повстанців ОУН у складі двох людей, включно з очільником «Голотою», вилучено 4 стволи вогнепальної зброї. Та ж сама група упродовж чотирьох місяців 1951 р. в Гримайлівському районі ліквідувала п'ятьох членів ОУН. Учасникам групи

оголосили подяку та видали винагороду в розмірі місячного окладу [26, арк. 189-190].

13 квітня 1951р. силами ВВ МДБ Шумського РВ в селі Тилівка було проведено операцію. Під час бою з повстанцями ОУН було ліквідовано трьох осіб та захоплено в полон очільника кущового проводу. Вилучено 6 стволів зброї. Учасникам операції оголосили подяку та винагородили преміями в розмірі 200 рублів кожному [26, арк. 165-166].

Потрапляючи у табори, члени ОУН не полишали боротьби і продовжували протистояти режиму. Так, жителя с. Бишки Івана Шагая було захоплено у полон 1951 р. Юні повстанці діяли з 1948 р. у складі стрільців Степана Михайлишина, Миколи Гойси з Бишок та Івана Пасічника з Вибудова. Їх 1952 р. засудили на 15 років у табори. Відомо, що упродовж 1952-1955 рр. повстанці організовували страйки, мітинги, масовий невихід на роботу, повстання стали постійним явищем. Перебуваючи в Інті у Комі АРСР, Іван Шагай познайомився з іншими політв'язнями, а після смерті Сталіна, коли режим став слабшим, вони створили підпільну організацію ОУН «Північ». Ними була розгорнута широка діяльність серед вільнонайманих працівників, яка тримала зв'язок з іншими політв'язнями. Видавали листівки, друковані власним друкарським способом, брошури тощо. Однак, незабаром організацію виявили, а її членів засудили на додаткові терміни ув'язнення [2, с. 295].

Оперативно-військова група Козлівського РВ МДБ, яку очолював заступник начальника лейтенант Комарчук, 1 червня провела військову операцію в селі Купчинці. В ході бойового зіткнення було ліквідовано групу повстанців ОУН в кількості трьох людей. Лейтенанту Комарчуку та бійцям ВВ МДБ оголосили подяку. Солдати ВВ МДБ також отримали премії по 200 рублів [26, арк. 198-199].

Станом на 1 серпня 1951 р. кількість повстанських груп під впливом репресій знизилася з 58 до 47, а їх чисельність впала з 323 до 144 осіб [1, с. 52]

27 вересня 1951р. оперативна група Почаївського РВ МДБ провела військову операцію на Лецухівських хуторах Почаївського району. В результаті зіткнення був ліквідований провід ОУН з його очільником «Ігорем» [26, арк. 104].

22 листопада 1951р. в Білецькому лісі, Білобожницького району, було проведено військову операцію. Результатом стала ліквідація кущової організації ОУН з її очільником «Раком». Було вилучено шість стволів зброї, боєприпаси, друкарську машинку та літературу. За проведену операцію лейтенанту Абишеву оголосили подяку та видали премію в розмірі половини місячного окладу [26, арк. 306].

Оперативним складом Козівського РВ МДБ упродовж 1951 р. було виявлено та ліквідовано шляхом арешту шість груп ОУН, до яких входило 39 учасників. У них вилучили одинадцять стволів зброї. Було оголошено подяку та виплачено премію в розмірі половини місячного окладу: заступнику начальника капітану Ніколаєву, оперуповноваженим Лаврухину і Краснощоківу [26, арк. 335-336].

Оперативна група Заліщицького РВ МДБ на початку грудня 1951 р. ліквідувала районний провід ОУН у кількості п'ятьох членів, до яких потрапив і їх очільник. Було вилучено десять стволів зброї та боєприпаси, а також оголошено подяку і виплачено грошову винагороду в розмірі половини місячного окладу лейтенанту Кришню. Подяку та 300 рублів отримав водій сержант Колесник. Подяку та грошову винагороду в розмірі 200 рублів отримали сержант Шкрябін і рядовий Жуйков [26, арк. 338-339].

Чергову військову операцію було проведено 25 січня 1952 р. в лісовому масиві, поблизу села Лапшин Бережанського району. В лісі виявили групу повстанців ОУН у числі чотирьох людей, а в результаті бою її було ліквідовано. Зокрема, надрайонного провідника ОУН «Мирона» та члена зв'язкової групи крайового проводу «Оха». Було вилучено 12 стволів зброї, документи та листи [27, арк. 118].

20 лютого 1952 р. сили ВВ управління МДБ провели військову операцію в Лановецькому районі. Її результатом стало ліквідування 8 озброєних членів ОУН, включно з очільником Кременецького районного проводу ОУН «Прокопом». Також було вилучено 19 стволів зброї. За вдало проведену операцію членам 5 команди, 2 дивізіону, 14 загону управління охорони оголосили подяку, а ще виплатили грошові премії в розмірі від місячного окладу до 150 рублів [27, арк. 76-77].

Управління МДБ, разом з Лановецьким РВ МДБ, 25 березня 1952 р. провели військову операцію на хуторі поблизу села Малі Кусківці. Вони виявили бункер, в якому переховувалися два члени ОУН, зокрема, очільник районного проводу, в результаті бойового зіткнення їх ліквідували. Також було вилучено: чотири стволи зброї, друкарську машинку, літературу та переписку. За вдало проведену операцію заступнику начальника Лановецького РВ МДБ старшому лейтенанту Круглову оголосили подяку. Бійцям 3 команди 14 загону ВО МДБ також оголосили подяку та видали грошову винагороду в розмірі 150 та 200 рублів [27, арк. 79-80].

6 травня оперативний склад Зборівського РВ МДБ провів військову операцію в районі села Жабиня. В її ході було ліквідовано двох повстанців ОУН. В них вилучили чотири стволи зброї та боєприпаси [27, арк. 142].

15 травня 1952 р. закінчили оперативно-агентурну перевірку Шумського РВ МДБ. Перевірка виявила, що начальник відділення капітан Новотарський не контролює оперативно-агентурну роботу підрозділу. Упродовж чотирьох місяців 1952 р. на території району діяли дві групи повстанців ОУН – «Яструба» та «Євгена», розробкою їх агентурних справ ніхто не займався. Більше того, працівники РВ часто не виходили на роботу та розпивали спиртні напої в робочий час. За підсумком перевірки начальник РВ капітан Новотарський отримав попередження. Заступнику начальника лейтенанту Хренову виписали догану та дали місяць на розкриття оперативної справи «Яструба». Молодшого лейтенанта Шевчука за систематичне вживання алкоголю, низькі показники у роботі було

арештовано на 15 діб та звільнено з займаної посади. Окремо направляли клопотання в УМДБ про його скорочення з органів МДБ [27, арк. 121-123].

Оперативним складом Шумського РВ 21 травня було проведено військову операцію поблизу села Чугалі Шумського району. Вони розшукали групу повстанців ОУН і ліквідували її, було вбито трьох членів групи і тим самим закрито оперативну справу «Євгена». Вилучили шість стволів зброї та боєприпаси [27, арк. 151].

23 червня, отримавши агентурні дані, що в одному із сіл Копичинецького району ховаються повстанці ОУН, було організовано оперативну групу під командуванням підполковника Дубового. Групу сформували на основі 2 дивізіону 14 загону внутрішньої охорони МДБ. Повідомивши дані командирі другого дивізіону майору Австієвському, група вирушила в район проведення операції. Обходячи місцевість ланцюгом, було виявлено чоловіка і відкрито вогонь. Ним виявився місцевий житель, якого було вбито. В результаті стрільби, поранення зазнали два члени групи, а розшукати повстанців так і не вдалось [27, арк. 183-184].

Ще одна операція пройшла в ніч з 14 на 15 липня 1952 р.. Отримавши оперативні дані про те, що подвір'я громадянина «Г» відвідує група повстанців ОУН «Яструба», 12 липня група на чолі з старшим лейтенантом Устюковим відправилась туди. Згідно плану, група мала організувати засаду і до 3 години ночі очікувати приходу повстанців. В ніч із 14 на 15 липня група, за наказом Устюкова, перебувала в засаді до 2 години ночі, на зворотньому шляху вони зіткнулись з повстанцями, яким вдалось втекти [27, арк. 186-187].

В окремих випадках мала місце і фальсифікація оперативної інформації. Так, капітан Синенко не працював з агентурою, а по окремих оперативних справах сфальсифікував агентурні свідчення та намагався здати справи в архів відділу «А» УМДБ [27, арк. 244].

На основі отриманих оперативних даних, 10 вересня поблизу сіл Котів, Тростянець і Надорожнів Бережанського району було організовано військову

операцію та виставлено пости поблизу, щоб знешкодити групи повстанців ОУН або взяти їх у полон. Направляючи групу на пости, капітан Кандауров не розробив чіткого плану, а на другий день відкликав лейтенанта Карпенка і направив його до прилеглих сіл, щоб той опитав агентів. 15 вересня на один із постів вийшла група повстанців та обстріляла його. В результаті було вбито одного з рядових, що знаходились на посту, а самі повстанці зуміли втекти [27, арк. 331-332].

Оперативно-військовою групою Підгаєцького РВ 28 жовтня в селі Волощино було виявлено та в результаті бойового зіткнення ліквідовано кур'єрську групу ОУН в складі чотирьох чоловік. Було також вилучено 6 стволів зброї, 3 гранати, 160 набоїв та отруту [27, арк. 363].

В Новосільському РВ МДБ було проведено перевірку оперативної роботи. Вона показала, що робота організована погано, протягом серпня мали місце систематичні зриви явок, які в окремих випадках складали від 50 до 70%. Начальник РВ МДБ капітан Ільїних не має на зв'язку агентів, як і працівники РВ. В наявності лише невеликий ряд агентів, що не викликають довіри, в більшості вони уже розкриті або є дезінформаторами. До явки з агентурою працівники РВ не готуються та дають непослідовні завдання, внаслідок чого РВ не має вартісних напрацювань [28, арк. 105].

Оперативним складом Управління та РВ МДБ в Тернопільській обл. в серпні та вересні 1953 р. було проведено ряд військових операцій, в результаті яких ліквідували голову Мельнице-Подільського районного проводу ОУН «Маркіяна» і кущові групи «Швидкого» та «Гомона», загальною чисельністю 6 людей, 5 з яких вдалося арештувати. Внаслідок проведеної роботи змогли вилучити 10 стволів зброї [29, арк. 144].

Злочини каральних органів безпеки на Тернопільщині у період з 1944 по 1953 роки задокументовано численними документами, свідченнями очевидців та жертв репресій. Велику роботу у цьому напрямку проводять обласні організації: Товариство політичних в'язнів та репресованих, Товариство дітей політичних в'язнів та репресованих, Братство вояків УПА

Подільського краю «Лисоня», Союз українок, Ліга українських жінок Тернопільщини, обласна організація історико-просвітницького, правозахисного та благодійного товариства «Меморіал» та ін.

У їхньому доробку численні дописи у засобах масової інформації, мемуарних виданнях, збірниках спогадів, виступи на мітингах та панахидах. Так у 2021 році світ побачило видання «Репресоване дитинство» дітей політичних в'язнів, які народилися у місцях заслання [30, с. 136]. Їхні спогади сповнені болем про втрачене дитинство та згадка про загиблих патріотів України, які продовжували свою боротьбу в системі каральних таборів ГУЛАГу.

Загалом, збройний опір повстанців завершився аж 1960 р., саме цього року поблизу хутора Лози, неподалік с. Божиків Бережанського району, органи КДБ провели останню на Тернопільщині військову операцію проти українського визвольного руху. Тоді під час бою загинули члени ОУН Петро Пасічний та Олег Цетнарський, а також була поранена зв'язкова Марія Пильчак [1, с. 52-53].

Отже, репресії проти членів ОУН та місцевого населення, яке підтримувало визвольний рух, були плановими. Про це свідчать відповідні укази, наприклад, «Про посилення боротьби проти українсько-німецьких націоналістів», на основі яких склалися інструкції та плани знищення осередків ОУН і їх членів. В окремих випадках, за знищення кожної конкретної групи повстанців відповідав працівник органів державної безпеки, якому давався час на виконання завдання. Зазвичай, це були проводі районного і вище рівнів. Здійснюючи оперативні заходи, працівники органів державної безпеки виявляли осередки українського повстанського руху, після чого ними планувалася та здійснювалася військова операція. Ці операції мали на меті фізичне знищення повстанців або ж захоплення в полон. Полонені проходили через допити і спроби вербування, після чого їх судили та відправляли на заслання.

Однак, варто відзначити, що військові операції НКДБ-МДБ не завжди були успішні. Часто членам ОУН не лише вдавалося уникнути арешту, а й розгромити загони НКДБ-МДБ та нанести втрат. Непоодинокими були факти успішних операцій членів ОУН проти груп винищувальних батальйонів, у результаті яких повстанці не лише знешкоджували особовий склад, а й заволодівали серйозними арсеналами зброї.

3.2. Переслідування ГКЦ та членів сект

ГКЦ. На початку вересня митрополит А.Шептицький направив до Москви листа, де заявив про лояльне ставлення церкви до нової влади. Він просив прийняти делегацію для врегулювання відносин [31, с. 327].

Така зустріч відбулася, але вже по смерті А.Шептицького. 22 та 27 грудня 1944 року делегація ГКЦ була прийнята І.Полянським (Голова Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР). Представники делегації від церкви передали у фонд Червоного Хреста на благодійність 100 тис. карбованців. Але вже в лютому 1945 року ситуація докорінно змінилась. Усе почалось із гострої критики радянською владою політики Ватикану щодо післявоєнної побудови світу [31, с. 328].

15 березня 1945 року під грифом «надзвичайно таємно» Й.Сталіну на стіл ліг план фронтальної боротьби із Ватиканом. Документ мав п'ять блоків. Перший мав назву «Заходи щодо відриву парафій греко-католицької (уніатської) церкви в СРСР від Ватикану і подальшого приєднання їх до Російської православної церкви» [31, с. 330]. Куратором реалізації плану призначено Начальника 5-го відділу 2-го управління НКДБ-МДБ СРСР Г.Карпова.

Політика більшовиків у 1944 р. на території Тернопільщини характеризувалася ще й негативним ставленням до церкви. За розповідями повстанців УПА, радянські вояки ставилися до церкви досить насмішливо. Були випадки, що червоноармійці розбивали двері церков (зокрема, в с. Соснів), всередині все розграбовували, самі вбиралися в фелон або робили з

фелонів сідла. Кампанія репресій проти ГКЦ розпочалася після 11 квітня 1945 р., коли було арештовано Йосипа Сліпого, частину священників та єпископів. Загалом, згідно з даними НКДБ, у 1945 р. в Україні було заарештовано 96 священників ГКЦ. З них 45 на Тернопільщині. Частина священників виїхала до Польщі [32, с. 64].

Із протоколів допитів митрополита випливає зацікавленість органів безпеки діяльністю церкви та висунення ГКЦ звинувачення у співчутті українському національному рухові спротиву. Один із допитів присвячувався темі організації панахид по загиблих членах ОУН інший стосункам керівництва УКГЦ із підпіллям ОУН [32, с. 65]. Йосифу Сліпому було організовано ряд очних ставок із арештованими священниками та членами ОУН, які не витримали тортур та погодились співпрацювати із органами безпеки, однак співпрацювати він відмовився.

Органи НКДБ вдавались і до вербування священників, яких примушували пильнувати за паствою та виказувати одкровення прихожан під час тайни сповіді. Так, у 1944 р. органами безпеки було завербовано отця Івана Яцишина з села Токи (Підволочиський район), він мав агентурну кличку «Сова». СБ ОУН викрила цього «перевертня у рясі». В ході слідства було доведено його вину в загибелі сімнадцяти повстанців. За його доносами було заарештовано та піддано тортурам 63 людини [3, с. 398].

Репресивні дії радянської влади посилювалися. В інструкції голови Ради у справах релігійних культів І. Полянського для уповноваженого Ради в УРСР І. Вільховського від 8 травня 1945 р. наголошувалось: «Греко-Католицька Церква (уніатська) в особі митрополичого управління зайняла абсолютно нетерпиму у політичному плані позицію і стала на шлях боротьби з радянською владою, активно підтримуючи антирадянський націоналістичний рух. У зв'язку з цим, зараз проводяться заходи, скеровані на ліквідацію впливу повністю окатоличеного духовенства і переходу віруючих у православ'я». Члени ОУН з цього питання мали свою позицію, яку активно поширювали серед священників (Додаток В) [42, с. 65].

Щоб остаточно ліквідувати ГКЦ, радянське керівництво, згідно своїх планів, вирішило здійснити "добровільне" об'єднання ГКЦ і РПЦ. З цією метою у Львові була створена так звана ініціативна група у складі керівника-настоятеля Преображенської церкви доктора філософії о. Г. Костельника, генерального вікарія Перемиської єпархії о. М. Мельника і декана Станіславської єпархії о. А. Пельвецького. Очевидно, ці діячі Церкви були змушені піддатися примусу і шантажу влади та органів державної безпеки [33, с. 135].

Після псевдособору 8–10 березня 1946 р., Греко-Католицька церква перестала існувати. На цьому заході, що організували НКДБ, 216 заляканих, зацькованих священників, зібраних у соборі святого Юра у Львові, проголосували за ліквідацію унії з Ватиканом та приєднання до Російської православної церкви. Але церква не збиралася здаватися. В приватних помешканнях священників та звичайних людей були влаштовані резиденції архієпископів, місця для проведення служб, хрещення, сповідання, прощення гріхів, служіння літургій, проведення вінчань, свячення дияконів і священників. Була створена так звана «катакомбна церква». В результаті дій більшовиків, до РПЦ перейшло 1111 греко-католицьких священників Галичини. Навіть зважаючи на це, 1 листопада 1946 р. продовжували діяти у Тернопільській обл. 136 парафій [33, с. 143-153].

Львівський псевдособор 1946 р. завдав удару по духовенству, яке було піддане репресіям, а ті, що вціліли, змушені були служити підпільно. Багато сіл Тернопільщини взагалі залишились без пароха. Тоді на себе священничі обов'язки брав хтось із церковних братів. Були села, де молитву доводилось правити і жінкам. Так, у селі Кокошинці (Гусятинська громада) ці обов'язки взяла на себе Марія Савка [34, с. 44].

У 1946 р., з метою позбавлення мешканців села Таурів духовної опори, було заарештовано та виселено в Сибір місцевого священника о. Михайла Матусевича, де він провів 9 років. Разом із ним заарештували і колишнього директора місцевої школи Володимира Конашевича. Вчитель отримав 10

років ув'язнення, які відбував у Воркуті та Красноярському краї. Окрім них, того ж року з села було вивезено на заслання вісімнадцять родин місцевих мешканців [22 с. 101].

До ліквідації ГКЦ, як відомо з радянських документів, в обл. було 349 отців греко-католиків. Станом на 1951 р. 273 з них долучилися до православ'я. Вірними церкві залишилися 66 душпастирів, однак серед них на Тернопільщині проживали лише 5 (Я. Мартинюк, В. Глуховецький, П. Савчук, І. Фарнига, Ю. Юрик), інші були заарештовані та ув'язнені (47), виїхали з обл. чи померли. За вказаними п'ятьма отцями велося «спостереження». Але, незважаючи на всі гоніння, ГКЦ не зникла і продовжувала діяти в підпіллі [1, с. 83-54].

За релігійні переконання переслідувалися віруючі протестантських течій, становище в громадах євангельських християн-баптистів (ЄХБ), християн віри євангельської (ХВЕ), адвентистів сьомого дня (АСД), п'ятидесятників-сіоністів та ін. було складним і напруженим, часто в силу внутрішніх процесів. Втручаючись у їхню діяльність, влада намагалася встановити над ними контроль, що було болісним для членів релігійних громад і, зазвичай, не сприймалося. Відмова деяких віруючих від участі у виборах та служби в армії через релігійні міркування владою розцінювалося як «антидержавна діяльність». Так, протягом 1944-1945 рр. в обл. було засуджено 90 євангелістів та Свідків Єгови, бо ті відмовилися служити в армії. В 1950 р. за «зв'язки з ОУН та УПА» і «спротив колективізації» в обл. був засуджений 21 віруючий ЄХВ [1, с. 83-84].

Станом на 4 вересня 1950 р. уповноважений у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР у Тернопільській обл. повідомив начальника обласного управління МДБ, що на Тернопільщині діє 10 груп містичних сект (120 осіб), з них 8 – п'ятидесятники і 2 – «сіоністи». Одночасно він подав список «нелегально діючих сект із пропозицією застосувати заходи щодо припинення діяльності таких груп». Цей факт демонструє, що радянська влада розглядала віруючих протестантських течій ідейними і політичними

противниками, адже боротьбу з ними вели органи державної безпеки [1, с. 85].

Гонінь зазнавали і члени сект, так переслідувань зазнали Свідки Єгови. Їх переслідували з кількох причин. По-перше, вони не втручалися в державні справи, не брали участь у виборах, що не подобалось радянській владі, яка намагалася забезпечити явку на виборах близьку до 100%. По-друге, вони відмовлялись служити в армії. По-третє, їхні релігійні центри знаходились у США, а місцеві осередки мали з ними міцні зв'язки. Саме тому після приходу червоної армії на західноукраїнські землі у 1944 р. почалися репресії проти Свідків Єгови, їх арештовували та виселяли [35, с. 497-498].

Так, 1946 р. було арештовано М. В. Сурмачевського, жителя с. Горожанка Монастириського району, його звинувачували в тому, що він є «членом антирадянської організації Свідки Єгови». Окрім цього, йому інкримінували відмову ставати на військовий облік, а також при обшуку в нього виявили літературу релігійного спрямування, яку працівники органів державної безпеки називали «антирадянською». В результаті цю справу було передано до суду, де його засудили до 10 років ув'язнення з відбуванням в окремих таборах СРСР [37, арк. 2, 140].

19 лютого 1951 р. міністр державної безпеки СРСР Абакумов писав Сталіну, що упродовж 1947-1950 рр. було арештовано 1048 лідерів Свідків Єгови, виявлено 5 підпільних типографій, вилучено понад 35 тис. примірників «антирадянської» літератури. Абакумов просив дозволу у Сталіна на виселення виявлених Свідків Єгови на Сибір разом із сім'ями. Їх число складало 8576 осіб (3048 сімей), з яких майже три чверті з України – 6140 осіб (2020 сімей). Було заплановано спеціальну операцію, яка мала пройти між першою та третьою половиною ночі. Одній сім'ї дозволялось взяти не більше 150 кг речей та їжі, все інше підлягало конфіскації [36, с. 498-499].

Упродовж лютого-березня 1951 р. з Тернопільщини було виселено в Іркуцьку обл. 287 сімей Свідків Єгови, всього 987 осіб. За звинуваченням в організації антидержавної містичної секти на 25 років ув'язнення був

засуджений керівник громади Свідків Єгови у с. Костянтинівка Тернопільського району Володимир Турко. Після акції виселення уповноважений відзначив, що в обл. тепер діє 6 «містичних антидержавних сект Єговістів» (майже 70 осіб), але після арешту та ув'язнення її керівників «не помічено жодного прояву» [1, с. 85].

Утиски й обмеження не оминули і РПЦ, що користувалась підтримкою радянської влади у протиборстві з ГКЦ. Її священники, найперше, з колишніх греко-католицьких отців, фактично перебували під наглядом органів державної безпеки. У 1950 р. були ув'язнені православні, а раніше греко-католицькі священники Іван Заверуха (с. Рибне), Іван Кузик (с. Турильче), Петро Колбак (с. Боків), Григорій Яструбецький (с. Нижні Луб'янки). Схожа доля спіткала 30 священників. Тобто, приналежність до православ'я не убезпечувала від переслідувань. Православних священників інколи карали за «порушення» радянського законодавства про культу. Так, на Водохреща 1952 р. декан А. Лошній та священник І. Гладиш провели у Зборові на річці за участі великої кількості віруючих обряд освячення води. Про це уповноважений П. Пруселіс доповів єпископу Іларіону і той змушений був звільнити обох священнослужителів від настоятельства без права переходу на іншу парафію [1, с. 84-85].

Варто зазначити, що в обл. залишалася незначна община Римо-католиків, так, станом на 1 жовтня 1947 р. було зареєстровано 10 парафій, одна з яких не мала свого отця взагалі, був випадок, коли один священник проводив службу в двох парафіях. Всього в обл. нараховувалося 2549 віруючих, однак спостерігалася тенденція до зменшення цієї кількості через їх виїзд у Польщу (більшість своїй прихожан були польської національності). Так, через виїзд прихожан, парафія с. Дорофіївка Підволочиського району припинила своє існування [38, арк 8].

Станом на 1 січня 1949 р. Римо-католицьких парафій в обл. нараховувалось 11, а загальне число прихожан становило 2866. У парафіях служило лише 6 священників, у 4 з них наставників не було, був один

випадок, де один отець служив у двох парафіях. В обл. налічувалося 249 костелів та 45 каплиць, з яких 7 використовувалися як заклади культури, 104 як склади, ще 193 пустували [38, арк 25-27].

Поряд із нищенням релігійних громад, радянська влада у повоєнний період розпочала боротьбу із культовими спорудами. У 1944 р. в Тернополі було зруйновано рештки Великої синагоги (побудована 1662 – 1668 рр.). У роки Другої світової війни вона була спалена нацистами. Тут вони піддавали тортурам єврейське населення міста Тернополя та округів. У повоєнні роки залишки стін були знесені. На фундаменті релігійної споруди побудовано котельню та художній комбінат. Над котельнею збереглося кругле вікно, що нагадує стару синагогу [39, с. 47-57].

У 1945 р. в центрі Тернополя було знищено вежу і дзвіницю римокатолицького Костелу єзуїтів. В основній будівлі розміщено швейну фабрику [39, с. 287-291].

З 1949 р. розпочалась робота із напрацювання комплексу заходів, які були направлені на знищення Тернопільського парафіяльного костелу Матері Божої Неустанної Помочі (побудований у 1908 р.). Спершу актом обстеження споруду було визнано аварійною. У доповідній записці уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР та УРСР було зазначено: «За генеральним планом відбудови і реконструкції міста Тернополя, затвердженим Радою Міністрів УРСР, вказаний костел підлягає знесенню, на місці костелу повинен бути центральний міський парк». Спочатку зняли вежу, а в 1954 р. справу було завершено – споруду підірвали. Усі роботи велись під пильним оком працівників МДБ [39, с. 77-95].

Частина храмів використовувалась не за призначенням, особливо це стосувалося споруд, відібраних в ГКЦ. Так, станом на жовтень 1947 р. 56 з них використовувались як просвітницькі та наукові установи, а ще 72 було відведено під склади, пустувало 105 збудувань [38, арк 1].

Таким чином, в основі політики радянської влади стосовно релігійних організацій стояв принцип контролю, що не вдавалося взяти під контроль – знищувалось. Варто виокремити структури РПЦ, що повністю контролювались органами НКДБ-МДБ та мали підтримку з боку влади, особливо в порівнянні з ГКЦ, яка була не лише забороненою, але її священники та прихожани зазнавали репресій. Мала місце спроба радянської влади розпустити ГКЦ, скликавши псевдособор у 1946 р., підсумком якого було «об'єднання» ГКЦ із РПЦ. Частина священників таки приєдналась до РПЦ, однак інші продовжили служити підпільно. Перехід у православ'я не убезпечував від репресій, непоодинокими були випадки ув'язнення священників та подальше їх виселення на Сибір.

Аналогічною була позиція радянської влади щодо віруючих протестантів та Свідків Єгови. Вони зазнавали репресій з кількох причин – віруючі відмовлялись служити в армії та брати участь у виборах із релігійних міркувань. Органи державної безпеки старались виявити й арештувати лідерів релігійних груп, після чого їх судили та виселяли разом із сім'ями. Залякана та позбавлена лідера група, часто, більше не збиралась та не проводила ритуалів.

Знищувались не лише релігійні групи чи їх представники, а й сакральні споруди. Так, було підірвано вежу та дзвіницю костелу Єзуїтів, а в основі відкрито швейну фабрику. Було повністю знищено парафіяльний костел, а на його місці побудовано торгові приміщення. Вцілілі збудування пустували, інколи їх могли використовувати для культурної чи просвітницької діяльності, а частіше в якості складів.

3.3. Участь органів державної безпеки в депортаціях

Одним із способів встановлення радянської влади на Тернопільщині була ліквідація українського визвольного руху. Для цього НКЖБ-МДБ мали різноманітний арсенал методів, розроблених у міжвоєнний період та вдосконалених під час Другої світової війни: бойові дії проти конкретних загонів повстанців, проведення агітаційної кампанії та провокаційні заходи (знищення, пограбування тощо цивільного населення псевдоповстанськими загонами) з метою дискредитації українського визвольного руху, масові депортації цивільного населення, прихильного до ОУН та УПА (родини повстанців, співчуваючі тощо).

Другий (після 1939–1941 рр.) етап радянзації Західної України розпочався відразу по вигнанню нацистів. Його, як і попередній, супроводжували тотальний тиск сталінського режиму на суспільство та вже звичні репресії щодо реальних й уявних опонентів комуністичної влади. Гостре протистояння між учасниками формувань УПА, ОУН, з одного боку, і радянськими силовими структурами – з іншого, потягло за собою каральні акції проти місцевого населення, обвинуваченого в «пособництві», «співчутті» повстанцям. Уже 31 березня 1944 р. з'явився наказ НКДБ СРСР №122, спрямований проти членів родин оунівців. Перш ніж узятися реалізовувати цей базовий документ, до третьої декади квітня 1944 р. у відомстві писалися, переписувалися й деталізувалися інструкції про «порядок вилучення» членів родин повстанців для подальшого заслання їх у віддалені райони країни [40, с. 20-21].

Згідно із умім документом, виселенню підлягали повнолітні члени родин повстанців, котрі були заарештовані або загинули у боях. Їх майно підлягало конфіскації. Окрім цього, висилали сім'ї «активу та керівного складу ОУН та УПА», тобто, за винятком командирів різних ступенів військових формувань та керівників структур ОУН різного рівня, йшлося про людей, що допомагали повстанцям (приносили харчі тощо), але до безпосередньої антирадянської боротьби стосунку не мали. У цьому ж

документі міститься замітка, що стосується неповнолітніх членів депортованих родин: «Несовершеннолетние члены семей следуют вместе со своими родными». Отже, депортаціям підлягали всі без винятку особи, що мали щонайменшу дотичність до українського визвольного руху 1940-1950-х рр., їх виселяли до Красноярського краю, Омської, Новосибірської та Іркутської областей [4, с. 213-215].

Перед організацією виселення, міські та районні відділи НКДБ-МДБ готували списки родин. Ці відомості вони отримували в ході військових операцій від голів сільських рад, агентів та при допитах полонених повстанців. Після винесення рішення ОСО (від рос. Особое совещание – орган судової влади, що діяв у надзвичайних ситуаціях) про виселення тієї, чи іншої родини, працівники НКДБ-МДБ приходили до їх помешкання та на основі вищевказаного документу випроваджували мешканців будинку, надаючи їм можливість взяти з собою окремі речі (у багатьох випадках цього не дозволялося робити). Ці родини відпроваджувалися до найближчої залізничної станції та завантажувалися у вагони, що прямували до спецпоселень [41, с. 199].

За своєю сутністю депортації 1944-1953 рр. нічим не відрізнялися від депортацій 1939-1941 рр., окрім тієї особливості, що в 1939-1941 рр. виселяли осіб, чия участь у антирадянському русі була доведена. Так, у 1944-1953 рр. виселяли всіх, хто навіть у найменшій мірі був причетний до визвольного руху. Це здійснювалося для того, щоб позбавити підтримки цивільного населення УПА та підпілля ОУН, і таким чином його послабити. Умови транспортування виселенців були вкрай несприятливими. Людей, що підлягали виселенню, перевозили на станції возами та автомобілями. Там їх заганяли у товарні вагони настільки, що окремі люди ходили поверх інших. В такій тисняві люди не мали чим дихати, їх мучила спрага та задуха, через що багато хто помирав у дорозі [42, с. 434-435].

Тімоті Снайдер у своїй праці «Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним» відзначав, що в часи завершення Другої світової війни, Й. Сталін

прагнув звільнити окуповані Червоною Армією землі Західної України та Польщі від національних меншин. Відповідно, депортаціями здійснювалося те, що називають «масовими етнічними чистками». Близько 780 тис. поляків були відправлені із західних областей України до Польщі, а упродовж 1944–1946 рр. – 483 099 українців переселено на територію Радянської України з Польщі, у більшості випадків насильно. Ці процеси відбувалися згідно з умовами Люблінської угоди «Про евакуацію польських громадян з території Української РСР і українського населення з Польщі». Під час проведення заходів, обумовлених угодою, радянське керівництво зіткнулося, зокрема, з небажанням етнічних поляків виїжджати до Польщі, а тому вдавалося до репресій. У 1947 р. прорадянська влада Польщі вчинила щодо українців депортаційну операцію, відому як – «Вісла». На думку Т. Снайдера, то була лише частина плану виселення «нелояльних» українців з їх батьківщини. Після «Вісли» за кілька жовтневих днів 76 192 українці було відправлено до ГУЛАГу. Дослідник відзначав, що ці дії були частиною загальної національної політики Й. Сталіна на території України і Польщі, засобом боротьби проти націоналістичного підпілля українців [43, с. 340-341].

У 1945-1946 рр. в результаті домовленості між урядами Польської народної республіки та Радянського Союзу, з села Глібів (Гримайлівська громада) було виселено 170 польських родин, а прибуло 150 українських сімей [23, с. 62].

Радянська репресивна система завдала удару по окремих населених пунктах, які сприяли українському національно-визвольному рухові. У першій половині 40-х років у лісі коло села Антонівці (Шумська громада) знаходився штаб Військової округи УПА «Південь». На невелике волинське село у 1945 – 46 роках було кинуті відбірні підрозділи МДБ, які витіснили з теренів повстанські загони та взяли за виселення місцевого населення. У 1949 році більшість мешканців було виселено до Запорізької обл. На 1951 рік село Антонівці припинило своє існування [15, с.47]. Лише після

проголошення незалежності України у 1991 році кілька родин змогли повернутись у рідні краї.

Станом на 3 січня 1945 р. з усієї Західної України виселили 13 320 осіб а саме: Станіславська (586), Рівненська (3 212 осіб), Волинська (3 582), Тернопільська (1 249), Дрогобицька (1 285) та Чернівецька (241) області. Депортації підлягали за ухилення від служби у Червоній Армії. Так, станом на 15 квітня 1945 р. до Караганди (Казахстан) з Тернопільської обл. виселили 829 людей. Станом на 1946 р. із Західної України депортовано 36 609 осіб. Із них з Тернопільської – 3 780 осіб. За період 1947-1948 рр. етаповано 77 791 людину з них із Тернопільщини – 13 508 [41, с. 200].

За період з 10 жовтня 1944 р. по 15 вересня 1946 р. кількість евакуйованих громадян польської національності з території Тернопільської області склала 233617 осіб [11, с. 217].

Так, лише з двох сіл у 1946 р. з формулюванням «за підтримку УПА» було виселено 49 сімей (186 осіб) із села Слобідка та 10 сімей (32 особи) з села Бур'янівка, що на Тернопільщині [11, с. 212].

Всього за період з 1 січня 1946 р. по 1 січня 1947 р. з Тернопільщини виселили 996 сімей членів ОУН, яких було репресовано [16, арк. 132].

Найбільша депортація населення із Західної України відбулася 21 жовтня 1947 р. Вона увійшла в історію під кодовою назвою операція «Захід». Планували її ще в квітні цього ж року на найвищому рівні тогочасної влади УРСР. Причини проведення цієї операції були чітко озвучені Микитою Хрущовим на засіданні секретарів обкомів та начальників обласних управлінь МДБ 23 квітня 1947 р. у Львові: «Ганьба нам, вже два роки Шухевич сидить в нас, і не можемо з ним впоратися». Отже, головним завданням операції було послабити український визвольний рух на Західній Україні. 10 вересня 1947 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила наказ № 3214-1050 «про виселення з західних областей УРСР до регіонів: Карагандинської, Архангельської, Вологодської, Кемеровської, Кіровської, Молотовської, Свердловської, Тюменської, Челябінської та Чітинської членів родин

учасників українського визвольного руху. Збиралися виселити 75 тисяч осіб, хоча в МДБ УРСР планували відселити до 100 тисяч [42, с. 434-441].

У масових депортаціях українців було задіяно 13562 працівника каральних органів, з них 5143 офіцери. Станом на 26 жовтня 1947 р. з Тернопільської обл. було виселено 5001 сім'ю в кількості 13508 осіб [44, с. 70-71].

Операція «Захід» розпочалася 21 жовтня 1947 р. о 6.00. Масові депортації прокотилися Львівською, Тернопільською, Станіславською, Дрогобицькою, Волинською, Рівненською та Чернівецькою (тут вона тривала до 23 жовтня) областями. Протягом цієї доби було виселено 26 644 родини «активних націоналістів», що становило 76 192 особи, з них 18 866 чоловіків, 35 152 жінки та 22 174 діти. Цих людей чекала нелегка доля працювати у копальнях Челябінська, Молотовська, Караганди та Красноярська, або у колгоспах Омська [41, с. 201-202].

Трагічна путь починалася для вигнанців просто на порозі власної оселі. Після оголошення рішення про депортацію та ретельного обшуку помешкання, найбільш приречених жертв під конвоєм доправляли до залізничних станцій (в містах вантажівками, а в селах підводами). Водночас на збори виділяли вкрай мало часу (ніколи не давали належні три години). Часто-густо, всупереч відповідним інструкціям, їх змушували добиратися до залізниці на власному або й сусідському транспорті. Мешканець с. Мушкатівка Борцівського р-ну Тернопільщини, повертаючись до страшних днів осені 1947 р., розповів: «День 21-го жовтня мені ніколи не забути – то була страшна наруга над невинними людьми. Мого батька В. Чубака – старого, хворого – забрали з ліжка. Сестра, 1923 р. нар., теж не могла ходити, то її посадили на воза. Коли набралось десять фір, вирушили в дорогу. Біля кожного воза – і зліва, і справа – по 4–5 конвойних. Надвечір наша велика валка під'їхала до села Іване-Пусте. А там на станції Страшний суд. Коні ржуть, люди кричать, діти плачуть... Самісіньке пекло. Конвойні оточили станцію. Почали нас вантажити у вагони дуже швидко» [40, с. 21].

Більшість спецпоселенців дорогою знемагали від спраги. Використовували навіть сніг, який надувало у щілини вагону, а також паморозь зі стін. Воду давали лише на великих станціях. Матері обмежували себе, щоб бодай якимось прати пелюшки. Сушили їх, обмотуючи ноги вище колін, або прикладали за пазуху до грудей. Сучасники тих подій переповідають подробиці: «Пелюшки з домотканого полотна не було де прати. Їх навіть не споліскували водою, якої бракувало для пиття. Їх сушили за пазухою або на спині не лише батько й мати, а й сусіди по нарах, яких було у вагоні 36 осіб. Мама дитинки віддавала свій і її пайок молодим хлопцям, яким на своїх плечах найбільше випадало сушити пелюшки». Антисанітарія була не винятком, а радше нормою [40, с. 25].

Високою була смертність у жовтні 1947 р.. Мешканець с. Мушкатівка Борщівського р-ну Чубак розповідає: «Їхали ми 32 доби. Спочатку у вагоні померли двоє дітей. [...] Під Іркутськом померла Жмудиха. Тут уже на кожній станції попід вагонами ходили з ношами й питали, чи є мертві. Ми подавали, а вони забирали. Далі під Читотою померла Куйбідиха. Прийшли знову з ношами й забрали. Ми тільки помолилися за них» [40, с. 25].

Юлія Провальна, депортована із с. Біла Чортківського р-ну на Тернопільщині, згадує: «У вагоні померла дитина, мати ридала. Хтось молився, хтось проклинав представників каральних органів старшого московського брата. Коли потяг уповільнив хід, конвойний з тамбура привідкрив двері до вагона, але так, що заглянув лише одним оком, і запитав: «М'єртвіє єсть?». «Є мертва дитина», – була відповідь. Ніч – у вагоні чекають, яке буде прощання матері з дитиною, імені якої у переповненому вагоні навіть не знали. Зупинка ешелону. Відчинилися двері, з тамбура увійшов конвойний, у руці лампа, якою присвічував, шукав, де мертва дитина. Побачив. Зупинився біля жінки, яка до грудей тулила мертву дитину, очі закриті, голівка звисала, уста відкриті, наче хотілося ще вдихнути повітря. Конвойний, не питаючи матері, в одній руці лампочка, другою взяв дитину, ступив кілька кроків поміж сидячих, і від незручності крикнув до

напарника: «Конвой, лові!». Той влучно руками зловив дитину, це був хлопчик. Двері до тамбура зачинилися, у вагоні все втихло... Навіть мати не плакала... На ранок з'ясувалося, що мати померлої дитини закінчила життя самогубством. Вона міцно зв'язала хустини за кінці. Одним зв'язала ноги, з другого кінця зробила петлю, зав'язала міцно на шию, ногами затягала...» [40, с. 26].

Депортованим у другій половині 1940 – на початку 1950-х рр. дорога запам'яталася не лише важкими випробуваннями, голодом, хворобами та смертями, а й відчуттям нескореності засланців. Дар'я Процайло згадує, як складали пісні: «То ми їхали, і дуже багато людей з нами попали. І був там такий Паска – то він придумав таку пісню. Я так не запам'ятала, тільки дещо: Вагони великі, пульмани прокляті, / в яких перевозили звірину... / Як сонце спочило, а зорі ясніли / всіх нас відвозили в чужину...». Подібними спогадами діляться й інші репресовані. Богдан Лукій (1942 р. нар.) з Тернопільщини, якого відправили у заслання у вересні 1949 р., згадує: «У потязі люди співали повстанські пісні, які підхоплювалися молоддю з інших вагонів. Співав увесь ешелон, який рухався на схід від Копичинців до Хабаровська [40, с. 27].

Один з ешелонів, відправлених із Тернопільщини, прибув до Хабаровська 7 жовтня 1949 р. Наступного дня всіх перевантажили на баржі й тиждень везли вниз по Амуру до озера Кізі. Кінцевою зупинкою став населений пункт Санники. Дорогою померла жінка з Волині, тіло якої конвоїри викинули за борт, навіть не запитавши згоди рідних. За словами Богдана Лукія, «весь берег річки був переповнений переселенцями, що виглядали надто злиденно: стара поношена одежа, невітні обличчя. Діти кормилися біля розведеного багаття, де старі бабусі старалися закип'ятити чай. Конвой передав нас усіх комендатурі, куди раз у місяць кожен повинен був з'явитись і покласти підпис про свою присутність» [40, с. 27].

Великі групи людей мусили долати пішки чималі відстані (іноді понад 30 км). Утомлених дітей несли на руках або тягли на саморобних

«волокушах» із гіляк. Мешканець с. Мушкатівка на Тернопільщині Чубак, згадуючи події глибокої осені 1947 р., розповідає: «Після 32-денної дороги залізницею приїхали на станцію Алгач. [...] Висадили... [...] Нас 460 чоловік. Заводять у довгу будівлю, де було шість буржуйок. Сяк-так почали грітися. Серед прибулих троє старих, що обморозили ноги. Їм згодом зробили операції, пообрізали ноги, дали довідки, що можуть повертатися додому» [40, с. 27].

Одними з гасел, що ними прикривали свої вчинки карателі, були гасла боротьби проти ворогів трудящого класу – куркулів. Відповідно до цього, майно виселенців було конфісковане та передане у державну власність – у колгоспи. Проте навіть радянська статистика спростовує велику кількість багатств західноукраїнських селян. Отже, аналізуючи ці дані, констатуємо, що в одному домашньому господарстві було здебільшого по одній корові, 22 % з цих господарств мали по два коні (так само як і возів) і лише 35 % мали по одній свині, 25-26 % господарств були оснащені знаряддями рільництва (плуги та борони). Отже, це були незаможні селяни, що після війни тяжкою працею спромоглися лише на йоту покращити свій матеріальний стан, як відразу ж були оголошені ворогами народу владою «захисників трудящого класу» [42, с. 487].

Таблиця 3.2

Розселення депортованих із Західної України у жовтні 1947 р.

Назва	Планувалося виселити (сімей)	Виселено (сімей)	Виселено (осіб)
Комбінат «Кузбасвугілля»	10000	10273	30251
Комбінат «Челябінськвугілля»	3000	3728	10495
Комбінат «Молотоввугілля»	2000	1743	4976
Комбінат «Карагандавугілля»	3000	3143	8191
Комбінат «Східсибвугілля»	1500	1834	5203
Підприємства вугільної промисловості Красноярського краю	500	659	1698
Омської обл.	5000	5302	15378

[41, с. 203].

Траплялися випадки, коли від виселення могли врятувати коштовності чи гроші. Стефанія Білик-Юрчишин із села Торське (сьогодні Заліщицька громада) згадувала, що восени 1947 р. у їхню хату увірвалися емгебісти з вимогою збиратись. «Паєдете за предели України», – гаркнув до батька дебелий офіцер. Батько почав проситися помилувати та пояснити причину такої кари. У відповідь була лише російська лайка. Тоді батько витяг із сховку гроші та коштовності і сунув у кишеню москалеві. Тоді той процідив: – «Ну ладно». В такий спосіб родина Юрчишиних була помилувана [44 с.7].

Так, за період з 1 січня 1947 р. по 1 січня 1948 р. з Тернопільщини виселили 996 сімей членів ОУН, яких було репресовано [18, арк. 171].

Депортації 50-х рр. були меншими за масштабами. У цей час виселяли окремих учасників визвольного руху та їх родин. В першу чергу це пов'язувалося з послабленням діяльності підпілля. Від 3 вересня 1949 р., згідно з наказом Р. Шухевича, було припинено діяльність УПА. Військові відділи зменшувалися кількісно та зменшувалося число вояків у загонах. Більшість бойового складу переходили у цивільних стан. Їм виробляли фальшиві документи, щоб убезпечити від переслідувань НКДБ-МДБ. Проте вони продовжували роботу на користь підпілля. Боївки ОУН (так тепер називалися військові з'єднання визвольного руху) здійснювали рейди, диверсії, знищували окремих представників окупаційної влади. У цей період характерною перевагою в діяльності підпілля є пропаганда, а не військові операції. Упродовж 1944-1953 рр. із Західної України було виселено близько 204 тис. осіб [41, с. 206].

Впродовж 1946 – 1952 рр. із Тернопільської області було виселено 32069 осіб з числа куркулів, а також «ухильників» від служби в лавах радянської армії [11, с. 214].

Лише після смерті Сталіна у 1953 р. до таборів Воркути та інших із Москви приїхала комісія для перевірки справ засуджених. Звільняли тих, хто відбув третину присуду [6, с. 69].

Отже, ще одним із методів репресій проти повстанського руху та місцевого населення були масові депортації людей на Сибір та інші віддалені регіони СРСР. Працівники органів державної безпеки брали пряму участь у плануванні, ними розроблялися детальні інструкції та плани, що потім передавалися в районні та міські відділи НКДБ-МДБ, а вже ті безпосередньо, здійснювали депортації. Жертвами ставали члени ОУН та ті, хто надавав їм будь-яку допомогу, так звані «куркулі» та «ухильники» від служби з сім'ями. Виселяли всіх: дітей, жінок та літніх людей. Сім'ї, що підлягали депортації, відправляли на залізничні станції, де їх грузили у товарні вагони, все це відбувалось під наглядом працівників органів державної безпеки. Людей завантажували у вагони битком, у них була тиснява та задуха, антисанітарія та холод, ці чиники ставали причинами їх смерті.

3.4. Порушення працівниками органів державної безпеки радянської законності

Працівники органів державної безпеки під час здійснення своїх службових обов'язків неодноразово порушували радянську законність. Непоодинокими були грабунки місцевого населення, згвалтування та вбивства.

Так, 17 квітня 1944 р. працівник Чортківського міського відділу НКДБ В. Мельниченко провів незаконний обшук в помешкані місцевого жителя Г. Пшибиша. Було вилучено матеріальні цінності: золотий годинник 33 г, золото, покривало, 3 пачки сірників, патефон, шкіряні підшви. Всі ці речі В. Мельниченко присвоїв, окрім патефону. Матеріали про вказаний злочин було передано підполковнику державної безпеки М. Ільїну та обласному прокурору [45, арк. 23].

Часто до грабунку місцевого населення вдавалися члени винищувальних батальйонів. В червні 1944 р. учасники Чортківського винищувального батальйону І. Єженко та О. Землянко провели незаконні обшуки та вилучення майна в с. Тарнавка Чортківського району. У місцевого населення було вилучено свиню, телицю, верхній одяг, яйця, годинник та цукор. У тому ж місяці члени Струсівського винищувального батальйону М. Брантюк та С. Котовський роздягали арештованих, а їх одяг присвоювали. Було зафіксовано 4 таких випадки, про них проінформували начальника РВ НКВС, однак жодних заходів для припинення беззаконня не вжито [45, арк. 27].

В с. Озеряни Скала-Подільського району квартирувалася група партизан кількістю 125 бійців, що знаходилася у підпорядкуванні районного НКДБ, а очолював їх молодший сержант О. Григор'єв. Секретар РК КП(б)У І. Бубенцов у своїй записці зазначає, що вони регулярно займаються грабежами місцевого населення. 16 жовтня вони верхи приїхали в село Ланівці та вилучили у місцевого населення 30 курей, 500 яєць, 30 буханок хліба. 18 жовтня в селі Козаччина силою забрали 10 курей, кілька буханок

хліба та яйця. В Озерянах змусили збирати для них молоко, картоплю та інші продукти, а 21 жовтня, будучи напідпитку, почали стрілянину. Секретар РК КП(б)У І. Бубенцов у своїй записці просив, щоб дану групу осіб було переведено на інше місце служби, а населенню відшкодовано шкоду, завдану ними [45, арк. 38-39].

Часто алкоголь ставав причиною протиправних дій, так, працівник Бучацького НКДБ В. Фомічев в приміщенні РВ НКДБ вживав алкоголь, після чого намагався побити начальника РВ НКДБ. Під час вказаних дій навколо РВ НКДБ зібрався натовп, місцеві жителі стали свідками протиправних дій [45, арк. 69].

Працівник НКДБ С. Виноградов 30 жовтня 1944 р. без причини відкрив вогонь на вулиці м. Бучач, в результаті чого було вбито одного працівника винищувального батальйону. Вище зазначені факти правопорушень були передані прокурору [45, арк. 69].

Питання порушення радянської законності в західних областях УРСР розглядалося під час чергових зборів політбюро ЦК КП(б)У. 21 березня 1945 р. було заслухано доповідь Д. Тарасенка «Про факти грубого порушення революційної законності в західних областях УРСР». Він наводив факти грубого порушення радянської законності в Тернопільській області, особливо виокремлював криміногенну ситуацію в Збаразькому, Коропецькому, Чортківському, Микулинецькому, Підгаєцькому та Копичинецькому районах. Зазначає, що винних було виключено з партії та віддано під суд [46, арк. 24].

Під час перевірки Золотниківського РВ НКДБ було виявлено, що працівники РВ порушують радянські закони: без достатніх на те підстав арештовують громадян, б'ють на допитах та розстрілюють без слідства та суду. Так, 16 лютого 1945 р. під час військової операції було затримано 13 жителів с. Росоховатець Золотниківського району. Після цього в селі було зібрано мітинг, по закінченні якого секретар РК КП(б)У В. Халявка, старший оперуповноважений РВ НКДБ В. Перехрест та завідувач військовим відділом

РК КП(б)У Д. Батрак вирішили розстріляти частину затриманих та доручили це завідувачу районного дорожнього відділу І. Данилишину. Було розстріляно 5 місцевих жителів: М. Коцютко, Л. Меца, Д. Катола, Г. Катола та Ф. Катола. Даний факт порушення законності розглядався обкомом КП(б)У, було вирішено секретаря РК КП(б)У В. Халявка та начальника Золотниківського РВ НКДБ С. Щербалю звільнити із займаних посад, виключити з партії та передати справи обласному прокурору. Оперуповноваженому РВ НКДБ В. Перехресту та завідувачу військовим відділом РК КП(б)У Д. Батраку було оголошено сувору догану [47, арк. 35, 39].

Секретар Білобожницького райкому КП(б)У С. Герасименко у записці повідомляв, що бійці винищувального батальйону з Нової Ягільниці займаються мародерством. Так, 6 березня 1945 р. бійці прибули в село Стара Ягільниця та почали грабувати місцеве населення, було пограбовано 6 домогосподарств. Серед іншого, було забрано одяг та взуття, 5 кишенькових годинників, 5790 рублів, 12 свиней, 4 коня, 20 кг. сала та ін. Секретар Білобожницького райкому КП(б)У С. Герасименко у записці просив вжити заходів для запобігання такої ситуації у майбутньому та відшкодувати завдану шкоду [47, арк. 1].

31 травня 1945 р. відбулися збори партактиву Теремовлянського РВ НКДБ, на якому розглядалися факти порушення радянської законності працівниками РВ НКДБ. Так, було виявлено, що вахтер Ф. Попчук без санкції прокурора здійснював обшук в жителів с. Ілавче, незаконно вилучив 5 л. керосину. Вахтер В. Маслянка забрав у одного із затриманих чоботи. Для уникнення схожих ситуацій у майбутньому було вирішено посилити виховну роботу серед вахтерів та безпартійних [47, арк. 77].

Всього за 1945 р. працівники органів державної безпеки вчинили 13 злочинів. Всі матеріали були передані прокурорам, частина працівників була притягнута до кримінальної відповідальності, а ще частина – до дисциплінарної [48, арк. 11].

Серйозні санкції щодо працівників застосовувалися після комплексної ревізії районних чи міських відділень МДБ. Так, ревізія Тернопільського МВ МДБ показала, що агентурно-оперативна робота в 2 (агентурно оперативному) відділенні знаходиться на дуже низькому рівні. За минулі місяці 1946 р. співробітники відділення не мали оперативних розробок, практично не займалися виявленням та ліквідацією повстанців з ОУН, а ряд об'єктів у місті не забезпечені чекістським обслуговуванням взагалі. Начальник 2 відділення МВ МДБ Б. Андрєєв не здійснював належного контролю над підопічними, віддаючи перевагу вживанню алкоголю. Старші оперуповноважені І. Губарєв та О. Водопянов агентурною роботою займалися рідко та безсистемно. Начальник МВ МДБ підполковник О. Сирцов не звертав уваги на низькі показники 2 відділення і не вжив заходів для покращення роботи відділення. Заступник начальника МВ МДБ капітан С. Макаров байдикував, високих показників в агентурно-оперативній роботі не мав, часто випивав, конфліктував з працівниками відділення. Відповідно, за ці порушення начальника 2 відділення МВ МДБ Б. Андрєєва було арештовано на десять діб та понижено до посади старшого оперуповноваженого РВ МДБ. Старшого оперуповноваженого О. Водопятова було арештовано на п'ять діб та понижено до оперуповноваженого МВ МДБ. Старшому оперуповноваженому І. Губарєву було оголошено догану і переведено на роботу в інший район. Матеріали про начальника Тернопільського МВ МДБ підполковника О. Сирцова і його заступника капітана С. Макарова було направлено в МДБ УРСР для винесення рішення та притягнення їх до відповідальності [13, арк. 116-117 зв.].

Покарання можна було понести й за те, що з'явився на роботу у нетверезому стані. 28 січня 1946 р. начальник І відділення слідчого відділу УНКДБ старший лейтенант І. Данілов на вечірнє чергування з'явився п'яним. Зайшовши в кабінет старшого слідчого П. Шмакова, який допитував арештовану О. Дубчак, не дивлячись на відсутність даних про те, що Дубчак є станичною ОУН, І. Данілов вимагав її підтвердити це, на що отримав

негативну відповідь і почав наносити їй побої. За те, що прийшов на роботу п'яним та за нанесення тілесних ушкоджень, І. Данілова було арештовано на п'ятнадцять діб з виконанням службових обов'язків. Також його було попереджено, що при повторенні таких ситуацій його буде передано суду Військового Трибуналу [13, арк. 12].

Заступника Копиченського РВ НКДБ І. Брагіна за розпивання спиртних напоїв з підопічними на квартирі у інформатора та за те, що він відправив співробітників С. Целіщева зі П. Шмаковим за додатковою порцією спиртного також було арештовано на п'ятнадцять діб без виконанням службових обов'язків [13, арк. 13].

Траплялися і більш серйозні покарання, ніж арешт на кілька діб. Так, за вбивство оперуповноваженого Копиченського району старшого лейтенанта С. Целіщева, старшого слідчого відділу УНКДБ старшого лейтенанта П. Шмакова було арештовано, притягнуто до кримінальної відповідальності [13, арк. 13].

Всього за 1 квартал 1946 р. працівниками МДБ було здійснено 6 злочинів, а в 2 кварталі їх було 4. Так, за 1 квартал працівники органів державної безпеки тричі були помічені під час побиття місцевого населення, ще 1 раз здійснювали незаконні арешти та обшуки, а також вилучення майна та грабіж. Всього за друге півріччя 1946 р. до кримінальної відповідальності було притягнуто 4 працівники органів МДБ, за вбивство, крадіжку та інші злочини. До дисциплінарної відповідальності притягнули 59 працівників органів державної безпеки [19, арк. 58].

Покарання можна було отримати і за халатне ставлення до роботи. Так, 7 лютого 1947 р. на п'ять діб було арештовано оперуповноваженого Чортківського РВ МДБ лейтенанта Маслова за те, що він під час допиту арештованого «Б» в приміщенні відділення на першому поверсі залишив його самого в кабінеті, де була відкрита шафа з оперативними напрацюваннями, а сам покинув відділення на тривалий час [17, арк. 13].

Працівники органів державної безпеки часто були фігурантами справ пов'язаних з крадіжками. Так, 4 квітня 1947 р. працівники Почаївського РВ МДБ здійснили викрадення 3-х овець з господарства В. Здибінського, що на хуторі Боррівці. Причетними до даного проступку є М. Шендерей, Т. Маратов, Т. Пророк та А. Ковальчук, матеріали даної справи було передано прокурору Тернопільської області [50, арк. 27].

Із появою посади начальника винищувального батальйону у штатних розписах, самі батальйони почали перевіряти. Після однієї з перевірок було виявлено, що начальник штабу винищувального батальйону Велико-Дедеркальського РВ МДБ капітан М. Голясний не керує на належному рівні роботою батальйону, випиває разом з бійцями батальйону. За перші шість місяців 1947 р. не мають ніяких оперативних результатів. Через відсутність належного управління, батальйони ряду сіл розпалися і були ліквідовані РВ МДБ. За розвал та бездіяльність по керівництву групами винищувального батальйону начальника штабу винищувального батальйону Велико-Дедеркальського РВ МДБ капітана М. Голясного було арештовано на десять діб та попереджено про його службову невідповідність [17, арк. 133].

Після перевірки винищувального батальйону Шумського РВ МДБ було виявлено, що начальник штабу старшина І. Козаков роботою по вихованню та бойового згуртування бійців не займався. Систематично вживав спиртні напої, дисципліна в групах винищувального батальйону була на низькому рівні. В результаті групи сіл: Сураж, Васьківці та Рахманово довів до розпаду, а керівництвом РВ МДБ їх було ліквідовано. За вказані проступки старшину І. Козакова було арештовано на п'ятнадцять діб з утриманням його на гауптвахті та попереджено про його службову невідповідність. Начальник Шумського РВ МДБ капітан Кіріченко отримав вказівку налагодити роботу винищувального батальйону [17, арк. 135].

Лише за листопад 1947 р. до кримінальної відповідальності було притягнуто 8 працівників органів МДБ. З них 3-х за побиття, 1-го за вбивство, 3-х за незаконні арешти та вилучення майна та 1-го за

згвалтування. Характерно, що 7 з них були членами компартії, а 1 – входив до комсомолу [51, арк. 83-84].

Лише за хабарництво в 4 кварталі 1947 р. було притягнуто до відповідальності двох працівників МДБ. Так, оперуповноважений охорони МДБ лейтенант І. Піпіков на залізничній станції Тернопіль арештував О. Малецького та П. Голода. Після цього, він познайомився із дружинами арештованих та домовився про одержання хабара в розмірі 3000 рублів, за що він мав посприяти в закритті кримінальних справ. Лейтенант І. Піпіков отримав неправомірну вигоду, однак, кримінальні справи закриті не були, а підозрюваних було засуджено. Після цього, дружини О. Малецького та П. Голода звернулися в слідчі органи із заявою, а лейтенанта І. Піпікова було притягнуто до кримінальної відповідальності [52, арк. 1-2].

Упродовж грудня 1947 р. працівниками органів МДБ було вчинено 3 кримінальні злочини, серед них побиття громадян, згвалтування та інші злочини. Порушуються закони, здебільшого, оперативним складом, а однією з причин є вживання алкоголю. Характерно, що всі порушники були членами комуністичної партії. До кримінальної відповідальності було притягнуто лише двох працівників органів державної безпеки, ще одного притягнули до кримінальної відповідальності [52, арк. 23-25].

20 січня 1948 р. завершився судовий процес у справі колишнього начальника Буданівського РВ МДБ капітана І. Прокопова. У судовому процесі було встановлено, що з 18 квітня 1946 р., працюючи начальником Буданівського РВ МДБ, капітан І. Прокопов систематично порушував закони. Він необґрунтовано затримував громадян району, яких утримував під вартою тривалий час без санкції прокурора, а також часто застосовував до затриманих кулаки. За сукупністю вчинених злочинів на основі статі 206-17-«а» КК УРСР І. Прокопова було засуджено до 10 років позбавлення волі також позбавлено звання «капітан» [52, арк. 60-61].

Всього в січні 1948 р. до кримінальної відповідальності були притягнуто 2 працівників МДБ, один з них здійснив грабіж, а ще один –

побиття місцевих мешканців. Всі порушники були представниками оперативного складу органів МДБ, а також членами компартії. В зазначений місяць нікого не було притягнуто до дисциплінарної відповідальності [52, арк. 79-81].

Упродовж березня 1948 р. до кримінальної відповідальності було притягнуто одного працівника МДБ, що спричинив бійку і займав посаду вахтера [53, арк. 29-30].

Всього за перший квартал 1948 р. до кримінальної та дисциплінарної відповідальності було притягнуто 6 працівників МДБ, двох з них звинувачують в побитті громадян, ще одного у вбивстві, а ще троє вчинили інші правопорушення. Всі правопорушення здійснювались оперативним складом МДБ та були вчинені під впливом алкоголю [54, арк. 33-34].

Суттєві санкції до працівників районних відділень застосовувались після комплексних перевірок. Після проведеної перевірки у квітні 1948 р. було виявлено, що у Велико-Дедеркальському РВ МДБ оперативні показники залишаються низькими, незважаючи на значну активність повстанців ОУН у районі. Діють кілька криївок та 27 повстанців-одинаків. У 1948 р. члени ОУН зуміли провести п'ять акцій, відділком було знайдено очільників лише одної. Така ситуація була зумовлена тим, що начальник РВ МДБ майор С. Сорокін недбало ставився до роботи, зовсім не контролював співробітників відділення. За це йому було оголошено сувору догану та попереджено, що у випадку не виконання серпневих та квітневих вказівок упродовж місяця до нього буде застосовано серйозніші санкції [20, арк. 35-35 зв.].

У другому кварталі 1948 р. працівниками органів МДБ було вчинено 9 правопорушень, серед яких 3 побиття та 6 вбивств. Злочини вчинялися оперативним складом МДБ під час виконання своїх службових обов'язків. З них 8 були членами комуністичної партії, а ще один входив до комсомолу. Із 9 працівників до кримінальної відповідальності було притягнуто 8, ще одного до дисциплінарної. Вищезазначені порушення законів СРСР здійснювались під впливом алкоголю, що зумовлено низьким контролем за

підлеглими збоку начальників РВ МДБ та відсутності боротьби з пияцтвом [54, арк. 76-79].

Виходячи з результатів перевірки Заложецького РВ МДБ від 9 липня 1948 р., у старшого оперуповноваженого П. Молчанова спостерігаються низькі показники у роботі, з серпня 1947 р. і до моменту перевірки ним не було заведено жодної оперативної розробки, жодного арешту. За таку бездіяльність лейтенанта П. Молчанова було арештовано на 10 діб та понижено до оперуповноваженого [20, арк. 49].

За порушення законів СРСР, що виявилось неправомірним арештом таємного агента МДБ «Шевченко», в результаті чого його довгий час утримували під арештом, – начальника Золотопотоцького РВ МДБ капітана І. Чепелевича було арештовано на п'ять діб з виконанням службових обов'язків і попереджено, що при повторені таких ситуацій його покарання буде жорсткіше [20, арк. 62].

Упродовж вересня 1948 р. до відповідальності було притягнуто 3 працівників органів МДБ, 2 з них допустили побиття громадян, ще один покалічив. Порушення радянської законності вчинялися оперативним складом, і всі вони були членами комуністичної партії. До кримінальної відповідальності було притягнуто лише одного працівника органів державної безпеки, ще двох – до дисциплінарної. Характерно, що всі правопорушення були вчинені під впливом алкоголю [54, арк. 168-170].

Окремо варто виділити справу колишнього начальника Шумського РВ МДБ А. Кириченко, якого було притягнуто до кримінальної відповідальності за підозрою у вбивстві громадянки О. Дворецької у 1947 р. Судом військового трибуналу 22 жовтня 1948 р. було ухвалено рішення, А. Кириченка було засуджено на двадцять п'ять років позбавлення волі за вбивство громадянки О. Дворецької. Його було позбавлено звання майора та усіх державних нагород, а також права займати державні посади [20, арк. 73].

Упродовж листопада 1948 р. до кримінальної відповідальності було притягнуто одного працівника, який вчинив зґвалтування, він займав посаду оперуповноваженого та був членом компартії [55, арк. 109-111].

Всього з 1 січня по 20 грудня 1948 р. до кримінальної відповідальності було притягнуто 9 працівників органів МДБ, а 3 – до дисциплінарної. Працівниками органів державної безпеки було вчинено 3 вбивства, 1 поранення громадян, 5 прецедентів із побиттям, 1 зґвалтування та 2 епізоди грабунку. З дванадцяти працівників, яких притягнули до відповідальності, 10 з них були членами компартії, ще двоє – безпартійними. В розрізі районів, до відповідальності притягалися працівники із: Заліщицького, Монастириського, Мельнице-Подільського, Підгаєцького, Лановецького, Бучацького, Чортківського, Шумського, Підволочиського та Бережавського районів, а також з м. Тернопіль [55, арк. 1-3].

У лютому 1949 р. до відповідальності було притягнуто 2 працівників МДБ, одного з них за вбивство, ще одного за незаконний обшук та вилучення майна. Всі вони займали посади оперуповноваженого та були членами компартії. Обох обвинувачених було притягнуто до дисциплінарної відповідальності, характерно, що лише одне правопорушення було вчинено на основі алкоголізму [55, арк. 77-79].

Мало місце поранення місцевих мешканців з необережності. В ніч на 25 травня 1949 р. військова група МДБ кількістю 5 людей, яку очолював молодший сержант В. Сухарев прочісувала місцевість поблизу с. Домаморич Козлівського району. Групою було виявлено двох місцевих жителів, що поверталися додому з гулянь. Під час обшуку автомат В. Сухарева вистрілив, оскільки був в стані бойової готовності. Куля потрапила В. Горішньому в ногу, після чого його було доправлено до лікарні [54, арк. 117].

Адміністративне стягнення було накладено на оперуповноваженого Гусятинського РВ МДБ С. Семенова. Так, він упродовж першого півріччя 1949 р. систематично вживав алкоголь, вчиняв хуліганські дії та мав низькі показники у роботі. За вказані порушення його було арештовано на 20 діб,

без виконання службових обов'язків та звільнено з органів державної безпеки [25, арк. 7].

В липні 1949 р. до дисциплінарної відповідальності було притягнуто одного працівника МДБ, який фальсифікував протоколи, займав посаду оперуповноваженого та був членом компартії [56, арк. 37-38].

В серпні 1949 р. до відповідальності за порушення законодавства було притягнуто 5 працівників органів державної безпеки. З них 1 за збройне пограбування, 1 необґрунтований арешт, ще 3 фальсифікували матеріали слідства. Правопорушники були з оперативного складу органів державної безпеки, і лише один з них був безпартійним. З 5 працівників лише одного було притягнуто до кримінальної відповідальності, ще 4 – до дисциплінарної [56, арк. 76-78].

У вересні 1949 р. до дисциплінарної відповідальності було притягнуто 5 працівників органів державної безпеки, 3 за незаконне утримання під вартою, а 2 за фальсифікацію документів. Всі порушники були представниками оперативного складу МДБ, 4 з них були членами компартії, а ще 1 – комсомолу [56, арк. 131-132].

Упродовж жовтня 1949 р. за правопорушення було притягнуто до відповідальності 4 працівника МДБ, 1 з них звинувачували у незаконному утриманні під вартою, ще 2 у неправомірному арешті, ще 1 за фальсифікацію оперативних документів. 3 з них були членами компартії, ще 1 – входив до комсомолу [56, арк. 153-154].

Упродовж 1949 р. начальник Скала-Подільського РВ МДБ капітан З. Величко до виконання свої обов'язків ставився недбало, агентурною та оперативною роботою РВ МДБ не цікавився, окрім цього систематично вживав алкоголь в робочий час та ображав бійців військ МДБ. За вказані проступки на нього було накладено адміністративне стягнення – арешт на 10 діб без виконання службових обов'язків, також його було знято із займаної посади. Окрім цього попереджено, що в разі повторення такої ситуації, його покарають більш жорсткіше [25, арк. 68-69].

Варто відзначити, що кількість порушень радянської законності працівниками МДБ у 1949 р. значно скоротилась, у порівнянні з 1948 р. Якщо у 1948 р. до кримінальної та дисциплінарної відповідальності було притягнуто 10 працівників, то у 1949 р. лише 5 [57, арк. 53].

У січні 1950 р. до кримінальної та дисциплінарної відповідальності було притягнуто 3 працівників органів МДБ, всі вони вчинили побиття місцевих мешканців [57, арк. 36].

В лютому 1950 р. жодного працівника органів державної безпеки не було притягнуто до кримінальної чи дисциплінарної відповідальності [58, арк. 25].

За систематичне вживання алкоголю в робочий час та порушення службової дисципліни 14 лютого 1950 р. було понижено у посаді старшого оперуповноваженого 4 відділу УМДБ О. Федорова до оперуповноваженого РВ МДБ [25, арк. 36-37].

Непоодинокими були і кримінальні правопорушення працівників органів державної безпеки. Так, 22 березня 1950 р. було направлено клопотання обласному прокурору про відкриття кримінального провадження стосовно оперуповноваженого Білобожницького РВ МДБ І. Зеленцова. Капітан І. Зеленцов під час здійснення службових обов'язків виживав алкогольні напої, що часто ставало причиною безцільної стрільби. Він також часто застосовував кулаки до підозрюваних, а також, будучи напідпитку, побив бійців групи охорони суспільного порядку [25, арк. 83].

У березні 1950 р. до кримінальної відповідальності було притягнуто 3 працівників МДБ, 2 з них вчинили побиття, ще 1 звалтування. Всі вони входили до оперативного складу РВ та були членами компартії [58, арк. 33].

Неодноразово порушення пов'язані з вживанням алкоголю ставали причиною звільнення працівників з органів МДБ. Заступник начальника 1 відділення відділу 2-Н управління УМДБ в Тернопільській області В. Ніфонтов грубо порушив правила конспірації в роботі з агентурою. Він допускав розпивання спиртних напоїв з агентом «Ш» в ресторані, що могло

призвести до його розкриття. 27 квітня 1950 р. капітана В. Ніфонтова було арештовано на 20 діб, без виконання службових обов'язків та звільнено з органів державної безпеки [25, арк. 156].

У квітні 1950 р. до кримінальної відповідальності було притягнуто 1 працівника органів МДБ, який завдав тілесних ушкоджень. Він займав посаду оперуповноваженого та був членом компартії, а працював в органах державної безпеки з 1942 р. [58, арк. 50-53].

За побиття громадян у травні 1950 р. до кримінальної відповідальності було притягнуто 2 працівників органів державної безпеки, станом на кінець місяця їх справи перебували на стадії розгляду. Всі вони займали посади оперуповноважених та були членами компартії. Що до причин вчинення правопорушень, то вони незмінні – вживання алкоголю. Мало місце і партійне стягнення, так первинною організацією було оголошено догану, з занесенням в особову справу [58, арк. 69-71].

У вересні 1950 р. до кримінальної чи дисциплінарної відповідальності не було притягнуто жодного працівника органів державної безпеки [58, арк. 102].

У жовтні 1950 р. до кримінальної відповідальності було притягнуто 2 працівників органів МДБ, які перебували на стадії розгляду. Один з них займав посаду оперуповноваженого та був членом компартії, ще один був солдатом відділом розшуку УМДБ та безпартійним [58, арк. 109-110].

У листопаді 1950 р. до кримінальної відповідальності притягнули одного працівника за побиття, а його справа була на стадії розгляду. Він займав посаду оперуповноваженого та був членом компартії [58, арк. 117-118].

У грудні 1950 р. до кримінальної відповідальності не було притягнуто жодного працівника органів державної безпеки [59, арк. 5].

Всього упродовж 1950 р. до кримінальної та адміністративної відповідальності було притягнуто 12 працівників МДБ. Окрім того в 1950 р. за різного роду проступки та порушення службової дисципліни до

дисциплінарної та адміністративної відповідальності було притягнуто 166 співробітників [59, арк. 63, 66].

У січні 1951 р. до кримінальної відповідальності не було притягнуто жодного працівника органів державної безпеки [59, арк. 30].

9 лютого 1951 р. було накладено дисциплінарне стягнення на помічника оперуповноваженого Струсівського РВ МДБ лейтенанта О. Дерипаско. Лейтенант О. Дерипаско систематично вживав алкогольні напої, часто напідпитку приходив на роботу, а оперативні показники бажали кращого. Так, 4 лютого 1951 р. вживав алкогольні напої разом з інформатором «Ковалем». 6 лютого в нетверезому стані з'явився на роботу, а на вечірню роботу не вийшов. 7 лютого відправився в м. Тернопіль і 8 та 9 лютого на робочому місці не з'явився. Зважаючи на ці проступки лейтенанта О. Дерипаско було арештовано на 20 діб, без виконання службових обов'язків. Окрім того його було попереджено, що в разі повторення такої ситуації його буде покарано більш жорстко [26, арк. 31-32].

У лютому, як і згідно двох попередніх місяців, до кримінальної відповідальності не було притягнуто жодного працівника органів державної безпеки [59, арк. 37].

Упродовж січня-лютого 1951 р. за різного роду проступки та порушення службової дисципліни до дисциплінарної та адміністративної відповідальності було притягнуто 19 працівників органів МДБ [59, арк. 66].

Всього за перший квартал 1951 р. до кримінальної відповідальності не було притягнуто жодного працівника органів МДБ [59, арк. 70].

Часто, начальники РВ МДБ міг отримати покарання за проступки своїх підлеглих. Так, 12 березня 1951 р. капітана З. Величко, старшого оперуповноваженого Підгаєцького РВ МДБ було арештовано на 5 діб, за те, що він несвоєчасно оформив облікові справи на виселені сім'ї членів ОУН, затримка склала 3 місяці. За неналежний контроль за підлеглими начальнику Підгаєцького РВ МДБ підполковнику І. Святенку було виголошено догану [26, арк. 112-113].

19 травня 1951 р. було звільнено з роботи та притягнуто до кримінальної відповідальності оперуповноваженого відділу 2-Н УМДБ в Тернопільській області лейтенанта М. Логвиненко. Він протягом 1947-1951 рр. шляхом фабрикування документів займався присвоюванням грошей, що передбачені на секретні витрати. Він надав у фінвідділ документи про передачу інформаторам коштів на загальну суму 1700 рублів, хоча ним ці кошти було привласнено [26, арк. 172].

Наказом від 25 травня 1951 р. було звільнено з органів державної безпеки та притягнуто до кримінальної відповідальності заступника начальника Бережанського РВ МДБ капітана В. Кравченка. Він допускав перевищення службових повноважень, що виражалось у співжитті з інформаторами «Вишня» та «Шумкова», які перебували у нього на зв'язку. Окрім цього він присвоїв 650 рублів з фонду «секретні витрати», що б мали бути спрямовані винагороду агентурі [26, арк. 178].

Упродовж 1 квітні – 1 липня 1951 р. до кримінальної відповідальності було притягнуто 4 працівників органів МДБ, які вчинили вбивство та побиття. Усіх 3, за підсумками розгляду справ у суді, було притягнуто до дисциплінарної відповідальності, ще одна справа перебувала на етапі судового розгляду. Один з них займав посаду заступника начальника РВ МДБ та мав звання майора, ще троє працювали оперуповноваженими та мали звання лейтенанта і всі вони були членами компартії [59, арк. 115-117].

Упродовж 3 кварталу 1951 р. до кримінальної відповідальності було притягнуто 7 працівників органів МДБ, яких звинувачували у побитті громадян, незаконному арешті, утриманні під вартою без санкції прокурора та у спробі зґвалтування. Троє з них займали посаду начальника РВ МДБ, один працював заступником начальника відділення УМДБ, а ще троє на посадах оперуповноважених. Всі вони були членами партії чи кандидатами. Характерним є той факт, після розгляду справ у суді їх усіх було притягнуто лише до дисциплінарної відповідальності. Також варто виділити і досвід

роботи працівників, що вчинили правопорушення, від 8 до 14 років [60, арк. 62-64].

Наказом від 31 жовтня 1951 р. з органів МДБ було звільнено капітана Г. Єрмалаєва, який упродовж 1944–1950 рр. займав посаду слідчого у слідчому відділі УМДБ в Тернопільській області. Він під час робочого вживав алкогольні напої, що ставало причиною порушення ним законів СРСР, неодноразово до нього застосовувались дисциплінарні та партійні стягнення. Так, 2 та 3 серпня, перебуваючи в с. Охримівці Збараського району, не займався оперативною роботою, а почав вживати алкоголь. 3 серпня самовільно відправився в Збараж, де теж вживав алкогольні напої. Йдучи по парку зустрів місцеву жительку, вдарив її по голові пістолетом, чим наніс легкі тілесні поранення [26, арк. 284].

Працівники МДБ ставали фігурантами справ про серййне зґвалтування. Так, старшого слідчого УМДБ в Тернопільській області майора О. Нестерова було арештовано та притягнуто до кримінальної відповідальності. З 12 по 17 жовтня 1951 р. майор О. Нестеров перебував в с. Надрічне Бережанського району, де випивав в будинку місцевого дільничого В. Каня, після чого намагався зґвалтувати його дружину, однак вона вирвалася та вибігла на вулицю, де і перебувала до повернення чоловіка. 15 жовтня в приміщення 2 бригади колгоспу викликав на допит С. Баран (невістку підозрюваного С. Баран, по справі якого і проводив слідство). Однак, замість допиту він наказав їй зняти одяг, після чого зґвалтував її. 9 грудня 1951 р. він знову вирушив в с. Надрічне, де замість розслідування розпивав алкогольні напої. Будучи напідпитку викликав на допит М. Білан, під час якого неодноразово наказував зняти одяг та намагався зґвалтувати. У той же вечір будучи напідпитку майор О. Нестеров зайшов у житло Л. Барана, якому наніс два удари в обличчя. Пізніше за відсутності Л. Барана він зґвалтував його дружину [27, арк. 32-33].

Упродовж 4 кварталу 1951 р. до відповідальності було притягнуто лише 2 працівників органів МДБ, яких звинувачували у побитті громадян.

Лише одного з них було притягнуто до кримінальної відповідальності, ним став майор О. Нестеров, ще один працівник лише до дисциплінарної відповідальності. Всі вони були з оперативного складу та входили у компартію, або були кандидатами у члени партії [60, арк. 62-64].

Все частіше працівників МДБ звільняли з роботи за систематичні порушення законів. Так, наказом від 20 лютого 1952 р. було звільнено з органів державної безпеки оперуповноваженого Микулинецького РВ МДБ лейтенанта М. Смирнова. Який недбало виконував свої службові обов'язки, систематично і в робочий час вживав алкоголь, були факти розпивання спиртних напоїв з інформаторами, що привело до їх розкриття. Окрім цього М. Смирнов зловживав службовим становищем, що відобразилось у вилученні в інформаторів розписок про отримання грошової винагороди, таким чином він присвоїв 750 рублів. Окрім звільнення його зобов'язали повернути 750 рублів [27, арк. 26-27].

Упродовж 1952 р. до кримінальної відповідальності було притягнуто 9 працівників МДБ. У 1 та 2 кварталам за вбивство та побиття було притягнуто 4 працівників, по 2 в кожному кварталі. У 3 кварталі за побитті притягнуто до відповідальності було одного працівника. В 4 кварталі постало перед законом 4 працівники органів МДБ, 3 з них здійснили вбивство, а ще один побиття. Для зменшення кількості порушень законності, серед іншого, пропонувалося заборонити працівникам МДБ відвідувати весілля чи інші заходи без службової необхідності. Також пропонувалося посилити контроль за тим, щоб працівники здавали табельну зброю, коли відбували у відпустки [61, арк. 170].

У січні 1953 р. до кримінальної відповідальності було притягнуто 2 працівників органів МДБ, один з яких вчинив спробу зґвалтування, а ще один застосовував кулаки до підозрюваних під час ведення слідства. Всі вони були членам компартії, та працювали на посаді оперуповноваженого [61, арк. 11-12].

У січні 1953 р. до кримінальної відповідальності було притягнуто 2 працівників органів МДБ, обоє використовували незаконні методи слідства, тобто, під час допитів застосовували кулаки. Оскільки справи на них були передані в прокуратуру наприкінці місяця, то вони перебували на стадії розслідування [61, арк. 77-78].

Отже, під час виконання своїх посадових обов'язків працівники органів державної неодноразово порушували трудову дисципліну, а також вчиняли злочини за які їх притягували до адміністративної та кримінальної відповідальності. Упродовж 1944-1946 рр. прослідковується ряд порушень закону, що вчиняється найчастіше, так можемо говорити про незаконні обшуки, що тягнуть за собою подальшу крадіжку майна. Часто працівники органів державної безпеки незаконно затримували громадян та утримували їх під вартою, застовуючи на допитах кулаки.

Характерно для даного періоду значна кількість правопорушень, які вчиняли працівники НКДБ, в окремі місяці було від 3 до 5 судових розглядів кримінальних справ. Незважаючи на велику кількість правопорушень, що вчиняли працівники органів державної безпеки, їх рідко звільняли, навіть незважаючи на накопичення порушень. Звільнення відбувалося лише у випадку, коли за результатами судового розгляду кримінальне порушення доводили, і працівника засуджували до позбавлення волі.

Починаючи з 1947 р. змінюється характер правопорушень, після комплексних перевірок починають виявляти фабрикування документів, що часто тягнуло за собою привласнення коштів, також фабрикувалися окремі оперативні справи, або свідчення. За грубі правопорушення, або за значну кількість дрібних дисциплінарних чи адміністративних, працівників все частіше звільняють з роботи. Даний факт можна пов'язати з тим, що було подолано кадровий голод в МДБ, а також зі створенням Львівської міжрайонної школи МДБ.

З кінця 1950 р. спостерігається значне зниження кількості правопорушень, так за листопад та грудень жодного працівника до

кримінальної відповідальності притягнуто не було. А з 1951 р., в середньому, 3-5 працівників притягували до кримінальної відповідальності за квартал.

Висновки до третього розділу

Отже, оперативна робота і військові операції були основними методами репресій проти учасників повстанського руху та місцевого населення з боку працівників НКДБ-МДБ в Тернопільській області. Працівники органів державної безпеки часто старалися завербувати заарештованих повстанців, вивідати від них потрібну інформацію. Використовували шантаж та погрози, щоб змусити підпільників і місцевих жителів співпрацювати, тим самим вони створювали мережу агентів, що полегшувала оперативникам виявляти осередки ОУН. Отримавши достатню кількість інформації про дислокацію боївок та кількість повстанців, у них організовувались військові операції, що мали на меті вбивство чи полон повстанців. Особливої уваги заслуговує той факт, що репресії проти українського повстанського руху мали плановий характер, це зумовлялося відповідними наказами, наприклад, «Про посилення боротьби проти українсько-німецьких націоналістів». Згідно з наказом, розроблялися детальні плани репресій, в яких за ліквідацію осередків визвольного руху відповідав окремий працівник органів державної безпеки.

В документах радянської доби не багато згадок про втрати з боку органів державної безпеки і невдалі операції, однак, зі спогадів вцілілих членів українського визвольного руху ми дізнаємось, що не рідко їм вдавалося захоплювати склади зі зброєю винищувальних батальйонів та знищувати в бою цілі групи емгебістів.

Утисків зазнавали і релігійні організації, особливо ГКЦ, для ліквідації якої було скликано псевдособор 1946 р., що оголосив про «об'єднання» ГКЦ та РПЦ, після чого церква пішла у підпілля. Отці служили таємно, за ними вівся нагляд, їх арештовували та відправляли у заслання, а храми передавали у РПЦ. Часто відібрані церкви, як Римо-католицькі так і ГКЦ, перетворювалися на заклади культури та просвіти, їх використовували в

якості складів чи вони просто пустували. З особливою жорстокістю працівники органів державної безпеки ставилися до віруючих протестантів та Свідків Єгови. Їх разом із сім'ями виселяли на Сибір та інші віддалені райони СРСР. Це зумовлювалося тим, що вони відмовлялися служити в армії чи брати участь у виборах. Радянська влада прагнула взяти під контроль віруючих-протестантів, намагаючись об'єднати розрізнені релігійні осередки в одну структуру, однак зустріла опір, що обернувся репресіями.

Структури державної безпеки були організаторами та виконавцями масових депортацій місцевого населення у віддалені райони СРСР. Репресії проти українського визвольного руху та депортації мали плановий характер. Органи державної безпеки розробляли плани та інструкції з виселення людей, в них зазначалися кількість сімей та осіб, які підлягали виселенню. В першу чергу депортовували членів ОУН, так званих «куркулів», членів релігійних організацій та їх сімей. Людей везли в жорстких умовах та у вагонах, не призначених для цього, через що вони часто помирали дорогою. Ті, хто доїжджав до місця призначення, був приречений на рабську працю, здебільшого людей змушували рубати ліс, жити в бараках з мінімумом речей та зручностей. Часто в бараках не було меблів, їх доводилося робити самотужки.

Працівники органів державної безпеки здійснювали ряд правопорушень під час здійснення своїх службових обов'язків, найпоширенішими були незаконні обшуки, що часто переходили у крадіжки. Працівники органів НКДБ-МДБ незаконно арештовували громадян та утримували їх під вартою, а допитуючи їх могли бити. Упродовж 1944-1946 рр. спостерігається значна кількість правопорушень, в середньому 3-5 кримінальних проваджень проти працівників органів державної безпеки в місяць. Тоді як з 1950 р. кількість правопорушень знижується, а вже у 1951 р. вчиняється 3-5 правопорушень у квартал.

Список використаних джерел до третього розділу

1. Реабілітовані історією. Тернопільська обл. Книга перша / Упор. Бажан О. Г., Гасай Є. О., Гуцал А. З. Тернопіль. ВАТ «ТВПК «Збруч». 2008, 728 с.
2. Мизак Н. С. За тебе, свята Україно. Бережанський повіт у визвольній боротьбі ОУН, УПА (Козівський район): Книга шоста. Чернівці: Видавничий дім «Букрек», 2007. 456 с. (16)
3. Мокрій Ю. Містечко. Тернопіль: Астон, 2011. 496 с.
4. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. Київ: Либідь, 1994. 433 с.
5. Совершенно секретные приказы НКГБ по Тернопольской обл. 1945 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 1. (Цілком таємні накази НКДБ-МДБ в Тернопільській області). Оп. 1. Т 1. С. 1. 41 арк.
6. Олещук І. Шлях до свободи. Документи, спогади, публіцистичні та літературні твори про громадянсько-політичне життя 1990–2020 років. Тернопіль: Джура, 2021. 240 с.
7. Бережанська земля. Т. II. Історико-мемуарний збірник. Головний комітет Бережанщини й Козівщини. Торонто. Нью-Йорк. Лондон. Сідней. Бережани. Козова, 1998. 900 с.
8. Справки, информации райкомов партии в обком КП/б/У о выполнении постановления ЦК КП/б/У от 25 февраля 1945 г. «Об усилении борьбы с украинско-немецкими националистами // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 296. 82 арк.
9. Совершенно секретные приказы НКГБ по Тернопольской обл. 1945 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 1. (Цілком таємні накази НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 2. С. 1. 48 арк.
10. Нескорена Кременеччина у першій половині ХХ століття (сторінки пам'яті): Науково-документальне видання / За ред. В.Мазурка та ін. Кременець-Тернопіль, 2009. 408 с.

11. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. Київ: ШЕІНД, 2000. 356 с.
12. Петришин М.Б. Черняхівці: відомі й забуті сторінки історії (1463 – 2013). Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф».2013. 308 с.
13. Совершенно секретные приказы МГБ по Тернопольской обл. 1946 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 1. (Цілком таємні накази НКДБ-МДБ в Тернопільській області). Оп. 1. Т 1. С. 2. 144 арк.
14. Фойдюк М., Село Заболотівка. Історичний нарис. Тернопіль: Астон, 2012. 128 с.
15. Андрушків Б. Некрополі Тернопільщини, або про що розповідають мовчазні могили. Бібліотечка: Некрополі України (Тернопільська обл.). Тернопіль: Підручники і посібники, 1998. 96 с.
16. Справки обкома партии в ЦК КП/б/У о результатах борьбы с бандитами украинских буржуазных националистов // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 561. 174 арк.
17. Совершенно секретные приказы МГБ по Тернопольской обл. 1947 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 1. (Цілком таємні накази НКДБ-МДБ в Тернопільській області). Оп. 1. Т 1. С. 3. 246 арк.
18. Справки обкома партии в ЦК КП/б/У о результатах борьбы с бандитами украинских буржуазных националистов // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 870. 174 арк.
19. Підволочиська земля в спогадах емігрантів. Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1993. 176 с.
20. Совершенно секретные приказы МГБ по Тернопольской обл. 1948 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 1. (Цілком таємні накази НКДБ-МДБ в Тернопільській області). Оп. 1. Т 1. С. 4. 116 арк.
21. Літопис УПА. Тернопільщина: список упавших героїв української революції в боротьбі з московсько-більшовицьким окупантом за час від 13.03.1944 р. до 31.12.1948 р. / Ред. Є.Штентера; співредактор П.Потічний]. Торонто: В-во Літопис УПА, 1985. 248 с.

22. Немий С. В. Таурів: століття, люди. Історичний нарис з минулого села Таурів. Львів: НВФ «Українські технології», 2007. 200 с.
23. Заплітний Є. Глібів. Коротка історія села. Історичний нарис. Видання друге, доповнене і перероблене. Тернопіль: Джура, 2002. 160 с.
24. Палуб'як Б. Володимир Дідик: спомин про пережите. Історико-біографічно-публіцистичного характеру. Тернопіль: Джура, 2013. 152 с.
25. Совершенно секретные приказы МГБ по Тернопольской обл. 1950 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 1. (Цілком таємні накази НКДБ-МДБ в Тернопільській області). Оп. 1. Т 1. С. 6. 233 арк.
26. Совершенно секретные приказы МГБ по Тернопольской обл. 1951 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 1. (Цілком таємні накази НКДБ-МДБ в Тернопільській області). Оп. 1. Т 1. С. 7. 347 арк.
27. Совершенно секретные приказы МГБ по Тернопольской обл. 1952 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 1. (Цілком таємні накази НКДБ-МДБ в Тернопільській області). Оп. 1. Т 1. С. 8. 377 арк.
28. Совершенно секретные приказы МГБ по Тернопольской обл. 1953 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 1. (Цілком таємні накази НКДБ-МДБ в Тернопільській області). Оп. 1. Т 1. С. 9. 185 арк.
29. Совершенно секретные приказы МГБ по Тернопольской обл. 1953 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 1. (Цілком таємні накази НКДБ-МДБ в Тернопільській області). Оп. 1. Т. 2. С. 10. 51 арк.
30. Репресоване дитинство. Тернопіль: Джура, 2021. 320 с.
31. Бистрицька Е. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878 – 1964 рр.): Монографія. Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. 416 с.
32. Сергійчук В. ГКЦ: страдницький шлях до відродження. *Галичина*, 1997. Вип. 1. С. 63-68.
33. Марчук В. Греко-католицька церква в умовах німецького та радянського тоталітаризму (1941-1946 рр.) *Галичина*, 2000. Вип. 4. С. 66-67.
34. Боцюрків Б. ГКЦ і Радянська держава. Львів: УКУ, 2005. 268 с.

35. Кокошинцям – 360! Тернопіль: ТДМУ, 2010. 48 с.
36. Войналович В. Парти́йно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні у 1940-1960-х років: політичний дискурс. Київ: Світогляд, 2005. 741 с.
37. Обвинение Сурмачевского Михаила Васильевича по ст. 54-10 ч. 1 УК УССР // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 4. (Управление МГБ по Тернопольской обл. Следственный отдел) Оп. 1. Т 1. С. 4024. 166 арк.
38. Информации, сведения облисполкома, уполномоченого по делам православной церкви при совете министров СССР по Тернопольской области в обком КП/б/У о религиозной обстановке в области // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 1454. 174 арк.
39. Бойцун Л. Тернопіль у плинні літ. Історико-краєзнавчі замальовки. Тернопіль: Джура, 2003. 392 с.
40. Вронська Т. Дорога у заслання депортованих із Західної України: друга половина 1940 – початок 1950-х рр. *Український історичний журнал*, 2022. Число 5. С. 19–30.
41. Надольський Й. Е. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939-1953 рр.). Луцьк, 2008. 260 с.
42. Чорна книга України: Збірник документів, архівних матеріалів, листів, доп., статей, досліджень, есе. / Ред. Ю. Зубанич. Київ, Видавничий центр «Просвіта». 1998, 784 с.
43. Снейдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером та Сталіним. Київ: Грані-Т, 2011. 448 с.
44. Олещук І. Шлях до порозуміння. Документи, спогади, публіцистичні і літературні твори про громадянсько-політичне життя 90-х років ХХ і початку ХХІ століття. Тернопіль: Джура, 2011. 384 с.
45. Переписки обкома КП(б)У с партійними и административними органами по вопросам нарушения отдельными лицами социалистической законности // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 113. 93 арк.

46. Справки, записки партицных, советских, административных органов в обком КП(б)У о нарушении социалистической законности руководящими, ответственными лицами // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 294. 65 арк.
47. Справки, записки партицных, советских, административных органов в обком КП(б)У о нарушении руководящими ответственными лицами социалистической законности // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 295. 108 арк.
48. Докладные записки, справки, объяснения, материалы проверок работников обкома партии, органов суда и прокуратуры, в обком КП(б)У о нарушении социалистической законности партийно-советскими работниками работниками органов юстиции, МВД и привлечении их к ответственности // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 577. 81 арк.
49. Справки, докладне записки, сведения командования прикарпатського военного округа, военного прокурора войск МВЖ в обком КП(б)У о фактах о нарушении социалистической законности и превлечении виновных к ответственности // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 578. 88 арк.
50. Справки, докладне записки райкомов партии административных органов в обком КП(б)У о нарушении революционной законности руководящими лицами, не достатках в расследовании, нападении бандитов на группы истребительных батальйонов, подготовке технических кадров на заводах осоавиахима // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 859. 89 арк.
51. Справки, докладне записки, сведения административных органов в обком КП(б)У о нарушении революционной законности. Материалы по обвинению редактора газеты «Радянські вісті» Гусятинского района Панченко Т. И. о разглашении государственной тайны // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 861. 121 арк.

52. Докладные записки, справки, сообщения партичных, административных органов, прокуратуры области в обком КП(б)У о нарушении ответственными лицами советской революционной законности // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 1157. 188 арк.
53. Докладные записки, справки, сообщения партичных, административных органов, прокуратуры области в обком КП(б)У о нарушении ответственными лицами советской революционной законности // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 1160. 181 арк.
54. Докладные записки, справки, сообщения партичных, административных органов, прокуратуры области в обком КП(б)У о нарушении ответственными лицами советской революционной законности // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 1161. 183 арк.
55. Докладные записки, справки, сообщения партичных, административных органов, прокуратуры области в обком КП(б)У о нарушении ответственными лицами советской революционной законности // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 1163. 196 арк.
56. Переписки обкома КП(б)У партийными и административными органами по вопросам нарушения отдельными лицами социалистической законности и правопорядка // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 1158. 127 арк.
57. Справки, докладные записки райкомов партии обласного управления МГБ, областной прокуратуры в обком КП(б)У о нарушении социалистической законности, хищениях и злоупотреблениях ответственными лицами // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 1801. 117 арк.
58. Справки, докладные записки райкомов партии, военного прокурора области, обласного управления МВД в обком КП(б)У о фактах нарушения социалистической законности направленных против личности и имущества граждан, совершенных сотрудниками МГБ и МВД // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 1811. 134 арк.

59. Докладные записки, справки, сообщения партичных, административных органов, прокуратуры области в обком КП(б)У о нарушении ответственными лицами советской революционной законности // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 2136. 144 арк.
60. Справки, докладне записки административного отдела, райкомов партии, админорганов в обком КП(б)У о нарушении социалистической законности работниками органов МВД, МГБ, советскими и хозяйственными руководителями // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 2137. 167 арк.
61. Справки, докладне записки работников обкома партии, административных органов в обком КП Украины о нарушении социалистической законности руководящими работниками советских, административных и и хозяйственных органов // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 2530. 174 арк.

РОЗДІЛ 4

НАСЛІДКИ РЕПРЕСИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ В ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ

4.1. Зниження чисельності та зміна етнічного складу населення

Воєнні дії мали значний негативний вплив на чисельність населення Тернопільщини та її етнічний склад. Однак, після вибиття вермахту з обл., було відновлено радянські органи влади, що проводили свою, репресивну політику щодо місцевого населення. Внаслідок цього відбулися зміни в кількісному та етнічному складі населення.

Для проведення коректного аналізу зміни національної структури населення Тернопільської обл. у повоєнний період, необхідно врахувати той факт, що Тернопільщина до початку Другої світової війни входила до складу Другої Речі Посполитої у складі Тернопільського та Волинського воєводств. За Другим переписом населення Республіки Польща 1931 р., у Тернопільському воєводстві проживало 1600316 мешканців. Оскільки п'ять повітів (Бродівський, Золочівський, Кам'яно-Струмилівський, Перемишлянський та Радехівський) з вересня 1939 р. відійшли до Львівської обл., то на теперішніх землях Тернопільщини з колишнього воєводства проживало 1149127 осіб [1, с. 2010-2011].

До складу Волинського воєводства належав Кременецький повіт, де проживало у 1931 р. 243032 мешканці. Таким чином, на землях Тернопільської обл. у 1931 р. налічувалося 1392159 мешканців. За цим же переписом, у Тернопільському воєводстві рідною мовою вказали: польську – 49,3%, українську – 45,5%, єврейську – 4,9%, німецьку – 0,2%, російську – 0,01 %. Володимир Кубійович вважає, що за результатами перепису 1931 р. в Галичині чисельність українців була занижена. На його думку, багато з них тут було записано поляками [1, с. 2012-2013]. Це можна відслідкувати за надто великим числом польськомовних греко-католиків.

У Волинському воєводстві за мовними ознаками знаходимо наступні показники: українська – 68,4%, польська – 16,6%, єврейська – 9,9%, російська – 1,1%. Станом на 01.01.1939 р. у Тернопільському воєводстві, як подає Володимир Кубійович, проживало 1726310 мешканців. З них: греко-католиків 1050630 осіб (61%), українців-латинників 316685 осіб (18%), поляків 176350 осіб (10%), євреїв 137315 осіб (8%) [2, с. 205].

Для нашого дослідження важливим є необхідність зафіксувати той факт, що частка українського населення у краї переважала, а наступними за чисельністю були польська та єврейська громади. Росіяни на Тернопільщині до Другої світової війни налічували менше одного відсотка населення. Страшними для єврейської громади Радянського Союзу та Тернопільщини, зокрема, стали 1948 – 1953 рр.. В історичній науці вони називаються «чорними роками». У цей час були знищені єврейські наукові та науково-освітні заклади, закривались духовні установи, проводилась боротьба із «безрідними космополітами» та «агентами сіонізму» [3, с. 225]. Усі процеси відбувались на фоні зростаючого російського шовінізму.

Аналізуючи чисельні зміни національної структури населення Тернопільщини, ми можемо використати крайні офіційні дані, а саме: Другий перепис населення Другої Речі Посполитої 1931 р. та статистичні дані Республіки Польща 1939 р., у порівнянні з Всесоюзним переписом населення 1959 р.. На цей час постійне населення в Тернопільській обл. складало 1081715 мешканців [4, 9 арк.]. З них у містах проживало 176025 осіб, а 905690 – у сільській місцевості.

Частка українського населення сягала 94,9%. За результатами цього ж перепису бачимо, що російське населення Тернопільщини становило 2,5%, а польське – 2,2%. Інші національні групи налічували 0,4%. У порівнянні із 1939 р. бачимо, що в обл. суттєво скоротилось єврейське населення (відповідно з 8% до 0,1%). Лише 16,93% з них вважали рідною мову своєї національності. Суттєво зменшилась і польська громада краю. Лише 18,77% поляків вказували рідною польську мову [5, с. 274].

Повоєнні втрати населення в Тернопільській обл. були викликані збройним протистоянням національного руху Опору із новим окупаційним режимом, внаслідок чого проводили примусові депортації та виселення місцевого населення. Зменшенню чисельності населення сприяли добровільна та організована трудова міграція всередині держави [5, с. 272].

Значні зміни в національному складі населення Тернопільщини відбулися в післявоєнний період. Звідси, як і з інших областей західної частини України, було переселено на батьківщину поляків, чехів. Тільки на територію Польщі евакуювали майже 227 тис осіб. До поселень, з яких виїхали ці люди, було переселено українців із Польщі та Чехословаччини. З Польщі прибуло біля 160 тис людей. Ці переселення спричинили зниження частки польського та чеського населення і збільшення кількості українців у національному складі населення Тернопільщини. Різко скоротилась, порівняно з довоєнним періодом, кількість євреїв. Вони масово були знищені в часи німецької окупації, а частина з них емігрувала через Польщу за кордон. У післявоєнний період на території Тернопільської обл. зросла кількість росіян і громадян інших національностей колишнього СРСР. Вони були прислані сюди як спеціалісти для відбудови зруйнованого війною господарства, розвитку промисловості, колективізації сільського господарства [3, с. 360].

Загалом, чисельність населення Тернопільщини значно знизилася у повоєнні роки. Так у 1940 р. Кількість жителі складала 1480000, тоді як станом на 1945 р. чисельність знизилася до 1110000. Це зумовлювалося як воєнними діями, так і свідомим геноцидом єврейського населення з боку Німеччини. Знизилася кількість населення у містах – з 225000 до 120000 тис., однак частка сільських жителів впала ще більше – з 1255000 до 99000 тис.. У 1950 р. теж відбулося падіння чисельності населення Тернопільщини до 1062000, що можна пояснити репресіями радянської влади стосовно місцевих жителів [6, с. 135].

Кількість євреїв у повоєнні роки суттєво знизилась, цьому передувало декілька причин. Так, керівництво новоутвореної держави Ізраїль у 1948 р. звернулось до своїх одноплемінників, щоб ті повертались на історичну батьківщину. Велике число євреїв зголосились переїхати на «землю обітовану». Повоєнне переслідування за національною ознакою спричинило поштовх до такого радикального кроку. Це стало ще однією причиною до суттєвого скорочення чисельності єврейської громади Тернопільщини [7, с. 171].

Історія Тернопільщини розвивалась в контексті загальносвітових тенденцій. Більшість причин для зміни національної структури населення краю пов'язувалися з ситуаціями в інших регіонах. До суттєвого скорочення чисельності єврейського населення Тернопільщини у період з 1939 по 1950-ті рр. призвели ряд об'єктивних причин:

- геноцид єврейського населення фашистською Німеччиною у 1939 – 1945 рр. (масові розстріли, примусове вивезення в концентраційні табори);
- антиєврейська політика сталінського режиму 1939–1953 рр. (розселення по території СРСР, «справа лікарів» та інші надумані причини для переслідування євреїв);
- міграційні процеси у повоєнний період, які охопили і представників інших національностей;
- міграція єврейського населення, викликана утворенням національної держави Ізраїль у 1948 р..

[7, с. 180-181].

Перепис 1959 р. подав кількість населення у 1939 р. на тій території галицьких областей, яка у 1959 р. перебувала у складі Української РСР. Вона становила у 1939 р. 5 217 300 осіб. За переписом 1959 р. у трьох галицьких областях (четверту, Дрогобицьку об'єднали у 1958 р. із Львівською) налічували 4 288 083 осіб або всього 82,19% облікової чисельності на 1939 р. Як бачимо, загальні демографічні втрати, нанесені війною та репресіями з

боку органів державної безпеки, до 1959 р. були невідновленими. При цьому, значно збільшилася частка міського населення, яка становила 28,20%, в Тернополі чисельність зросла до 52 245 осіб. Значних змін зазнав національний склад населення з урахуванням Кременецького куща районів Тернопільської обл. Частка українців досягла 90,63 %. Другою за кількістю національністю стали росіяни, яких налічувалося 244 930 осіб або 5,71 %. Значно зменшилась кількість поляків, у Тернопільській обл. їх налічувалося 23510. В даній місцевості кількість єврейського населення була незначною, тому відомості про нього не ввійшли до зведеного тому підсумків перепису Української РСР. Статистика дає змогу також простежити нові тенденції в етнічних процесах, які в умовах радянської влади вже були започатковані до 1959 р. Українці на 98,98% залишалися україномовними, росіяни – на 98,19% російськомовними. Але польське населення було диференційоване на україномовних (52,23%), польськомовних (37,96%) і російськомовних (3,23%). Сильнішою була українська мовна асиміляція тих поляків, які проживали в селах: в середньому 72,59%. Серед поляків, які проживали у містах, україномовних було 42,29%, російськомовних – 6,55%. Серед міських поляків сильніше оберігали польську мову. Її називали рідною 50,82%, тоді, як серед сільських – лише 26,85% [8, с. 161-163].

Таким чином, війна зумовила значне падіння кількості населення в містах і селах. Повоєнні роки не показували приросту населення, що було зумовлено масовими репресіями проти місцевих мешканців та представників українського визвольного руху. Характерним у повоєнні роки було значне зниження частки єврейського населення, це зумовлювалося голокостом з боку Німеччини, а також зниженням кількості польського, що спричинило, так званий «обмін населенням». Наслідком цього стало зростання кількості українців у регіоні. Разом із тим зросла кількість росіян, на що повпливала кадрова політика СРСР, згідно з якою на роботу направлялися люди зі Східних УРСР та інших республік СРСР.

4.2. Радянська кадрова політика та її результати

Специфіка підбору та підготовки управлінських партійних кадрів у західних областях України в 1944–1945 рр. визначалася низкою чинників. Частину з них, як от: скорочення кількості населення, в тому числі й керівників різного управлінського рівня, внаслідок війни; зменшення до мінімуму з тієї ж причини освічених професіоналів можна вважати універсальними, оскільки у визначений нами відрізок часу їх наявність була характерною для всієї республіканської системи управління. Однак, у західних областях ситуація ускладнювалася існуванням тут, з одного боку, потужного антибільшовицького руху Опору, а з іншого – фактичною відсутністю тяглості радянських традицій у сфері партійно–державного управління [9, с. 169].

Ті заледве два роки, що передували початку німецько–радянської війни, були занадто малим відрізком часу для того, аби, по–перше, закласти достатньо міцний фундамент радянської політичної системи, вибудувати стійку структуру влади, несучі конструкції якої трималися б на місцевому ґрунті, насамперед – кадрах; по–друге, сформувати в свідомості західноукраїнського населення новий тип політичної культури («радянської»). Та й репресивна політика нової влади не сприяла появі палких симпатій до неї з боку місцевого населення. Це стало причиною того, що в період війни тільки–но змонтована більшовиками конструкція радянської влади в регіоні швидко розвалилася і з приходом Червоної Армії в 1944 р. її довелося вибудовувати знову [9, с. 169-170].

Більшість партійних керівників західноукраїнських областей вищого та середнього рівня склали представники зі східних регіонів України, Росії та інших національних республік СРСР. Питання про спрямування у західні обл. УРСР працівників, котрі працювали там до 1941 р., керівництвом республіки було поставлене на порядок денний ще восени 1943 р.. Так, 13 жовтня ЦК КП(б)У зобов'язав обкоми партії східних областей та наркомати УРСР відряджати цих людей у розпорядження відділу кадрів ЦК КП(б)У з

метою включення їх до так званого кадрового резерву. З них були сформовані склади партійних і радянських апаратів, які разом з частинами Червоної Армії вступали на територію обл. чи району. Таким чином, було затверджено склад комітетів КП(б)У, а також їх перших секретарів. Секретарем обкому КП(б)У в Тернопільській обл. став І. Компанець [9, с. 170].

За умов тоталітарної організації влади та жорсткого селекційного відбору, керівні крісла в районному чи обласному комітетах КП(б)У могли обіймати тільки перевірені кадри. Такими зазвичай були відряджені, згідно з рознарядкою ЦК КП(б)У, комуністи з інших регіонів держави. Так само довірою більшовицької влади користувалися демобілізовані бійці Червоної армії та учасники партизансько-підпільного руху. Значним «попитом» користувалися партійно-радянські функціонери, що працювали в західноукраїнському регіоні в довоєнний період (1939–1941 рр.). Після відповідної перевірки їм здебільшого доручали очолювати найбільш відповідальні ділянки роботи. Уродженці краю через політичну «неблагонадійність», безпартійність, небажання співпрацювати з владою займали другорядні позиції у владній ієрархічній драбині. Упродовж перших повоєнних років кадрова політика змінювалася залежно від військово-політичних та економічних умов [10, с. 83].

У 1944 р. – першій половині 1945 р. місцеві активісти до партійної роботи практично не залучалися. Влада ставилася до них з великою недовірою і регіональне керівництво не бажало брати на себе відповідальності за їхню роботу, аби, у випадку чого, не бути звинуваченим у «втраті політичної пильності». Від середини 1945–1946 рр. очевидною стала інша тенденція – заходи влади у регіоні були спрямовані на посилення кадрового потенціалу партійного апарату, що виявлялося у підвищенні вимог до освітнього рівня, ідеологічної і професійної підготовки кандидатів на номенклатурні посади. Для заміщення вакантних посад партійних, радянських чи господарських структур активно формується кадровий резерв

партійно-радянських номенклатурних працівників із числа тих, хто свого часу прибув у регіон за рознарядкою ЦК КП(б)У: колишніх фронтовиків, партизанів, підпільників і навіть місцевих активістів [10, с. 83].

«Кадровий десант» зі східних регіонів республіки не вирізнявся високими моральним якостями, мав низький освітньо-професійний рівень підготовки, переважна його більшість не володіла або недостатньо володіла українською мовою. Останнє стало настільки серйозною проблемою, що обласні керівники неодноразово змушені були інформувати про це ЦК КП(б)У [11, с. 472].

Статистика засвідчує, що в 1944 р. представники місцевого населення поповнювали ряди виключно робітничих професій. На посади навіть низової чи середньої ланки управління в цей період їх залучали вкрай неохоче. Причин цьому було декілька. Найголовніша – підозріло недовірливе ставлення до мешканців регіону, котрих вважали реальними або ж потенційними «бандитами – бандерівцями». Ініціатива місцевого партійного керівництва (якщо така й була) сковувалася почуттям страху перед вищими посадовцями за будь-яку управлінську помилку. Адже покарання могло бути надто жорстоким – від догани, до звинувачення у співпраці та пособництві націоналістичному підпіллю, що могло мати наслідком не просто звільнення, але й арешт. Тому районні, а то й обласні чиновники, по-перше, намагалися без погодження «зверху» жодних кадрових питань не вирішувати, по-друге, не обтяжувати себе пошуком кадрів на місцях, а просити вище керівництво надіслати ідеологічно «правильних» спеціалістів з інших регіонів СРСР. Як слушно зауважує Т.Першина, відділи кадрів «свою роботу звели, по-суті, до незліченних заявок–прохань в ЦК на заміщення непридатних до роботи керівників, про надсилку «гарних» працівників на вакантні номенклатурні посади» [12, с. 305].

Недовіра до місцевого населення була визначальною рисою сталінської кадрової політики у західних областях України. Більшовицька адміністрація в регіоні формувалася майже виключно з приїжджих, вони призначалися на

всі відповідальні посади. Так, станом на 1945 р. в Тернопільську обл. на різного роду посади було спрямовано 55 людей, що раніше входили до складу партизанських загонів. Ці люди займали різні посади, зокрема, директора МТС, прокурора, редактора газети, начальника РВ НКДБ та ін. [13, арк. 4-8].

Ще однією особливістю вирішення кадрової проблеми в західних областях УРСР було широке залучення мешканців краю для роботи в низових структурах радянської влади. В період 1944–1945 рр. проблема заповнення вакансій голів та секретарів сільських рад, голів колгоспів вирішувалася фактично виключно за рахунок місцевого населення. Переважна більшість кандидатів зголошувалася на ці посади під тиском офіційної влади. Адже тоді вони ставали об'єктами терору з боку українських повстанців, котрі ідентифікували їх як колаборантів та зрадників, які перейшли на службу до більшовиків. Бути представником сільської влади в 1944–1946 рр. означало наразити себе і свою родину на величезну небезпеку. Якщо районна влада зосереджувалася в містечку, добре укріпленому мілітарними частинами (НКДБ, НКВС, підрозділи внутрішніх військ тощо), то сільські голови та секретарі могли розраховувати тільки на свій дипломатичний хист, вміння знайти спільну мову як з владою повстанського заплілля, так і більшовицько–радянською [9, с. 64]

Фактичне табу для вихідців з місцевого населення було накладено на посади партійної, радянської, господарської номенклатури вищої ланки, а також у силових структурах (прокуратура, суд, НКДБ, НКВС тощо) усіх рівнів. Практика показала, що більшість з них могли працювати тільки заступниками чи рядовими службовцями, і то, переважно, в радянських органах влади та у різних сферах народного господарства. Така тенденція була характерною не тільки для 1944 р., судячи з офіційних партійних документів, вона збереглася і в 1945 р. [9, с. 64-65].

Так, автор звіту про роботу управління кадрів ЦК КП(б)У за 1945 р. змушений був констатувати, що «як і в довоєнний період, так і зараз, в

західних областях апарат партійних органів і, за рідкісними винятками, керівні посади в обласних і районних організаціях займають прислані працівники зі східних областей УРСР. До тепер обкоми КП(б)У цих областей за кожної зміни партійних працівників, аж до інструкторів райкомів та працівників радянських та господарських органів, звертаються з проханням в ЦК КП(б)У про додаткове направлення працівників» [9, с. 65].

Так, станом на 1 січня 1945 р. всі 244 працівники оперативного складу УНКДБ в Тернопільській області були спрямовані на роботу з НКДБ УРСР, тобто не були місцевими. [13, арк. 1, 4].

Серед працівників, що прибули на роботу в УНКДБ в Тернопільській області мало місце системне порушення законів, вживання алкоголю та хуліганство. Так, упродовж 1944 р. 11 працівників було передано суду, ще 6 справ перебували на стадії розслідування. 107 працівників органів НКДБ було притягнуто до дисциплінарної відповідальності за різного роду проступки. 8 було відправлено в тиллові області СРСР, а ще 6 не пройшли спец перевірки. 13 працівників було визнано непридатними до служби в органах НКДБ за станом здоров'я, ще 11 було відправлено назад в УНКДБ УРСР і визнано такими, що не годяться до роботи в західних областях УРСР. 8 з них бул звільнено згідно службової невідповідності, ще 11 за вживання алкоголю [13, арк. 11].

Високим залишався рівень партійності працівників НКДБ, що прибували в Тернопільську область. Станом на 20 грудня 1944 р. з 1255 працівників 395 були членами компартії, ще 140 – були кандидатами у члени ВКП (б), та 326 комсомольців [13, арк. 14].

Характерно, що серед усіх новоприбулих кадрів на роботу в органи державної безпеки 1032 – були росіянами, 792 – українцями, 31 – білорус, 11 – євреє та ще 60 працівників іншої національності [13, арк. 22].

До кінця 40-х років сотні тисяч людей приїхали на західну Україну зі східних районів України, Росії та інших республік СРСР. Тільки вчителів зі

східних областей України до сільської місцевості було направлено майже 44 тис [14, с. 211].

До переїзду в Західну Україну для роботи на новобудовах та підприємствах заохочувались представники з різних регіонів Радянського Союзу. Прибулі поселялись в основному у містах краю. Зростання відбувалось за рахунок росіян. Протягом другої половини 40-х років – першої половини 50-х років ХХ ст. частка російського населення в обл. зросла із кількох сотих до 5 відсотків [3, с. 220].

Органами МДБ було організовано роботу таким чином, що фактично кожен фахівець, який направлявся на роботу в Західну Україну, змушений був давати підписку про співпрацю із спецслужбами. Багато із них проходили навчання в Києві на вулиці Леніна, 54 [15, с. 388].

За активну співпрацю із органами МДБ по виявленню націоналістичного підпілля у Підволочиському районі СБ ОУН було ліквідовано понад 30 фахівців різних спеціальностей, які прибули сюди на роботу. Найвідоміші з них: перший секретар РК КП(б)У Багрянцев, жінорг Цветкова, працівниця РК КП(б)У Гаврилюк [15, с. 388].

Серпневий пленум ЦК КП(б)У наголошував на необхідності «забезпечити в західних областях ширше висування на керівну роботу людей з місцевого населення, відданих радянській владі». Проте це висування проводилося (якщо проводилося) переважно на другорядні посади, насамперед у сільських та районних ланках [14, с. 212].

Виконуючи вказівки Центру, регіональне партійне керівництво змушене було зосередити увагу на вишукуванні кадрових резервів на місцях. Одним із ефективних шляхів розв'язання цієї проблеми воно бачило у ширшому залученні місцевих активістів до лав комсомолу та більшовицької партії. З цією метою значно розширювалася мережа різного роду партійних шкіл, гуртків, семінарів, курсів, де вивчали зміст Четвертого п'ятирічного плану, роботу Сталіна «Велика вітчизняна війна Радянського Союзу» тощо. Однак, як засвідчують документи, ріст рядів КП(б)У за рахунок місцевого

населення проходив досить повільно як правило, за рахунок районних активістів.

Політика недовіри до місцевого населення призвела до того, що станом на 1946 р. із 16 129 номенклатурних посад у західних областях України місцевими мешканцями було заміщено лише 2097, тобто 13%. Того ж року в обласних відділах культосвітніх закладів регіону з 61 керівної посади місцеві обіймали лише 2, у районних, із 310 співробітників місцевими були лише 18. Як правило, місцеві уродженці займали посади завідуючих сільськими клубами та бібліотеками, хатами-читальнями, що становило 85-90% усіх працівників [14, с. 212-213].

Багато зусиль спрямовувалось на підготовку кадрів масових професій з місцевого населення, так, упродовж 1946 р. було підготовлено 14 546 спеціалістів, чим значно перевиконали план, що становив 3 933 працівників. Із них спеціалістів сільського господарства було підготовлено 6137 людей, органів заготівлі – 43 людини, 3123 працівника для промисловості та ін. [16, арк. 36].

Окрім масових професій, представників місцевого населення готували до управлінської роботи. Упродовж 1946 р. до дворічної партійної школи відібрали 21 людину, а на шестимісячні курси ще 20. Після проходження навчання вони мали зайняти посади голів та заступників голів виконкомів районних рад [16, арк. 14].

У 1946 р. на керівні посади в області було висунуто лише 9 людей з місцевого населення, що становить лише 12% від загальної кількості 71. Що стосується номенклатури посад ЦК КП(б)У, то із 162 людей, місцевими були лише 29, тобто 17,8% [17, арк. 11].

Що стосується системи підготовки працівників органів державної безпеки, то у воєнні роки, незважаючи на досить складні воєнні умови, у Всеукраїнській школі НКВС СРСР вже у 1945 р. відбувся випуск курсантів першого набору. З осені того ж року, окрім основного оперативного напрямку навчання та відділення підвищення кваліфікації, при цьому

спеціалізованому відомчому закладі були організовані додаткові потоки (курси): радистів, перекладачів німецької мови (для таборів військовополонених), а також дільничних оперуповноважених для західних областей УРСР. Готували у цьому закладі й секретарів-друкарок для райвідділів міліції. Велика увага надавалася вивченню спеціальних дисциплін, засвоєнню знань з агентурно-оперативної діяльності [18, с. 121-122].

У післявоєнний час робота з підготовки кадрів органів державної безпеки помітно активізувалася. Але це вже були інші умови нові виклики стояли перед органами державної безпеки. У роки воєнного лихоліття ця надзвичайно важлива робота здійснювалася у вкрай складній обстановці. Саме тоді актуалізувалася потреба в теоретичному забезпеченні процесу таємного протиборства з противником, стали формуватися нові вимоги до оперативного та керівного складу органів розвідки та контррозвідки, створювалися нові стандарти у проведенні контррозвідувальних та інших операцій. Стала очевидною необхідність ґрунтовної завчасної підготовки органів розвідки та контррозвідки до роботи в умовах воєнного часу або відкритого збройного конфлікту. Це ж саме стосувалося й виучки кадрів диверсантів, радистів та перекладачів [18, с. 122].

Підготовка кадрів у роки війни (принаймні до весни 1944 р.) здебільшого здійснювалася за двома напрямками: для особливих відділів і роботи за лінією фронту, в тилу ворога. Намагаючись оптимізувати виучку нових кадрів, керівництво органів державної безпеки вдавалося до корегування та реформування навчального процесу, створювало нові освітянські установи. Вже у перший рік війни був здійснений перехід до підготовки кадрів середньої ланки в умовах воєнного часу, що становить унікальний досвід для відомчої системи освіти. На завершальному етапі збройного конфлікту керівництвом НКВС здійснювалися заходи з переведення навчальних закладів не лише на підготовку спеціалістів

середньої, а й вищої ланки – керівників, організаторів партизанського руху, офіцерських кадрів для лінійних і регіональних підрозділів [18, с. 122].

У післявоєнний час в УРСР було відновлено існування шкіл для підготовки співробітників органів державної безпеки та створено нові навчальні заклади. Їх комплектування відбувалося на підставі відповідних рішень ЦК КП(б)У щодо розверстки по областях. Обкоми КП(б)У визначали кандидатів на навчання [19, с. 38].

Підготовка до створення міжрайової школи у Львові розпочалася ще на початку 1945р., коли за поданням НКДБ УРСР була прийнята постанова Бюро Львівського обкому КП(б)У «Про організацію в місті Львов 2-ї міжрайонної школи НКДБ СРСР». Школу було розміщено у будівлі колишнього польського ліцею, до її складу входило три корпуси. Міжрайова школа НКДБ у м. Львові мала забезпечувати підготовку та перепідготовку кадрів для органів державної безпеки західних областей УРСР. Планувалося скласти відповідну програму навчання та підбір слухачів [20, с. 260].

Наказ МДБ СРСР №00563 від 27 грудня 1946 р. закріпив створення Львівської міжрайонної школи МДБ СРСР (для шифрування, в офіційних документах її іменував, як військова частина №357 МДБ СРСР). Кандидатів на навчання відбирала спеціальна мандатна комісія, яку очолював виконуючий обов'язків начальника міжрайової школи. Також до її складу входили заступник начальника школи, представник МДБ УРСР і заступник начальника УМДБ Львівської обл. Робота школи стартувала 10 січня 1947 р., спільно з управлінням кадрів МДБ УРСР і Львівського обкому КП(б)У [20, с. 260].

Підбір кандидатів на навчання здійснювався упродовж 1946 – початку 1947 рр. зі складу «партійно-комсомольського активу» обласними УМДБ і обкомами ЦК КП(б)У відповідно до рішень ЦК КП(б)У від 23 серпня 1945 р. і 20 червня 1946 р. за встановленими планами. Навчання у Львівській школі розпочав з березня 1947 р. 401 курсант. 225 кандидатів на навчання були відряджені до обласних УМДБ через невідповідність умовам прийняття. З

них 89 осіб – за станом здоров'я, 67 осіб – у зв'язку з незавершеністю їх спецперевірки та 20 осіб – внаслідок наявності щодо них компрометуючих матеріалів [19, с. 38].

Для викладання спеціальних дисциплін у Львівській школі МДБ залучалися як позаштатні лектори співробітники 1-го і 2-го МДБ УРСР, так і керівний склад УМДБ Львівської обл. від начальників відділень до заступників начальника управління. Відповідно до наказу МДБ УРСР №00142 від 26 червня у навчальному процесі були задіяні 23 практичні співробітники МДБ [20, с. 261].

Випуски курсантів Львівської школи МДБ відбулися у травні та жовтні 1948 р.. Були оголошені нові набори, створювалася мандатна комісія з працівників МДБ УРСР, яка спільно з представниками Львівського обкому КП(б)У проводила прийом і зарахування кандидатів [19, с. 38].

За підсумками відбору курсантів видавалися накази МДБ УРСР, в яких аналізувалися результати роботи кадрових апаратів УМДБ з комплектування шкіл МДБ. Згідно з наказом МДБ УРСР № 00399 від 18 грудня 1948 р. у Львівській школі МДБ навчання чергового набору курсантів розпочалося з 1 грудня 1948 р.. Із 318 кандидатів було зараховано 235 осіб. Справи 72 осіб не відповідали вимогам прийому, а 11 осіб, через завершення роботи мандатної комісії, відправили до обласних УМДБ. Найбільшу частину відсіяних кандидатів становили особи, визнані непридатними до навчання за станом здоров'я. Недостатню кількість кандидатів, яка не відповідала розверстці, надіслали УМДБ Дніпропетровської, Київської, Миколаївської і Житомирської областей. УМДБ Волинської обл. взагалі не надіслало жодного кандидата на навчання [20, с. 260].

Школи МДБ, розташовані в Україні, у подальшому продовжували поповнюватися за рахунок розверсток, визначених партійними органами. Згідно з постановою ПБ ЦК КП(б)У від 8 травня 1950 р., передбачалося відібрати 360 комуністів і комсомольців до шкіл МДБ. Про виконання цієї

постанови обкоми КП(б)У протягом червня – липня 1950 р. звітували до ЦК КП(б)У [21, с. 290].

У 1948 р. на посадах лікарів в Тернопільській області працювало 447 лікарів, з яких місцевих було лише 27. Середній медперсонал налічував 1916 людей, з яких місцевими були лише 310. На керівні посади у 1948 р. було висунуто 13 працівників медичної сфери, серед яких місцевим був лише 1. Ситуація не покращилась і в 1949 р., з 550 лікарів вихідцями з Тернопільщини були лише 43. Середній медперсонал в 1949 р. налічував 2378 працівників, з яких місцевими були лише 370. Серед 10 медичних працівників, яких висували на керівні посади, з Тернопільщини були лише 3 [22, арк. 25].

Особливу увагу приділяли залученню жінок до різного роду робіт, так, станом на 1948 р. у галузі промисловості було залучено 1976 жінок, з яких 1309 були місцевими. Із більш активних та підготовлених жінок керівні посади в різних галузях займало 5464 жінок, з яких 4051 – місцеві [22, арк. 42].

Таким чином, кадрова політика радянської влади на Тернопільщині ґрунтувалася на недовірі до місцевого населення, що спричинило масові відправки працівників окремих професій зі Східних регіонів УРСР та інших республік СРСР. Часто на відповідальні посади призначали членів партизанських загонів, демобілізованих солдатів. Місцеве населення до роботи в органах радянської влади залучали рідко, в більшості вони займали посади нижчої ланки, тоді як керівниками призначали вихідців зі Східних регіонів УРСР та інших республік СРСР.

Варто відзначити факт, що всі новоприбулі кадри підписували угоду на співпрацю з органами державної безпеки і, по суті, ставали агентами. Щоб не допустити вкорінення агентів серед місцевого населення, активно працювала СБ ОУН, що здійснювала відповідні заходи для виявлення та знешкодження ворожих агентів серед місцевого населення.

Підготовка кадрів для органів державної безпеки у воєнний час вирізнялась концентрацією на диверсійній роботі в тилу ворога та підготовкою фахівців спеціальних підрозділів. Робився акцент на покращення теоретичних засад підготовки працівників.

У повоєнний період нестача фахових працівників спонукала до відкриття міжкrajової школи у Львові, яке відбулося 10 січня 1947 р.. Підбір кандидатів на навчання здійснювався зі складу «партійно-комсомольського активу» обласними УМДБ та обкомами ЦК КП(б)У. У подальші роки школи МДБ на території УРСР продовжували комплектуватись за рахунок так званих розверсток, що визначалися партійними органами.

Висновки до четвертого розділу

Отже, алізуючи події перших повоєнних років та наслідки для українського населення Тернопільської обл. у період з 1944 по 1953 рр., доходимо до висновку, що етнонаціональна політика держави була спрямована на задоволення потреб однієї національної групи – росіян. Проти місцевого корінного населення (українців) були застосовані такі форми етнонаціонального впливу: відсторонення від роботи у державних органах влади й усунення від керівництва підприємств, установ та організацій; національна асиміляція реалізовувалась через заборону: української мови, розвитку національної культури, діяльності громадських організацій та спортивних товариств; депортація національно-свідомого населення за межі України; колонізація території представниками панівної нації (росіянами) на користь зміни етнодемографічного балансу в регіоні; відверте нехтування національних вимог українського населення через фізичне знищення інтелігенції, духівництва, заможних селян, ремісників та працівників торгівлі; формування інституту «стукачів», де, нерідко, родичі змушені були доносити на своїх близьких; заохочення до добровільної міграції у віддалені райони Радянського Союзу, яка давала можливість переселенцям здобути вищу освіту, стабільну працю, відносно спокійне та безпечне проживання.

Українство фактично було позбавлене одного із основних принципів, що гарантований засадничими документами ООН – права нації на самовизначення. Українці на своїх рідних землях відчували себе національною меншиною з урізаними правами. Саме в ці роки було закладено глибинні психолого-емоційні процеси, які за наслідками будуть відчуватись у суспільстві протягом десятків наступних років.

Багато дослідників схиляються до думки, що у всьому винна реалізація політики «культу особи Сталіна». За результатами нашого дослідження приходимо до висновку, що у кожному районі, селі був «свій Сталін», який намагався урізноманітнювати роботу каральної системи. Інколи їхня діяльність виходила далеко за рамки інструкцій, що направлялись у регіони. Підтвердженням цьому є численні свідчення про тортури учасників національного руху спротиву та невинних жертв радянського тоталітарного режиму. Радянські тоталітарні органи не змогли «остаточно» вирішити українське питання тому, що українці чинили шалений спротив і у них просто не вистачило вагонів. На відміну від заходів, що вживались проти чеченського народу, кримських татар та ін.

Для витіснення місцевого населення з усіх сфер життя велась і відповідна кадрова політика. Так, на керівні посади призначали вихідців зі Східних областей УРСР та інших республік СРСР. Важливим критерієм для призначення на ту чи іншу посаду була партійна приналежність людини, та її минуле. Так, активно залучали колишніх членів радянських, партизанських загонів, демобілізованих солдатів. Новоприбулі кадри підписували документи про співпрацю з органами державної безпеки, тим самим ставали агентами і передавали різного роду інформацію.

Особливістю вирішення кадрової проблеми в західних областях УРСР було широке залучення мешканців краю до роботи в низових структурах радянської влади. В період 1944–1945 рр. проблема заповнення вакансій голів та секретарів сільських рад, голів колгоспів вирішувалася виключно за рахунок місцевого населення. Однак, до місцевого населення ставилися як до

«громадян другого сорту», що зумовлювало суспільне невдоволення та провокувало конфліктні ситуації.

Така кадрова політика не сприймалась місцевими, про що свідчать часті вбивства таких працівників як місцевим населенням, так і членами українського визвольного руху. З огляду на це, місцеве населення не виявляло ініціативи займати посади в радянській адміністрації, бо це означало наразити себе та свою сім'ю на небезпеку. Якщо місцеві жителі і погоджувалися працювати в структурах радянської адміністрації, то під тиском з боку районних партійних структур.

Мала свої особливості кадрова політика в структурах державної безпеки, так, у період Другої світової війни працівників НКДБ застосовували як диверсантів у глибокому тилу ворога, або ж готували працівників, що наповнювали спеціалізовані, контррозвідувальні відділи. Після того, як було вибито вермахт з Тернопільщини, тут відновлювалися структури органів державної безпеки, які наповнювалися вихідцями зі Східних областей УРСР та інших республік СРСР, особливо росіянами.

Структури державної безпеки страждали від значного кадрового голоду у період 1944-1946 рр., однак структури, що покликані були знищувати український визвольний рух, комплектувалися майже повністю.

Для подолання кадрового голоду 10 січня 1947 р. відбулося відкриття міжрайової школи МДБ у Львові.

Список використаних джерел до четвертого розділу

1. Кубійович В. Переписи населення. Енциклопедія українознавства: Словникова частина: [в 11 т.]. Париж-Нью-Йорк: Молоде життя, 1970. С. 2012-2013
2. Кубійович В. Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1.1.1939 р. Вісбаден, 1983. 205 с.
3. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. Київ: ШЕІНД, 2000. 356 с.
4. Головне управління статистики в Тернопільській обл. Список населених пунктів Тернопільської обл., зазначених в списку перепису населення 1959 року, об'єднаних з іншими населеними пунктами, або ліквідовані у зв'язку з виїздом мешканців в другі населені пункти після перепису 1959 року. Тернопіль.
5. Міжнаціональні відносини і національні меншини України: стан, перспективи / Упор. Р.Ш.Чілачава, Т.І.Пилипенко. Київ: Голов. спеціалізм. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2004. 384 с.
6. Шляхами Золотого Поділля: регіональний історично-мемуарний збірник : у 3 т. Філадельфія, 1983. 849 с.
7. Олещук І. Шлях до свободи. Документи, спогади, публіцистичні та літературні твори про громадянсько-політичне життя 1990-2020 років. Тернопіль: Джура, 2021. 240 с.
8. Галичина: Етнічна історія. Тематичний збірник статей. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. 216 с.
9. Стародубець Г. М. Специфіка підбору та підготовки партійних кадрів у західних областях України 1944–1945 рр. // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. 2011, № 44. С. 169-176.
10. Стародубець Г. Кадрова політика радянської влади як засадничий детермінант трансформаційних соціальних процесів у західноукраїнському регіоні в повоєнний період // Наукові записки

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2016. № 2. С. 81–86.

11. Федун Петро «Полтава» Концепція Самостійної України. Том. 2. Документи і матеріали / Упор. і ред. М. Романюк; НАН України. Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича; Центр незалежних студій. Львів, 2015. 893 с.
12. Першина Т. Формування управлінських кадрів в Західній Україні в 1944–1948 рр.: регіональні особливості // Сторінки воєнної історії України. Збірник наук. Статей / НАН України. Ін-т історії України. Київ, 2009. Випуск 12. С. 299–312
13. Отчеты, информации, сведения горкомов, райкомов партии в обком КП(б)У о работе военных отделов по вопросам укомплектования общественно-оборонных организаций кадрами, военно-спортивной подготовки учащихся, помощи инвалидам войны и семьям погибших, трудоустройстве демобилизованных воинов из рядов красной армии, работы организации осовавиахима, красного креста и истебитильных батальионов // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 380. 178 арк.
14. Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20-50-ті роки ХХ ст. Київ, Наукова думка. 1994, 350 с.
15. Мокрій Ю. Містечко. Тернопіль: Астон, 2011. 496 с.
16. Отчет отдела кадров обкома КП(б)У о работе за 1946 год // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 649. 45 арк.
17. Отчеты, информации горкомов, райкомов партии в обком КП(б)У о работе отделов кадров по подбору, расстановке и воспитанию руководящих кадров за 1946 год // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 650. 127 арк.
18. Вронська Т. Система підготовки кадрів органів державної безпеки у роки Великої Вітчизняної війни / Т. Вронська, С. Лясковська

// Краєзнавство. Науковий журнал. Київ: Всеукраїнська спілка краєзнавців, 2013. №3. С. 111-123

19. Окіпнюк В. Т. Комплектування кадрового складу органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953рр.) // Часопис Київського університету права. 2019. № 4. С. 35–41.
20. Окіпнюк В. Т. Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929-1953). Херсон: Видавництво «ОЛДІ-ПЛЮС», 2019. 416.
21. Окіпнюк В. Т. Радянські органи державної безпеки в Україні В період панування тоталітарного режиму (1929-1953 рр.): історико-правове дослідження: дисертація доктора юридичних наук: 12.00.01. Київ: 2020. 476 с.
22. Справки, докладные записки спецсообщения партийных, административных органов в обком КП(б)У о фактах нарушения социалистической законности ответственными лицами, расстановке и воспитании руководящих кадров // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 1810. 96 арк.
23. Докладные записки, отчеты, информации обкома партии в ЦК КП(б)У о выполнении постановлений вышестоящих партийных органов по вопросам укрепления бдительности и сохранности документов, работы военных отделов партийных органов, нарушения социалистической законности, подготовке и проведения выборов народных судов, состояния политико-воспитательной работы и культурно-просветительной работы среди женщин области // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 1126. 96 арк.

ВИСНОВКИ

Діяльність радянських органів державної безпеки в Тернопільській обл. (1944–1953 рр.) була визначальною, оскільки від їх роботи залежало чи закріпиться радянська влада на завойованих територіях. В різні періоди перед НКДБ-МДБ ставилися різні завдання, так у роки війни відділи та відділення були заточені на інтеграцію територій в склад СРСР, вони займалися пошуком та арештом колаборантів та знешкодженням агентів німецької розвідки. У період після війни та реформи 1946 р., основним спектром діяльності МДБ стали репресії проти українського визвольного руху, що супроводжувалось відповідними трансформаціями структури та розширенням штатного числа працівників.

Діяльність радянських органів державної безпеки в Тернопільській обл. (1944-1953 рр.) досліджувалися лише частково. В працях вітчизняних та закордонних істориків знайшли відображення окремі аспекти досліджуваної проблематики: біографія та особистий шлях окремих очільників структур державної безпеки СРСР, окремі успішні операції, в яких працівники органів НКДБ-МДБ себе проявили героїчно, репресивна діяльність спрямована проти місцевого населення та українського визвольного руху.

Вагомі зрушення у вивченні проблематики діяльності радянських органів державної безпеки в Тернопільській обл. (1944-1953 рр.) відбулися після розпаду СРСР у 1991 р., в результаті чого дослідники отримали можливість вивчити значний обсяг документів, які були розсекречені. Так українські дослідники сконцентрували свою увагу на вивчення питання репресій проти місцевого населення та боротьби з ОУН.

Проведений аналіз джерельної бази, значний обсяг якої становлять архівні матеріали, які вводяться у науковий обіг вперше, засвідчив, що в них відображено інформацію про структуру та діяльність органів НКДБ-МДБ в Тернопільській обл. у 1944–1953 рр., а саме: штатні розписи особового складу із зазначенням назв структурних підрозділів, їх штатної чисельності, а

також інформації про самих працівників, їх освіту, звання та походження. У дисертаційному дослідженні використані матеріали фондів АУ СБУ в Тернопільській обл., ГДА СБУ в м. Києві, ЦДАГОУ України та Держархіву Тернопільської обл.

Дослідження проблематики діяльності радянських органів державної безпеки в Тернопільській обл. (1944–1953 рр.) показало, що органи НКДБ-МДБ мали чітке вертикальне підпорядкування, де в Тернопільській обл. все було підпорядковано головному управлінню НКДБ-МДБ. Упродовж 1944–1945 рр. структура включала наступні підрозділи: головне управління та контррозвідальні відділи та відділення, міські відділи, районні відділи, АГФВ та внутрішню тюрму. У зазначений період спостерігався гострий кадровий голод, близько 40 % посад залишалися вільними. Однак окремі відділи та відділення були укомплектовані повністю, здебільшого це структури, чиїм завданням була боротьба з колаборантами, німецькими агентами та українським визвольним рухом. Були структури в яких не було працівників протягом 1944–1945 рр., зокрема у житлово-ремонтній групі та у телефонній станції. Структури державної безпеки СРСР на Тернопільщині наповнювались малокваліфікованими кадрами, більшість працівників закінчували кілька класів школи.

Після закінчення війни НКДБ зазнали змін, в результаті реформи 1946 р. НКДБ було перейменовано в МДБ, кардинальне розширення та зміна структури МДБ СРСР відбулося 4 травня 1946 р., коли замість В. Меркулова міністром держбезпеки СРСР був призначений В. Абакумов, а очолюваний ним ГУКР «Смерш» МВС СРСР влився в МДБ СРСР.

Після реформи 1946 року структури МДБ в Тернопільській обл. набули сталого вигляду та проіснували до 1953 р., включно, без істотних змін. Головне управління, що включало в себе секретаріат та інспекцію. 2 контррозвідальний відділ включав в себе секретаріат та три відділення, а з 1947 року чотири. Відділ боротьби з українським підпіллям включав секретаріат та три відділення. Згідно штатного розпису 1947 року його було

реформовано у відділ 2-Н і він включав секретаріат, п'ять відділень, групу радіозв'язку. 4 пошуковий відділ включав секретаріат та два відділення. Оперативне відділення включало секретаріат та чотири відділення та окреме відділення «О». Слідчий відділ включав секретаріат та три відділення, а з 1947 року його розширили до 4 відділень. Відділ «А» включав секретаріат та три відділення. Відділ «В» включав пункт «ПК» та шифрувальну групу, що у 1947 році була перетворена на 6 відділення. Відділ кадрів. Кардинальних змін структури не відбувалось, однак можна виокремити, штатний розпис від 1948 року, згідно якого не було передбачено пункту «ПК». Можна виокремити і розпис від 1952 року, в якому відділу «С» та відділу кадрів не було передбачено, однак вони з'являються у наступних редакціях.

Штатними розписами було передбачено три міських відділи, Тернопільський, Кременецький та Чортківський. Тернопільський входив в штатний розпис на правах обласного. Кременецький та Чортківський міські відділи включали в себе секретаріат, пошуковий та оперативний відділи. Згідно штатних розписів від 1947 р. в Кременецький та Чортківський міські відділи увійшли відділення 2-Н, що протистояли українському підпіллю. 1950 року міські відділи були ліквідовані, а на їх місце створювались районні.

Після реформи 1946 року було сформовано 36 районних відділів, а з 1950 р. додалося ще два: Чортківський та Кременецький, після ліквідації однойменних міських відділів.

Окремо варто виділити відділ 2-Н, його додавали у всі районні та міські відділи для протистояння українському визвольному руху, також з 1947 р. вводилась посада начальника штабу винищувального батальйону, яка була ліквідована у 1949 р. Упродовж вказаного періоду простежується поступове покращення комплектації відділів та відділень і до 1948 р. кількість вільних місць у штатних розписах не перевищувала десятка, така тенденція спостерігатиметься до кінця досліджуваного періоду.

Для підготовки нових працівників та підвищення кваліфікації уже наявних проводилось навчання особового складу. Навчання не мало системного характеру, але до навчання готувались ретельно, заздалегідь розроблялися плани семінарів, призначались викладачі та старости груп.

Упродовж 1945 р. навчання проходило найактивніше, було проведено п'ять семінарів, навчання пройшло 180 учасників і лише 12 з них відмінно здали теоретичні і практичні іспити та отримали підвищення. Упродовж 1946–1947 рр. активного навчання не проводилось, що пов'язано із реорганізацією відомства в МДБ.

Починаючи з 1946 р. на роботу в органи державної безпеки СРСР почали приймати місцеве населення, завдяки чому кадровий голод було подолано. В наступні роки інтенсивність навчання зменшується, і починаючи з 1951 р. проводяться по одному заходу на рік, що зумовлене відсутністю кадрового голоду.

Опираючись на розгалужену структуру, органами державної безпеки проводилися репресивні заходи проти місцевого населення та представників визвольного руху. Здійснюючи слідчі заходи працівники НКДБ-МДБ заводили оперативну справу, проводячи роботу з агентами, допитуючи місцеве населення збирали інформацію про членів визвольного руху. Частими були спроби вербування органами державної безпеки членів визвольного руху чи місцевих жителів.

Коли вдалося зібрати достатньо інформації про осередки ОУН чи окремі її членів, тоді організовувалась каральні операції, які в документах називали «чекістсько-військові операції», або просто «військові операції». До них залучались, як представники районних відділів НКДБ-МДБ, так і головного управління та члени винищувальних батальйонів.

Такого роду каральні операції небули спорадичними, а мали плановий характер. Про це свідчать відповідні накази, наприклад, «Про посилення боротьби проти українсько-німецьких націоналістів», на основі яких

розроблялися детальні плани та інструкції зі знищення українського визвольного руху.

З Києва, головним управлінням НКДБ-МДБ надсилалися плани та інструкції зі знищення українського визвольного руху, де зазначалися осередки ОУН, які потрібно репресувати, а також відповідальні працівники органів державної безпеки. На те, аби ліквідувати той чи інший осередок ОУН давався окремий відрізок часу, протягом якого передбачалися регулярні звітування.

У звітах зазначалася кількість вбитих та арештованих членів українського визвольного руху, вилученої зброї та сімей членів ОУН, що були виселені. В окремих звітах відзначалася і кількість працівників органів державної безпеки, що були вбиті чи поранені під час проведення каральних операцій.

Про проведення репресій органи державної безпеки не лише звітували, а й проводилися регулярні перевірки «успішності роботи», за результатами яких часто працівники отримували дисциплінарні покарання, а в окремих випадках їх могли понизити в посаді чи взагалі звільнити з роботи. Ці факти свідчать про те, що репресії були цілеспрямованою державною політикою, що мала місце в Тернопільській обл. протягом досліджуваного періоду.

Масові депортації були однією із форм репресивної політики радянської влади. В першу чергу виселенню підлягали сім'ї членів українського визвольного руху, а також тих, хто їм допомагав, переселенню підлягали так звані «куркулі», священники та члени релігійних організацій.

Депортації теж мали плановий характер, головні управління НКДБ-МДБ отримували плани із зазначенням кількості сімей, що планувалося виселити, а також обл. куди їх передбачалося вивезти. Органи державної безпеки були і безпосередніми виконавцями насильних переселень, працівники НКДБ-МДБ dopravляли сім'ї на залізничні станції, здійснювали охорону та розшук втікачів, а також супроводжували у дорозі.

Працівники органів державної безпеки відігравали ключову роль у ліквідації ГКЦ, так ними було організовано псевдособор у Львові в 1946 р. на якому оголосили про «об'єднання» з РПЦ. Органи НКДБ-МДБ організовували переслідування священників, вилучали храми, які перетворювали на склади, або там розміщували культурні та просвітницькі організації.

Переслідувань зазнавали і члени протестантських релігійних організацій, спершу органи державної влади намагали створити єдину структуру, щоб підпорядкувати їй всі наявні осередки, коли цього не вдалося зробити, розгорнулися репресії проти очільників. Так, їх арештовували, судили та відправляли у табори разом з сім'ями.

Аналогічна доля спіткала і членів Свідків Єгови, особливо лідерів осередків, їх арештовували, судили та відправляли у табори разом з сім'ями.

Репресивна політика радянської влади привела до того, що у післявоєнні роки ріст населення не відбувався, а в подальші роки сформувався дисбаланс, де міське населення зростало значно швидше ніж міське. Змінився етнічний склад населення, суттєво знизилася кількість поляків та євреїв на Тернопільщині, однак значно зросла частка росіян. Ріст кількості росіян, зокрема, зумовлювався і кадровою політикою, коли на Тернопільщину переселялися представники окремих професій.

Радянська кадрова політика на Тернопільщині характеризувалась недовірою до місцевого населення, що зумовлювало невисоку присутність у вищому керівництві області. Характерним в період 1944-1946 рр. було спрямування на територію обл. кадрів зі Східних регіонів УРСР та інших республік СРСР, здебільшого, росіян. Важливим критерієм для призначення на ту чи іншу посаду була партійна приналежність людини, та її минуле. Так, активно залучали колишніх членів радянських, партизанських загонів, демобілізованих солдатів. Новоприбулі кадри підписували документи про співпрацю з органами державної безпеки, тим самим ставали агентами і передавали різного роду інформацію.

Характерним було залучення вихідців місцевого населення для роботи в низових структурах радянської влади. В період 1944–1945 років проблема заповнення вакансій голів та секретарів сільських рад, голів колгоспів вирішувалася фактично виключно за рахунок місцевого населення.

Мала свої особливості кадрова політика в структурах державної безпеки, так, у період Другої світової війни працівників НКДБ застосовували, як диверсантів у глибокому тилу ворога, або ж готували працівників, що наповнювали спеціалізовані, контррозвідувальні відділи. Після того, як було вибито вермахт з Тернопільщини, тут відновлювалися структур органів державної безпеки, які наповнювали вихідцями зі Східних областей УРСР та інших республік СРСР, особливо росіянами.

Структури державної безпеки страждали від значного кадрового голоду у період 1944-1946 рр., однак структури, що покликані були знищувати український визвольний рух комплектувалися майже повністю.

Для подолання кадрового голоду 10 січня 1947 р. відбулося відкриття міжрайової школи МДБ у Львові. Підбір кандидатів на навчання здійснювався зі складу «партійно-комсомольського активу» обласними УМДБ та обкомами ЦК КП(б)У. У подальші роки школи МДБ на території УРСР продовжували комплектуватись за рахунок так званих розверсток, що визначалися партійними органами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Brzezinski Z. *The Permanent Purge: Politics in Soviet Totalitarianism*. Cambridge, Mass., 1958. 256 с.
2. Getty Arch J., Naumov O. V. *The Road to Terror. Stalin and the SelfDestruction of the Bolsheviks, 1932–1939*. Yale University Press, 1999. 680 с.
3. Jakobson M. *Origins of the Gulag. The Soviet Prison Camp System 1917–1934*. Lexington/Kentucky, 1993. 182 с.
4. Антонюк Я. Агентурно-бойові спецгрупи НКВС–МВС–НКДБ–МДБ. *Наукові записки. Історичні науки*. № 10. С. 213–225.
5. Баран В. К. «Зачистка»: політичної репресії в західних областях України у 1939–1941 рр./ В. К. Баран, В. В. Токарський. Львів, 2009. 456 с.
6. Баран В. К. Органи НКВС як інструмент сталінських репресій у західних областях України (вересень–грудень 1939 р.). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2020. Вип. 4. С. 52–69.
7. Баран В. К. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. Львів: 1996. 447 с.
8. Бережанська земля. Т. II. Історико-мемуарний збірник. Головний комітет Бережанщини й Козівщини. Торонто. Нью-Йорк. Лондон. Сідней. Бережани. Козова, 1998. 900 с.
9. Білас І. Г. Каральні військові підрозділи НКВС–МДБ у боротьбі з ОУН–УПА. *Державність*. 1992. № 4. С. 47–54.
10. Білас І. Г. Каральні підрозділи НКВД–МГБ. *Військо України*. 1992. № 2–3. С. 64–65.
11. Білас І. Г. Спеціальні провокативно-розвідувальні групи НКВД–МГБ. *Військо України*. 1992. № 2–3. С. 66–69.
12. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. Документи та матеріали. Київ: Либідь, 1994. 687 с.

13. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. Київ: Либідь, 1994. 433 с.
14. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження. Київ: Полімед, 1999. 448 с.
15. Божко О. Особливі відділи в системі державної безпеки 1918-1946 рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2001. № 2. С. 281–315.
16. Бойцун Л. Тернопіль у плинні літ. Історико-краєзнавчі замальовки. Тернопіль: Джура, 2003. 392 с.
17. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ, Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2005. 1728 с.
18. Веденєєв Д. Агентурные войны: СМЕРШ против УПА. Секретные материалы. 2009. № 15. С. 14–15.
19. Веденєєв Д. В. Діяльність радянських органів держбезпеки проти націоналістичних осередків української еміграції (1945–1970 рр.). *Науковий вісник НА СБ України*. 2005. № 23. С. 199–210.
20. Веденєєв Д. В. Радянські оперативно-військові сили на Західній Україні. 1944 – поч. 1950-х рр. *Труди Академії: зб. наук. праць Нац акад. оборони України*. 2001. Вип. 31. С. 361–366.
21. Веденєєв Д. В. Розвідувально-диверсійна та контррозвідувальна діяльність органів державної безпеки в 1941–1945 рр. (за документами НКВС-НКДБ Української РСР). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2014. № 2 (43). С. 231–352.
22. Веденєєв Д. В. Таємний фронт Другої світової війни: розвідувально-диверсійна та контррозвідувальна діяльність органів державної безпеки в Україні (1939-1945 рр.). *Нариси воєнно-політичної історії України*. Острого: НУОА. 2014. № 2 (43). С. 318–340.
23. Веденєєв Д. До формування багатовимірної моделі розуміння збройного конфлікту 1940–1950-х рр. у Західній Україні (геополітичний аспект). *Воєнна історія Галичини та Закарпаття. Збірник Наукових праць*. Київ, 2010. С. 740–746.

24. Веденєєв Д. Збройний конфлікт у Західній Україні між радянською владою та національно-визвольним рухом: до формування багатовимірної моделі розуміння. Друга світова війна і доля народів України. Київ, 2008. С. 11–13.
25. Веденєєв Д. Інтернаціоналісти проти націоналістів. Протиборство радянських спецслужб з націонал-самостійницьким рухом ОУН і УПА та польським націоналістичним рухом. *Камуфляж*. 2011. № 7. С. 34–37.
26. Веденєєв Д. Оперативно-войсковые группы силовых структур СССР в борьбе с УПА (организация, обмундирование, вооружение). *Однострій*. 2000. № 5. С. 18–24.
27. Волянчук С. Б. Історія воєнної округи УПА «Лисоня». Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2018. 328 с.
28. Вронська Т. В. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917-1953рр.). Київ: Інститут історії НАН України, 2009. 486 с.
29. Вронська Т. В. Особливості підготовки кадрів органів державної безпеки України в 1928-х – на початку 1948-х рр. *Радянські органи державної безпеки України (1918-1991рр.): історія, структура, функції: матеріали круглого столу, 19 грудня 2013 р., м. Київ*. Київ: Інститут історії НАН України, 2014. С. 156–197.
30. Вронська Т. В. Повторники: приречені бранці ГУЛАГу (1948–1953 рр.). Київ: Темпора, 2019. 420 с.
31. Вронська Т. В. Позасудові репресії членів сімей учасників національно-визвольного руху в західних областях України (1944–1952). Харків: Право, 2008. 264 с.
32. Вронська Т. Дорога у заслання депортованих із Західної України: друга половина 1940 – початок 1950-х рр. *Український історичний журнал*, 2022. Число 5. С. 19-30.
33. Галичина: Етнічна історія. Тематичний збірник статей. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. 216 с.

34. Голікова О. М. Історія України: курс лекцій. Харків: ХНАУ, 2013. 200 с.
35. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: документи, матеріали, спогади: У 3 т. Т. 1: 1939–1945 рр. / упоряд. Ю. Сливка (відп. ред.) та ін.; Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 1996. 751 с.
36. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: документи, матеріали, спогади: У 3 т. Т. 2: 1946–1947 рр. / упоряд. Ю. Сливка (відп. ред.) та ін.; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 1998. 539 с.
37. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: документи, матеріали, спогади : У 3 т. Т. 3: Спогади / упоряд. Ю. Сливка (відп. ред.) та ін.; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів., 2002. 391 с.
38. Докладные записки и приказы по борьбе с украинским подпольем по Тернопольской обл. в 1944 г. // ГДА СБУ в м. Києві. Ф. 2. (Управління боротьби з бандитизмом МВД, Управління 2-Н та 4-те Управління МГБ–КГБ УРСР). Оп. 1. Спр. 108. 276 арк.
39. Докладные записки по Тернопольской обл. август-декабрь 1945 г. // ГДА СБУ в м. Києві. Ф. 2. (Управління боротьби з бандитизмом МВД, Управління 2-Н та 4-те Управління МГБ–КГБ УРСР). Оп. 1. Спр. 266. 178 арк.
40. Докладные записки УНКВД Тернопольской обл. август 1944 – апрель 1945 гг. // ГДА СБУ в м. Києві. Ф. 2. (Управління боротьби з бандитизмом МВД, Управління 2-Н та 4-те Управління МГБ–КГБ УРСР). Оп. 1. Спр. 4. 147 арк.
41. Докладные записки, отчеты, информации обкома партии в ЦК КП(б)У о выполнении постановлений вышестоящих партийных органов по вопросах укрепления бдительности и сохранности документов, работы военных отделов партийных органов, нарушения социалистической законности, подготовке и проведения выборов народных судов, состояния

- политико-воспитательной работы и культурно-просветительной работы среди женщин области // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 1126. 96 арк.
42. Докладные записки, справки, объяснения, материалы проверок работников обкома партии, органов суда и прокуратуры, в обком КП(б)У о нарушении социалистической законности партийно-советскими работниками работниками органов юстиции, МВД и привлечении их к ответственности // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 577. 81 арк.
43. Докладные записки, справки, сообщения партичных, административных органов, прокуратуры области в обком КП(б)У о нарушении ответственными лицами советской революционной законности // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 1157. 188 арк.
44. Докладные записки, справки, сообщения партичных, административных органов, прокуратуры области в обком КП(б)У о нарушении ответственными лицами советской революционной законности // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 1160. 181 арк.
45. Докладные записки, справки, сообщения партичных, административных органов, прокуратуры области в обком КП(б)У о нарушении ответственными лицами советской революционной законности // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 1161. 183 арк.
46. Докладные записки, справки, сообщения партичных, административных органов, прокуратуры области в обком КП(б)У о нарушении ответственными лицами советской революционной законности // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 1163. 196 арк.
47. Докладные записки, справки, сообщения партичных, административных органов, прокуратуры области в обком КП(б)У о нарушении ответственными лицами советской революционной законности // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 2136. 144 арк.

48. Епшлбом Е. Червоний голод. Війна Сталіна проти України. Київ: Наш формат, 2018. 440 с.
49. Жив'юк А. Керівники органів НКВД–НКГБ (МВД–МГБ) західних областей УРСР: кількісні та якісні характеристики (1944–1953 рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2014. № 1. С. 29–52.
50. Заплітний Є. Глібів. Коротка історія села. Історичний нарис. Видання друге, доповнене і перероблене. Тернопіль: Джура, 2002. 160 с.
51. Зашкільняк Л. Методологія історії: від давнини до сучасності. Львів: 1999. 229 с.
52. Информации, сведения облисполкома, уполномоченого по делам православной церкви при совете министров СССР по Тернопольской области в обком КП/б/У о религиозной обстановке в области // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 1454. 174 арк.
53. Информация в докладных записках по борьбе с украинским подпольем по Тернопольской обл. в 1944 г. // ГДА СБУ в м. Києві. Ф. 2. (Управління боротьби з бандитизмом МВД, Управління 2-Н та 4-те Управління МГБ–КГБ УРСР). Оп. 1. Спр. 5. 147 арк.
54. Информация в докладных записках по борьбе с украинским подпольем по Тернопольской обл. в 1944 г. // ГДА СБУ в м. Києві. Ф. 2. (Управління боротьби з бандитизмом МВД, Управління 2-Н та 4-те Управління МГБ–КГБ УРСР). Оп. 1. Спр. 3. 295 арк.
55. Ільницький В. Кадровий склад управлінь НКДБ-МДБ Дрогобицької, Закарпатської, Станіславської, Чернівецької областей УРСР (за штатними розстановками кадрів 1944, 1947, 1950 рр.). *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. 2021. № 25. С. 29-38.
56. Ільницький В. Створення та діяльність у західних областях УРСР радянських парамілітарних формувань (1944–1954 рр.). *Актуальні питання гуманітарних наук*. № 13. С. 47–82.

57. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: навч. посіб. / Упор. В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. Г. Слюсаренко та ін. Київ: Вища школа, 2002. 430 с.
58. Історія розвідки та контррозвідки в Україні. Курс лекцій / Д. В. Веденєєв, В. Г. Пилипчук, В. С. Сідак, В. К. Тополенко. Київ: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2010. Ч. 1. 214 с.
59. Історія розвідки та контррозвідки в Україні. Курс лекцій / Д. В. Веденєєв, В. Г. Пилипчук, В. С. Сідак, В. К. Тополенко. Київ: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2010. Ч. 2. 254 с.
60. Кентій А. В. Нарис боротьби ОУН–УПА в Україні (1946–1956 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. 111 с.
61. Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1999. 219 с.
62. Коваль М. В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ: Альтернатива, 1999. 336 с.
63. Коваль М. В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) (спроба сучасного концептуального бачення). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1998. 58 с.
64. Коваль М. В. Україна: 1939–1945: маловідомі і непрочитані сторінки історії. Київ: Вища школа, 1995. 194 с.
65. Ковальчук В. Аналоги радянських протоколів допитів у системі документообігу ОУН (б) і УПА (1940-і рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2007. № 2 (29). С. 159–170.
66. Козенюк В. А. Оперативный опыт советских спецслужб: теория и практика исследования итогов борьбы с немецкой разведкой в межвоенный период (1921–1939 рр.). Київ: НА СБ України, 2002. 378 с.
67. Козенюк В. О. Захист секретів в оперативній практиці радянських спецслужб у міжвоєнний період. *Зб. наук. праць НА СБ України*. 2002. № 6. С. 95–98.

68. Козенюк В. О. Корпоративна правосвідомість чекістів України напередодні Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. *Зб. наук. праць НА СБ України*. 2000. № 2. С. 211–216.
69. Козенюк В. О. Ставлення до власних секретів як критерій професійної майстерності радянських спецслужб. *Зб. наук. праць НА СБ України*. 2003. № 8. С. 147–150.
70. Кривчик Г. Г. Основні загальнонаукові методи дослідження в історичній науці. *Грані*. 2017. Т. 20. №12. С. 55–61.
71. Кубійович В. Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1.1.1939 р. Вісбаден, 1983. 205 с.
72. Кубійович В. Переписи населення. Енциклопедія українознавства: Словникова частина: [в 11 т.]. Париж-Нью-Йорк: Молоде життя, 1970. С. 2012-2013
73. Лисенко О. Є. Дослідження історії Другої світової війни в сучасній Україні: основні напрями і проблеми наукового пошуку. *Сторінки воєнної історії України*. 2005. Вип. 9. Ч. 1. С. 90–98.
74. Лисенко О. Є. Тематика Другої світової війни на сторінках «Українського історичного журналу»: історіографічна ретроспектива на суспільно-політичному тлі. *Український історичний журнал*. 2007. № 6. С. 119–142.
75. Лисюк Ю. Керівники органів державної безпеки Радянської України (1953–1991 рр.). Матеріали до біографічного довідника. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2001. № 2. С. 429–436.
76. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / упоряд. : С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк; заг. ред. В. Сергійчук. Київ: ПП Сергійчук М.І., 2006. Т. I. 801 с.
77. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / упоряд. : С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк; заг. ред. В. Сергійчук. Київ: ПП Сергійчук М.І., 2006. Т. II. 806 с.
78. Літопис УПА. Нова серія. Т. 1. Видання Головного Командування УПА. НАН України. Ін-т української археографії та джерелознавства ім.

- М. С. Грушевського. Київ–Торонто: Вид-во «Літопис УПА» та ін., 1995. 516 с.
79. Літопис УПА. Нова серія. Т. 23: Золочівська округа ОУН: Документи і матеріали референтури СБ. 1944–1951 / Упор. Михайло Романюк. Київ–Торонто: 2013. 1320 с.
80. Літопис УПА. Нова серія. Т. 24: Золочівська округа ОУН: Організаційні документи. 1941–1952 / Упор. М. Романюк. Київ–Торонто: 2014. 1400 с.
81. Літопис УПА. Тернопільщина. Список упавших героїв української революції / відпов. ред. Є. Штендера, співред. П. Потічний. Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1985. 248 с.
82. Літопис УПА. Третя подільська воєнна округа УПА «Лисоня» / ред. Є. Штендера. Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1989. 352 с.
83. Марусик Т. Репресивні заходи сталінського керівництва щодо студентства вузів Західного регіону України (друга половина 40-х – початок 50-х років ХХ ст.). *Проблеми історії України*. Київ, 2003. Спеціальний. С. 361–366.
84. Марчук В. Греко-католицька церква в умовах німецького та радянського тоталітаризму (1941-1946 рр.). *Галичина*. 2000. Вип. 4. С. 66-67.
85. Матеріали та документи Служби безпеки ОУН(Б) у 1940-х рр. / упоряд. О. Є. Лисенко, І. К. Патриляк. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. 253 с.
86. Мизак Н. С. За тебе, свята Україно. Бережанський повіт у визвольній боротьбі ОУН, УПА (Козівський район): Книга шоста. Чернівці: Видавничий дім «Букрек», 2007. 456 с.
87. Мизак Н.С. Агентурна робота МДБ, МВС проти ОУН, УПА. Додаток до серії «За тебе свята Україно». Книга дев'ята. Чернівці: 2011. 222 с.
88. Мокрій Ю. Містечко. Тернопіль: Астон, 2011. 496 с.
89. Надольський Й. Е. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939-1953 рр.). Луцьк, 2008. 260 с.

90. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. Київ: ШЕІНД, 2000. 356 с.
91. Нездоля О. І. Голови держбезпеки України (1918–2013 рр.). Донецьк: Каштан, 2014. 943 с.
92. Нездоля О. І. Дві епохи генерала держбезпеки. Донецьк: Каштан, 2006. 383 с.
93. Нескорена Кременеччина у першій половині ХХ століття (сторінки пам'яті): Науково-документальне видання / За ред. В. Мазурка та ін. Кременець-Тернопіль, 2009. 408 с.
94. Немий С. В. Таурів: століття, люди. Історичний нарис з минулого села Таурів. Львів: НВФ «Українські технології», 2007. 200 с.
95. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.) історико-статистичне дослідження. Донецьк, 2003. 623 с.
96. Обвинение Сурмачевского Михаила Васильевича по ст. 54-10 ч. 1 УК УССР // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 4. (Управление МГБ по Тернопольской обл. Следственный отдел) Оп. 1. Т 1. С. 4024. 166 арк.
97. Окіпнюк В. Т Державний і партійний контроль за органами державної безпеки УРСР в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.). *Історико-правовий часопис*. 2019. № 2 (14). С. 21–28.
98. Окіпнюк В. Т Державний терор як елемент системи тоталітарного владарювання в Україні у 1929–1953 рр. *Правова держава*. 2019. Випуск 30. С. 163–173.
99. Окіпнюк В. Т Комплектування кадрового складу органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.). *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 35–41.
100. Окіпнюк В. Т Органи МДБ УРСР на завершальному етапі сталінського режиму (1946–1953рр.): історико-правове дослідження. *Наука і правоохорона*. 2019. № 4. С. 38–51.

101. Окіпнюк В. Т Радянські органи державної безпеки в Україні в період Другої світової війни: історико-правовий аналіз *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 49-56.
102. Окіпнюк В. Т Радянські органи державної безпеки в Україні В період панування тоталітарного режиму (1929-1953 рр.): історико-правове дослідження: дисертація доктора юридичних наук: 12.00.01. Київ: 2020. 476 с.
103. Окіпнюк В. Т. Війська органів державної безпеки в Україні в період тоталітарного режиму: історико-правовий аспект. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 2. С. 55–60.
104. Окіпнюк В. Т. Организация обучения сотрудников органов МГБ УССР в послевоенный период. *Право и политика*. 2018. № 4. С. 132–137.
105. Окіпнюк В. Т. Органы государственной безопасности УССР в механизме «большого террора». *Право и политика*. 2019. № 3. С. 213-217.
106. Окіпнюк В. Т. Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929-1953). Херсон: Видавництво «ОЛДІ-ПЛЮС», 2019. 416 с.
107. Олещук І. Шлях до порозуміння. Документи, спогади, публіцистичні і літературні твори про громадянсько-політичне життя 90-х років ХХ і початку ХХІ століття. Тернопіль: Джура, 2011. 384 с.
108. Олещук І. Шлях до свободи. Документи, спогади, публіцистичні та літературні твори про громадянсько-політичне життя 1990–2020 років. Тернопіль: Джура, 2021. 240 с.
109. Оперативные сводки и переписка УНКВД Тернопольской области 1 апреля - 31 июля 1945 г. // ГДА СБУ в м. Києві. Ф. 2. (Управління боротьби з бандитизмом МВД, Управління 2-Н та 4-те Управління МГБ–КГБ УРСР). Оп. 1. Спр. 264. 227 арк.
110. Оперативные сводки по Тернопольской области 30.04. 1945 г. по 31.12.1945 г. // ГДА СБУ в м. Києві. Ф. 2. (Управління боротьби з

- бандитизмом МВД, Управління 2-Н та 4-те Управління МГБ–КГБ УРСР).
Оп. 1. Спр. 265. 409 арк.
111. Оперативные сводки по Тернопольской области по ВЧ 15 февраля 1946 г. по 30 июня 1946 г. // ГДА СБУ в м. Києві. Ф. 2. (Управління боротьби з бандитизмом МВД, Управління 2-Н та 4-те Управління МГБ–КГБ УРСР).
Оп. 1. Спр. 320. 337 арк.
112. Оперативные сводки УМВД Тернопольской области по ВЧ 1 июля 1946 г. 31 декабря 1946 г. // ГДА СБУ в м. Києві. Ф. 2. (Управління боротьби з бандитизмом МВД, Управління 2-Н та 4-те Управління МГБ–КГБ УРСР).
Оп. 1. Спр. 1. 289 арк.
113. Оперативные сводки УНКВД Тернопольской области 22 октября 1944 – 5 мая 1945 г. // ГДА СБУ в м. Києві. Ф. 2. (Управління боротьби з бандитизмом МВД, Управління 2-Н та 4-те Управління МГБ–КГБ УРСР).
Оп. 1. Спр. 323. 252 арк.
114. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / відп. ред. С. В. Кульчицький. Ін-т історії України НАН України. Київ: Наук. думка, 2005. 495 с.
115. Отчет отдела кадров обкома КП(б)У о работе за 1946 год // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 649. 45 арк.
116. Отчеты, информации горкомов, райкомов партии в обком КП(б)У о работе отделов кадров по подбору, расстановке и воспитанию руководящих кадров за 1946 год // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 650. 127 арк.
117. Отчеты, информации, сведения горкомов, райкомов партии в обком КП(б)У о работе военных отделов по вопросам укомплектования общественно-оборонных организаций кадрами, военно-спортивной подготовки учащихся, помощи инвалидам войны и семьям погибших, трудоустройстве демобилизованных воинов из рядов красной армии, работы организации осоавиахима, красного креста и истебитильных

- батальйонов // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 380. 178 арк.
118. ОУН і УПА в 1944 році : Документи / Упор. О. Веселова, С. Кокін, О. Лисенко, В. Сергійчук. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. Ч. 2. 256 с.
119. ОУН і УПА в 1944 році: Документи / Упор. О. Веселова, С. Кокін, О. Лисенко, В. Сергійчук. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. Ч. 1. 292 с.
120. Палуб'як Б. Володимир Дідик: спомин про пережите. Історико-біографічно-публіцистичного характеру. Тернопіль: Джура, 2013. 152 с.
121. Патриляк І. К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940–1942 роках. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т історії України НАН України. Київ, 2004. 598 с
122. Переписки обкома КП(б)У партійними и административними органами по вопросам нарушения отдельными лицами социалистической законности и правопорядка // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 1158. 127 арк.
123. Переписки обкома КП(б)У с партійними и административними органами по вопросам нарушения отдельными лицами социалистической законности // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 113. 93 арк.
124. Переписки с УМВД Тернопольской области по т. н. Копыченскому надрайонному «проводу» ОУН за 1946 г. // ГДА СБУ в м. Києві. Ф. 2. (Управління боротьби з бандитизмом МВД, Управління 2-Н та 4-те Управління МГБ–КГБ УРСР). Оп. 1. Спр. 443. 234 арк.
125. Першина Т. Формування управлінських кадрів в Західній Україні в 1944–1948 рр.: регіональні особливості. *Сторінки воєнної історії України. Збірник наук. Статей НАН України. Ін-т історії України*. Київ, 2009. Випуск 12. С. 299–312
126. Петришин М. Б. Чернихівці: відомі й забуті сторінки історії (1463 – 2013). Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф».2013. 308 с.

127. Підволочиська земля в спогадах емігрантів. Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1993. 176 с.
128. Підгайний П. С. Оперативне мистецтво: навч. Посібник. Київ: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2008. 503 с.
129. Політична історія України. XX ст.: у 6 т. Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002) / Голов. ред. І. Ф. Курас; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. Київ: Генеза, 2003. 694 с.
130. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси. / Д. Архіреїський, Ю. Киричук та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; Ін-т історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2002. 950 с.
131. Пристайко О. Структурная организация и функции подразделений по борьбе с бандитизмом в общей системе НКВД – НКГБ, МВД – МГБ УССР (1941–1950 гг.). *Legia si Viata (Republica Moldova)*. 2017. № 1/2. С. 149–153.
132. Пшенніков О. Агентурний апарат органів держбезпеки України в роки Великої Вітчизняної війни: історично-документальний огляд. *Вісник СБ України*. 2000. № 4. С. 68–75.
133. Пшенніков О. Злочинці чи жертви історичних обставин? *Вісник СБ України*. 1997. № 1–2. С. 144–158.
134. Пшенніков О. Невідомі сторінки життя О. П. Оглоблина в архівних документах. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1999. № 1. С. 260–315.
135. Пшенніков О. Українська контррозвідка в документах. *Вісник СБ України*. 2000. № 4. С. 68–75.
136. Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія структура, функції: Матеріали круглого столу, 19 грудня 2013 р., м. Київ / за ред. О. Г. Бажана, Р. Ю. Подкура. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 469 с.
137. Расстановка руководящего состава оперативных и неоперативных управлений и отделов УНКВД-НКВД Украинской ССР // ЦДАГО України Ф. 1. Оп. 23. Ч. 1. Спр. 3697. 245 арк.

138. Реабілітовані історією. Тернопільська область. Книга друга. / Упор. Бажан О.Г., Гасай Є. О., Гуцал А. З. Тернопіль. ТзОВ «Терно-граф». 2012, 864 с.
139. Реабілітовані історією. Тернопільська область. Книга п'ята. / Упор. Бажан О.Г., Гуцал А. З., Кіт Л. М. Тернопіль. ТзОВ «Терно-граф».2018, 664 с.
140. Реабілітовані історією. Тернопільська область. Книга перша / Упор. Бажан О.Г., Гасай Є. О., Гуцал А. З. Тернопіль. ВАТ «ТВПК «Збруч». 2008, 728 с.
141. Реабілітовані історією. Тернопільська область. Книга третя. / Упор. Бажан О.Г., Гуцал А. З., Кіт Л. М. Тернопіль. ТзОВ «Терно-граф».2013, 640 с.
142. Реабілітовані історією. Тернопільська область. Книга четверта. / Упор. Бажан О.Г., Гуцал А. З., Кіт Л. М. Тернопіль. ТзОВ «Терно-граф».2016, 528 с.
143. Реабілітовані історією. Тернопільська область. Книга шоста. / Упор. Бажан О.Г., Гуцал А. З., Маєвська Г.М. Тернопіль. ТзОВ «Терно-граф».2020, 672 с.
144. Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20–50-ті роки ХХ ст. Київ, Наукова думка. 1994, 350 с.
145. Русначенко А. М. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні і національно-визвольні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х рр. Київ: «Пульсари», 2002. 520 с.
146. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 1998. 720 с.
147. С докладными записками, спецсообщениями по агентурно-оперативной работе и другими материалами по линии ОУН УМВД Тернопольской области // ГДА СБУ в м. Києві. Ф. 2. (Управління боротьби з бандитизмом МВД, Управління 2-Н та 4-те Управління МГБ–КГБ УРСР). Оп. 1. Спр. 316. 332 арк.

148. Савак Б. М. Нашестя червоної орди. Тернопіль: ТОВ «Терно-граф», 2018. 532 с.
149. Семенів О. Є. Тернопільщина у вихорі війни (весна-літо 1944 року). Тернопіль: Астон, 2013. 176 с.
150. Сергійчук В. ГКЦ: страдницький шлях до відродження. *Галичина*. 1997. Вип. 1. С. 63-68.
151. Сергійчук В. Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу Київ: Дніпро, 2001. 493 с.
152. Сергійчук В. Український здвиг. Т. 1: Закерзоння. 1939-1947. Київ: Укр. Вид. Спілка, 2004. 839 с.
153. Сергійчук В. Український здвиг. Т. 2: Волинь. 1939-1955. Київ: Укр. Вид. Спілка, 2005. 839 с.
154. Сергійчук В. Український здвиг. Т. 2: Волинь. 1939-1955. Київ: Укр. Вид. Спілка, 2005. 839 с.
155. Сергійчук В. Український здвиг. Т. 3: Прикарпаття. 1939-1955. Київ: Укр. Вид. Спілка, 2005. 838 с.
156. Сергійчук В. Український здвиг. Т. 4: Поділля. 1939-1955. Київ: Укр. Вид. Спілка, 2005. 837 с.
157. Сергійчук В. Український здвиг. Т. 5: Наддніпрянщина. 1941-1955. Київ: Укр. Вид. Спілка, 2005. 837 с.
158. Сивирин М. А. Депортація та переміщення населення західних земель України 40-х – початку 50-х рр. ХХ ст.: дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Тернопіль, 2004. 188 с.
159. Сідак В. С. Концепція дослідження проблеми історії розвідки України. *Наук. вісник ІПК СБ України*. 1993. № 1. С. 43–50.
160. Сідак В. С. На варті військової таємниці. *Розбудова держави*. 1994. № 1. С. 24–28.
161. Сідак В. С. Професіонал спецслужби має добре знати її історію. До питання про підготовку наукового видання «Спеціальні служби в історії України. Нариси». *Вісник СБ України*. 2003. № 1. С. 81–93.

162. Сідак В. С. Трансформація органів державної безпеки України. *Державна безпека України*. 2007. № 8. С. 82–88.
163. Сідак В. Так зароджувалися спецслужби. *Військо України*. 1994. № 1. С. 36–40.
164. Скулиш Є. Д. Становлення навчальних закладів органів державної безпеки в столиці України: віхи історії (1918–1953). / Є. Д. Скулиш, В. Г. Пшеничний, Д. В. Веденєєв. *Наук. вісник НА СБ України*. 2011. № 35. С. 305–315.
165. Снейдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером та Сталіним. Київ: Грані-Т, 2011. 448 с.
166. Совершенно секретные приказы МГБ по Тернопольской обл. 1946 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 1. (Цілком таємні накази НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. Спр. 2. 144 арк.
167. Совершенно секретные приказы МГБ по Тернопольской обл. 1947 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 1. (Цілком таємні накази НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. Спр. 3. 246 арк.
168. Совершенно секретные приказы МГБ по Тернопольской обл. 1948 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 1. (Цілком таємні накази НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. Спр. 4. 116 арк.
169. Совершенно секретные приказы МГБ по Тернопольской обл. 1950 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 1. (Цілком таємні накази НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. Спр. 6. 233 арк.
170. Совершенно секретные приказы МГБ по Тернопольской обл. 1951 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 1. (Цілком таємні накази НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. Спр. 7. 347 арк.
171. Совершенно секретные приказы МГБ по Тернопольской обл. 1952 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 1. (Цілком таємні накази НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. Спр. 8. 377 арк.

172. Совершенно секретные приказы МГБ по Тернопольской обл. 1953 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 1. (Цілком таємні накази НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. Спр. 9. 185 арк.
173. Совершенно секретные приказы МГБ по Тернопольской обл. 1953 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 1. (Цілком таємні накази НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т. 2. Спр. 10. 51 арк.
174. Совершенно секретные приказы НКГБ по Тернопольской обл. 1945 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 1. (Цілком таємні накази НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. Спр. 1. 48 арк.
175. Сорока Ю. М. Населення західноукраїнських земель в етнополітичному та демографічному вимірах (1939–1950 рр.): автореф. дис. д-ра іст. наук: 09.00.12. Київ: 2009. 35 с.
176. Справки о работе военного трибунала войск НКВД // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Ч. 1. Спр. 3709. 71 арк.
177. Справки обкома партии в ЦК КП/б/У о результатах борьбы с бандитами украинских буржуазных националистов // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 561. 174 арк.
178. Справки обкома партии в ЦК КП/б/У о результатах борьбы с бандитами украинских буржуазных националистов // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 870. 174 арк.
179. Справки, докладные записки административного отдела, райкомов партии, админорганов в обком КП(б)У о нарушении социалистической законности работниками органов МВД, МГБ, советскими и хозяйственными руководителями // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 2137. 167 арк.
180. Справки, докладные записки работников обкома партии, административных органов в обком КП Украины о нарушении социалистической законности руководящими работниками советских, административных и хозяйственных органов // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 2530. 174 арк.

181. Справки, докладные записки райкомов партии административных органов в обком КП(б)У о нарушении революционной законности руководящими лицами, недостатках в расследовании, нападении бандитов на группы истребительных батальонов, подготовке технических кадров на заводах Осоавиахима // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 859. 89 арк.
182. Справки, докладные записки райкомов партии обласного управления МГБ, областной прокуратуры в обком КП(б)У о нарушении социалистической законности, хищениях и злоупотреблениях ответственными лицами // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 1801. 117 арк.
183. Справки, докладные записки райкомов партии, военного прокурора области, обласного управления МВД в обком КП(б)У о фактах нарушения социалистической законности направленных против личности и имущества граждан, совершенных сотрудниками МГБ и МВД // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 1811. 134 арк.
184. Справки, докладные записки, сведения административных органов в обком КП(б)У о нарушении революционной законности. Материалы по обвинению редактора газеты «Радянські вісті» Гусятинского района Панченко Т. И. о разглашении государственной тайны // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 861. 121 арк.
185. Справки, докладные записки, сведения командования прикарпатского военного округа, военного прокурора войск МВЖ в обком КП(б)У о фактах о нарушении социалистической законности и превлечении виновных к ответственности // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 578. 88 арк.
186. Справки, докладные записки спецсообщения партийных, административных органов в обком КП(б)У о фактах нарушения социалистической законности ответственными лицами, расстановке и воспитании руководящих кадров // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 1810. 96 арк.

187. Справки, докладные записки, переписка о подборе и распределении работников УНКГ по областям УРСР // ЦДАГО України Ф. 1. Оп. 23. Ч. 1. Спр. 3664. 199 арк.
188. Справки, докладные записки, сведения обкома партии в ЦК КП(б)У о состоянии освобожденных районов от немецкой оккупации, восстановлении нормальной работы районных центров, укомплектовании их кадрами партийно-советских учреждений, массово-политической работы среди населения, активизации бандпроявлений в области // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 101. 169 арк.
189. Справки, записки партицных, советских, административных органов в обком КП(б)У о нарушении социалистической законности руководящими, ответственными лицами // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 294. 65 арк.
190. Справки, записки партицных, советских, административных органов в обком КП(б)У о нарушении руководящими ответственными лицами социалистической законности // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Т 1. Спр. 295. 108 арк.
191. Старка В. В. Рух опору в Галичині в 1941–1944 роках: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2006. 21 с.
192. Старка В. В. Рух опору в Галичині в 1941–1944 роках: дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Тернопіль, 2006. 202 с.
193. Стародубець Г. Кадрова політика радянської влади як засадничий детермінант трансформаційних соціальних процесів у західноукраїнському регіоні в повоєнний період. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* 2016. № 2. С. 81–86.
194. Стародубець Г. М. Специфіка підбору та підготовки партійних кадрів у західних областях України 1944–1945 рр. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць.* 2011, № 44. С. 169-176.

195. Суточные оперативные сводки УНКВД Тернопольской обл. 1944–1945 // ГДА СБУ в м. Києві. Ф. 2. (Управління боротьби з бандитизмом МВД, Управління 2-Н та 4-те Управління МГБ–КГБ УРСР). Оп. 1. Спр. 2. 81 арк.
196. Терлецька І. Державний терор в УСРР–УРСР періоду сталінізму у вітчизняній історіографії початку ХХІ ст. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2010. № 2. С. 403–417.
197. Тополенко В. К. Особенности развития Украины как фактор влияния на оперативную обстановку. *Інформаційний вісник*. 1993. № 4. С. 53–70.
198. Тополенко В. К. Различия исторического развития регионов Украины. *Інформаційний вісник*. 1993. № 5. С. 59–72.
199. Федун Петро «Полтава» Концепція Самостійної України. Том. 2. Документи і матеріали / Упор. і ред. М. Романюк; НАН України. Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича; Центр незалежних студій. Львів, 2015. 893 с.
200. Фойдюк М. Село Заболотівка. Історичний нарис. Тернопіль: Астон, 2012. 128 с.
201. Чайковський А. С. З історії німецької розвідки та радянської контррозвідки (1941–1945 рр.). *Український історичний журнал*. 2004. № 3. С. 79–90.
202. Чайковський А. С. Невідома війна: (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика). Київ: «Україна», 1994. 255 с.
203. Чисніков В. Керівники органів державної безпеки Радянської України (1918-1953рр.). Матеріали до біографічного довідника. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2000. № 2/4 (13/15). С. 362-373.
204. Чорна книга України: Збірник документів, архівних матеріалів, листів, доп., статей, досліджень, есе / Ред. Ю. Зубанич. Київ, Видавничий центр «Просвіта». 1998, 784 с.

205. Шаповал Ю. І. Людина і система. Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні. Київ: Ін-т національних відносин і політології НАН України, 1994. 270 с.
206. Шаповал Ю. Нове цінне дослідження: Н. В. Петров, К. В. Скоркин. Кто руководил НКВД, 1934–1941. Справочник. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2001. № 2. С. 535–540.
207. Шаповал Ю. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. Київ: Політвидав України, 1990. 143 с.
208. Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ: Наукова думка, 1993. 350 с.
209. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. Київ: Генеза, 2001. 560 с.
210. Шаповал Ю. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. Київ: Абрис, 1997. 608 с.
211. Шляхами Золотого Поділля: регіональний історично-мемуарний збірник у 3 т. Філядельфія, 1983. 849 с.
212. Штатная расстановка номенклатурных работников НКВД УРСР // ЦДАГО України Ф. 1. Оп. 23. Ч. 1. Спр. 3695. 37 арк.
213. Штатная расстановка руководящего состава оперативных и неоперативных управлений и отделов УНКВД-НКВД Украинской ССР // ЦДАГО України Ф. 1. Оп. 23. Ч. 1. Спр. 3700. 32 арк.
214. Штатное расписание личного состава Управление МГБ в Тернопольской обл. 1946 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 8. (Штатний розпис особового складу Управління НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 2. Спр. 1. 91 арк.
215. Штатное расписание личного состава Управление МГБ в Тернопольской обл. 1948 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 8. (Штатний розпис особового складу Управління НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 2. Спр. 1. 109 арк.

216. Штатное расписание личного состава Управление МГБ в Тернопольской обл. 1949 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 8. (Штатний розпис особового складу Управління НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. Спр. 1. 155 арк.
217. Штатное расписание личного состава Управление МГБ в Тернопольской обл. 1949 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 8. (Штатний розпис особового складу Управління НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. Спр. 1. 155 арк.
218. Штатное расписание личного состава Управление МГБ в Тернопольской обл. 1950 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 8. (Штатний розпис особового складу Управління НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. Спр. 1. 159 арк.
219. Штатное расписание личного состава Управление МГБ в Тернопольской обл. 1952 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 8. (Штатний розпис особового складу Управління НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. Спр. 1. 49 арк.
220. Штатное расписание личного состава Управление МГБ в Тернопольской обл. 1953 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 8. (Штатний розпис особового складу Управління НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. Спр. 1. 49 арк.
221. Штатное расписание личного состава Управление НКГБ в Тернопольской области по состоянию 1 декабря 1950 г. // ГДА СБУ в м. Києві. Ф. 8. (Відділ кадрів та Управління кадрів КГБ УРСР). Оп. 14. Спр. 159. 49 арк.
222. Штатное расписание личного состава Управление НКГБ в Тернопольской области по состоянию 1 декабря 1950 г. // ГДА СБУ в м. Києві. Ф. 8. (Відділ кадрів та Управління кадрів КГБ УРСР). Оп. 14. Спр. 160. 141 арк.
223. Штатное расписание личного состава Управление НКГБ в Тернопольской обл. 1944 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 8. (Штатний розпис особового складу Управління НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. Спр. 1. 28 арк.

224. Штатное расписание личного состава Управление НКГБ в Тернопольской обл. 1944 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 8. (Штатний розпис особового складу Управління НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 2. Спр. 1. 94 арк.
225. Штатное расписание личного состава Управление НКГБ в Тернопольской обл. 1945 г. // АУ СБУ в Тернопільській обл. Ф. 8. (Штатний розпис особового складу Управління НКДБ-МДБ в Тернопільській обл.). Оп. 1. Т 1. Спр. 1. 44 арк.
226. Щуровский А. М. Національна та державна безпека: діалектика взаємозв'язку. *Держ. безпека України*. 2004. № 1. С. 19–21.
227. Щуровський А. М. Проблеми дотримання об'єктивності у роботі над документами з історії спецслужб України. *Наук. вісник НА СБ України*. 1996. № 2. С. 91–99.
228. Ярош Б. О. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30–50-ті рр. ХХ ст.). Луцьк, 1999. 181 с.
229. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30 – 50-ті роки ХХ століття (історико–політологічний аспект). Луцьк, 1995. 171 с.

ДОДАТКИ

Додаток А
Приклад штатного розпису

"УТВЕРЖДАЮ"
НАРОДНИЙ КОМИССАР ГОСБЕЗОП.
УССР
КОМИССАР ГОСБЕЗОПАСНОСТИ РАНГА
/САВЧЕНКО/
" 1944 г.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО.

ШТАТНОЕ РАСПИСАНИЕ
ЛИЧНОГО СОСТАВА УПРАВЛЕНИЯ НКГБ ТЕРНОПОЛЬСКОЙ ОБЛАСТИ.
ПО СОСТОЯНИЮ НА " " 1944 г.

Наименование от- дела и должностей" по штату.	Фамилия, имя и отчество.	Специа- лизация.	Год рожде- ния.	Парт- стаж.	Чек- стаж	Обра- ботан- ное.	Нацио- наль- ность.	Ранее зани- маемая долж- ность.
РУКОВОДСТВО. Начальник Управл.	МАЛИНИН	Комиссар госбезопас.						Нач. УНКГБ по Новосиборск. области.
Зам. Нач. Управл.	ПУГАЧ Петр Кузьмич.	Подполков- ник госбезоп.	1905	1928	1932	Средн.	Укра- инец.	Зам. Нач. УНКГБ Днепропетров- ской области.
Зам. Нач. Управлен. по кадрам.	ИЛЬИН Федор Клементьевич	Подполков- ник госбезоп.	1902	1927	1938	Н/выс. шее.	Русск.	Зам. нач. охра- ны тыла Брян- ского фронта.

АКТ
Пер.
акт

[195, арк. 1].

Додаток Г

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні результати дослідження

1. Пирожішин Р. В. Проступки та покарання працівників районних та міських відділень НКДБ-МДБ в Тернопільській обл. у 1944–1948 рр. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія «Історичні науки»*. 2019. Т. 30. № 4. С. 51–57.
2. Пирожішин Р. В. Штатний розпис та особовий склад Козівського та Козлівського районних відділень НКДБ-МДБ в Тернопільській обл. у 1944-1950 рр. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Міжнародні відносини»*. 2019. № 6. С. 12–17.
3. Пирожішин Р. В. Заслуги та винагородження працівників районних та міських відділень НКДБ-МДБ в Тернопільській обл. у 1945–1948 рр. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія «Історія»*. 2020. № 2(145).
4. Москалюк М. М., Пирожішин Р. В. Навчання та підвищення кваліфікації працівників НКДБ-МДБ Тернопільської обл. у 1945–1948 рр. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету: збірник наукових праць. Серія: Історичні науки*. Ізмаїл, 2021. Вип. 52. 220. С. 138–145.
5. Москалюк М. М., Пирожішин Р. В. Структура та комплектація адміністративно-господарсько-фінансового відділу і внутрішньої тюрми НКДБ-МДБ в Тернопільській обл. у 1944–1946 рр. *Східноєвропейський історичний вісник: [збірник] / М-во освіти і науки України, ДДПУ ім. І. Франка; [редкол.: В. Т. Борщевич, В. Марек, М. М. Вегеш та ін. ; гол. ред.: В. І. Ільницький ; відп. ред. М. Д. Галів]*. Дрогобич: [Посвіт], 2022. Вип. 25. С. 166–180.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

6. Пирожишин Р. В. Відновлення структур НКВС-НКДБ в Тернопільській обл. та їх діяльність (1944–1946 рр.) *Суспільні науки: виклики і сьогодення*. Одеса, 2019. С. 22–25.
7. Пирожишин Р. В. Штатний розпис та особовий склад відділення по боротьбі з українським контрреволюційним, націоналістичним підпіллям (ОУН) та відділення по викриттю польських та інших контрреволюціонерів і націоналістичного підпілля НКДБ-МДБ Тернопільської обл. у 1944–1966 рр. *Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук*. Київ, 2020. С. 13–18.
8. Пирожишин Р. В. Штатний розпис, особовий склад, національність та рівень освіти керівного складу та секретаріату управління МДБ Тернопільської обл. 1952–1954 рр. *Суспільні науки та сучасність: актуальні питання*. Запоріжжя, 2020. С. 68–71.
9. Пирожишин Р. В. Штатний розпис, особовий склад, національність та рівень освіти керівного складу та секретаріату управління НКДБ-МДБ Тернопільської обл. у 1944–1946 рр. *Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти*. Кропивницький, 2020. С. 80–82.
10. Пирожишин Р. В. Оперативна робота НКДБ в Козівському районі у 1944–1945 рр. *Україна. Європа. Світ. Історія та сучасність*. Київ, 2021. С. 37–40.